Hispanistička Croatica: tri naraštaja čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla

Lovrenčić, Željka

Doctoral thesis / Disertacija

2011

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:326096

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-23**

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Repository / Repozitorij:

Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

Željka Lovrenčić

HISPANISTIČKA ORIJENTACIJA NARAŠTAJA ČILEANSKIH PISACA HRVATSKOGA PODRIJETLA

[redacted]

UNIVERSITY OF ZAGREB

CROATIAN STUDIES

Željka Lovrenčić

HISPANISTIC CROATICA : THREE GENERATIONS OF CHILEAN WRITERS OF CROATIAN ORIGEN

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2011

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

ŽELJKA LOVRENČIĆ

HISPANISTIČKA CROATICA: TRI NARAŠTAJA ČILEANSKIH PISACA HRVATSKOGA PODRIJETLA

DOKTORSKI RAD

Mentor: doc. dr. Sanja Vulić

Zagreb, 2011.

INFORMACIJA O MENTORU

Sanja Vulić do lipnja 2006. bila je zaposlena u Zavodu za lingvistička istraživanja HAZU u Zagrebu, od srpnja 2006. do studenoga 2007. kao docentica na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Splitu, a od prosinca 2007. zaposlena je kao docentica na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Od 1. listopada 2010. pročelnica je Odjela za kroatologiju Hrvatskih studija. Od 7. prosinca 2007. voditeljica je Hrvatskoga povijesnoga instituta u Beču.

Do sada je objavila nekoliko knjiga, više od stotinu znanstvenih radova te oko 600 stručnih radova i osvrta te priloga pretežito popularno-znanstvenoga sadržaja u različitim časopisima, serijskim publikacijama, zbornicima i knjigama u Hrvatskoj i u inozemstvu. Izlagala je na više od stotinu znanstvenih i stručnih skupova u Hrvatskoj i u inozemstvu.

Držala je pozvana gostujuća predavanja na Pedagoškoj akademiji u Željeznu u Gradišću u Austriji; na Fakultetu za slavenske filologije na Sveučilištu svetoga Klimenta Ohridskoga u Sofiji u Bugarskoj; na Visokoj učiteljskoj školi Józsefa Eötvösa u Baji u Mađarskoj, na Katedri za slavistiku Sveučilišta u Gdanjsku u Poljskoj; na poslijediplomskome studiju smjera lingvistike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci; na poslijediplomskome doktorskome studiju povijesti hrvatskoga jezika i dijalektologije Filozofskoga fakulteta u Rijeci i Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu.

ZAHVALE:

Srdačno zahvaljujem mentorici doc. dr. sc. Sanji Vulić, prof. dr. sc. Leliji Sočanac, prof. dr. sc. Ružici Pšihistal, prof. dr. sc. Ljubomiru Antiću, prof. dr. sc. Tihomilu Maštroviću, prof. dr. sc. Andrésu Moralesu Milohnicu, prof. Jerku Ljubetiću, prof. Vesni Kukavici i dr. sc. Mirti Mihovilovic na njihovoj pomoći pri izradi ovoga rada.

SAŽETAK

Cilj ovoga rada jest dati znanstveni doprinos istraživanju hrvatske književnosti na španjolskome jeziku, objasniti i uvesti u uporabu u Hrvatskoj pojam *hispanistička Croatica*, te raščlambom najvažnijih djela prikazati i dokazati značaj pisaca hrvatskoga podrijetla u Čileu i na ostalome području španjolskoga govornoga izričaja. Također se želi dokazati važnost te književnosti za hrvatsku kulturu putem istraživanja povijesnih činjenica i podataka, te analize djela određenih autora u povijesnom kontekstu od početaka hrvatskoga doseljavanja do današnjih dana. Izabrana su tri reprezentativna autora s posebnim obrazloženjem zašto baš ta trojica autora i njihova književna djela.

Ovo je kulturno-povijesno istraživanje i kritička analiza koja, osim književnosti, obuhvaća gospodarsku i političku migraciju.

Budući da je ova tema kod nas gotovo nepoznata, prikazuje se i analizira književno stvaralaštvo najvažnijih predstavnika *triju naraštaja* čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla, koji dolaze iz tri najvažnija središta u kojima žive čileanski Hrvati. To su Nicolás Mihovilovic rodom iz Punta Arenasa, Andrés Morales Milohnic iz Santiaga i Antonio Skármeta iz Antofagaste.

Cilj mi je bio prikazati njihovu djelatnost, istražiti njihovo mjesto u društvu, obrazložiti njihovu vezanost uz zemlju podrijetla, pa i nostalgiju. Znanstveni doprinos jest dokazati da je Nicolás Mihovilovic prvi istaknutiji čileanski pisac hrvatskih korijena, Antonio Skármeta najčitaniji čileanski i najuspješniji čileansko-hrvatski pisac, a Andrés Morales Milohnic jedan od najboljih latinskoameričkih pjesnika srednje generacije i najmlađi član Čileanske akademije za jezik.

S obzirom na sve do sada izloženo, razvidno je da se u radu rabe metode književno-povijesnoga i književno-kritičkoga istraživanja na općem obzoru povijesti čileanskoga društva, s posebnom pozornošću na život i djelatnost Čileanaca hrvatskih korijena.

Budući da se o ovoj književnosti u Hrvatskoj (pre)malo zna, cilj ovoga rada jest skrenuti pozornost na njezinu relevantnost i na veliki uspjeh potomaka Hrvata na području španjolskoga govornoga područja, uvesti novi termin koji će se moći primjenjivati u proučavanju književnosti, te na jednom mjestu sintetizirati povijesne i književne aspekte vezane uz naše iseljeništvo na području Latinske Amerike.

PROŠIRENI SAŽETAK

U ovome radu sintetizirani su povijesni i književni aspekti vezani uz hrvatsko iseljeništvo. Obuhvaćen je širi kontekst hrvatskoga iseljavanja od najranijih razdoblja do današnjih dana i objašnjeni pojmovi gospodarske i političke emigracije. Zaključeno je da su do dvadesetoga stoljeća Hrvati iseljavali uglavnom preko oceana. Navedeno je da je bijeg pred turskim osvajanjima bio razlogom hrvatskoga migriranja od 15. do 18. stoljeća, te da je veliki migracijski val koji se dogodio krajem devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća bio uzrokovan gospodarskim, ali i političkim motivima. Također je zaključeno da je dvadeseto stoljeće razdoblje kad iseljava najveći broj Hrvata i da se, osim razdoblja nakon Drugoga svjetskog rata, uglavnom radi o gospodarskoj migraciji.

U radu sam također dala sam osvrt na istaknutije hrvatske iseljenike u pojedinim zemljama čijim su stanovnicima postali njihovi preci ili oni sami. Kao i mnogi drugi doseljenici u njima, Hrvati danas žive u multikulturnim sredinama kojima su se morali prilagoditi. Moralno je biti odan novoj domovini i oni to jesu. Međutim, iako su prije svega stanovnici zemalja u kojima žive (Čileanci, Amerikanci, Australci), u njihovoj svijesti postoji i ona druga, stara domovina iz koje vuku korijene, njezini običaji, jezik. Potomci doseljenika koji su dolazili kao pustolovi, izbjeglice, ili najčešće, trbuhom za kruhom, danas su ugledni građani svojih novih domovina. Njihovi precima su u potpunosti prihvatili način život u njima na koji su se neki teže, a neki lakše priviknuli.

Hrvati koji su odlazili iz Hrvatske bilo kao gospodarska bilo kao politička emigracija, makar svjesni činjenice da se moraju što prije asimilirati i postati dijelom multikulturne zajednice zemalja u koje su došli, i dalje njeguju stare običaje, osnivaju vlastite klubove, novine i folklorne ansamble želeći na taj način održati sveze sa svojom starom domovinom s kojom su i dalje jako vezani. Kulturne djelatnosti pomagale su pri očuvanju kulturnoga identiteta i usporavale asimilaciju, a nastavljali su ih i predstavnici naraštaja koji su se već potpuno asimilirali u novu sredinu. Važnu ulogu u očuvanju hrvatskog identiteta imala je i crkva, te sveučilišta na kojima su profesori podrijetlom Hrvati osnivali katedre s hrvatskim studijima. (To nije bilo lako jer Jugoslaviji nije odgovaralo da te ustanove djeluju pod hrvatskim imenom.)

Potomaka naših iseljenika danas ima po čitavome svijetu - u sjevernoj i južnoj Americi, Australiji, Novom Zelandu, Europi.

Posebno je zanimljiva naša zajednica u Čileu, zemlji u kojoj su se Hrvati u potpunosti uklopili u multietničku zajednicu. Osim rijetkih malobrojnih iznimaka, oni ne govore hrvatski jezik jer

su ga zaboravili (ili ga nisu naučili). Ali, nisu zaboravili svoje korijene. Jedna su od rijetkih naših zajednica u kojoj Hrvati nikada ni na koji način nije bili izolirani i u kojoj su postigli najviše što su mogli (što, primjerice, nije bio slučaj s Argentinom). Potomci Hrvata u Čileu svojevrstan su fenomen i mnogi od njih zauzimaju vrlo visoke položaje u čileanskome društvu. Čileanaca hrvatskoga podrijetla ima u svim slojevima društva: oni su uspješni književnici, poduzetnici, političari, sveučilišni profesori, znanstvenici, umjetnici, liječnici, odvjetnici. Za Hrvate u Čileu zaista možemo reći da su se *prilagodili* načinu života u svojoj (novoj) domovini. Njihov hrvatski identitet budi se tek nakon osamostaljivanja Hrvatske. Kulturno se nasljeđe nije moglo izbrisati. Ponosni na svoje podrijetlo počinju ga naglašavati i tražiti svoje korijene, uglavnom na otoku Braču.

Našim iseljenicima, osobito onima novijih naraštaja, jasno je da je za uspješno uklapanje u neku zajednicu važno poznavanje jezika i obrazovanje. Upravo na tome su ustrajali Hrvati koji su krajem 19. i početkom 20. stoljeća dolazili u Čile tražeći nova obzorja. Njihova djeca su se u potpunosti asimilirala u društvo u kojemu su odrasla i živjela; tu su pohađali škole i fakultete. Iako Čileanci po mjestu rođenja i načinu života, potomci Hrvata uspjeli su sačuvati vezu s domovinom svojih predaka. Možda im je u tome pomagala i topla i prihvatljiva sredina jer su Hrvati rijetko gdje tako dobro prihvaćeni kao u Čileu. U toj zemlji nisu osjećali da rade nešto pogrješno, nisu su se stidjeli svojih običaja. Ljubazni Čileanci prihvatili su njihovu osobitost. Prihvatili su i njihovu „osobitu" književnost koja nije nikakva etničko-folklorističkа posebnost. Čileanski pisci hrvatskoga podrijetla sastavni su (i vrlo uspješan) dio čileanske književnosti. Oni slijede njezine škole, smjerove, obilježja. Mnogi od njih svojim su djelima nadišli nacionalne granice i njihovim se prijevodima vinuli u same vrhove svjetske književnosti. Zbog kvalitete svojih djela dobitnici su mnogih nagrada, a veliki broj njih uvodi novine u nacionalnu književnost: Skárpine knjige dobivaju vrlo visoke ocjene u Španjolskoj, Zlatko Brncic autor je prve nacionalne drame *Elsa Margarita* koju je 1943. postavilo eksperimentalno kazalište kojega je pokrenuo zajedno s Pepitom Turinom, Domingo Mihovilovic Tessier i Sergio Vodanovic stvaraju novu čileansku dramu u koju uvode socijalnu i psihološku tematiku dokidajući tako folklornu dramu.

Hrvati su se uspješno okušali i u filmskoj djelatnosti koja počinje već 1919. godine. Álvaro Kovacic je glasoviti režiser (njegov film *New Love* imao je dosta uspjeha), dok je Nives Jovanovic poznata glumica.

Proza pisaca hrvatskoga podrijetla - primjerice, Zlatka Brncica, Agate Gligo, Pepite Turine, Desenke Vukasovic de Draksler, Ramóna Díaza Eterovica, Juana Mihovilovicha, Eugenija Mimice Barassija i drugih izaziva neprekidnu pozornost.

Vezano uz njihova djela, čileanska književna kritika (i ne samo ona) ne štedi na komplimentima.

Hrvati u Čileu u najvećem broju žive na tri područja: na hladnome i vjetrovitom krajnjem jugu u pokrajini Magallanes s glavnim gradom Punta Arenasom, na pustinjskome i vrućem sjeveru čije je središte Antofagasta te u glavnome gradu Santiagu koji se nalazi u središtu zemlje i ima vrlo ugodnu klimu.

Među uspješnim čileanskim književnicima hrvatskoga podrijetla izdvojila sam Nicolása Mihovilovica, Antonija Skármetu i Andrésa Moralesa Milohnica, koji pripadaju različitim naraštajima i svojevrsni su simboli navedenih sredina.

Nicolás Mihovilovic pripada piscima hrvatskoga podrijetla koji prema riječima Ernesta Livacica ispisuju tzv. „priču s juga". Ona je odlika novije čileanske književnosti, a uz Mihovilovica pišu je i Lucas Bonacic, Francisco Brzovic, Simón Eterovic, Esteban Jaksic i sam Ernesto Livacic. Svi su se oni rodili na krajnjem jugu Čilea, u pokrajini Magallanes, a tematika im je vezana uz to područje. U svojim djelima govore o životima običnih ljudi, ribara, pomoraca, misionara, pionira, ispirača zlata, švercera, Indijanaca i čuvara stada na tim dalekim i klimatski teško podnošljivim krajevima.

Nicolás Mihovilovic prvi je istaknutiji pisac hrvatskih korijena, pripadnik regionalne, magallanske književnosti, ali i puno više od toga. Upravo on unosi nove elemente u čileansku književnost i svojim osebujnim načinom piše o suvremenome životu. Djela su mu stilski vrlo razrađena, a opisi prirode pravi književni biseri.

Sin je bračkih doseljenika. Nikada nije zaboravio svoje korijene. Dapače, on uglavnom piše o našim zemljacima na krajnjemu jugu Čilea, o njihovome uklapanju i asimiliranju, ali i o svojevrsnom očuvanju korijena. Njegova kći Mirta također poštuje te korijene i ponosna je na svoga oca i na njegov rad. Mihoviloviceve sage o hrvatskim doseljenicima na jug Čilea danas su klasična djela čileanske književnosti. Zahvaljujući profesoru Jerku Ljubetiću i njegovim prijevodima, nešto od opusa ovoga pisca možemo čitati i na hrvatskome jeziku.

Kao simbol sjevera i pripadnika jednoga drugoga naraštaja čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla, izdvojen je planetarno poznati Antonio Skármeta. Unuk siromašnih hrvatskih doseljenika, i sam je u djetinjstvu doživio siromaštvo. S roditeljima je morao otići u Argentinu i tamo još kao dijete zarađivati za kruh.

Vinuo se u sam vrh ne samo čileanske i hispanoameričke nego i svjetske književnosti. Bio je veleposlanik svoje zemlje u Berlinu, po njegovim se scenarijima snimaju svjetske filmske uspješnice. S ponosom možemo reći da je Antonio Skármeta, unuk bračkih seljaka, najčitaniji i najuspješniji čileansko-hrvatski pisac koji je svojim osebujnim stilom obilježio suvremenu

čileansku književnost. Rado spominje svoje podrijetlo, često piše o hrvatskoj tematici - o našoj povijesti, našim gradovima i otocima. Neke Skármetine knjige su sage koje se odvijaju u Dalmaciji, odnosno na Braču. Taj uspješan potomak Hrvata čiji su djed i baka svoju sreću potražili na vrelim ulicama Antofagaste, na svoj osebujan i alegorijski način piše o otoku svojih korijena.

Najmlađi među njima, Andrés Morales Milohnic, vrsni je intelektualac iz višega srednjega sloja čileanskoga društva, kojemu su roditelji, oboje intelektualci, mogli pružili lagodan život. Rano ga je obilježila tragedija sestrine smrti koja je potaknula njegov izvanredan poetski talent. Morales Milohnic pripada u sam vrh latinskoameričke poezije. Dobitnik je Nerudine nagrade i najmlađi je akademik na području književnosti. Voli Hrvatsku i smatra je svojom drugom domovinom iako mu je otac Španjolac. Zahvaljujući svojoj poeziji, odavno je građanin svijeta.

Uz to što su vrsni pisci, ovi su književnici i veliki promotori Hrvatske: Nicolásov brat Domingo i Andrés Morales Milohnic bili su predsjednici Čileansko - hrvatskoga kulturnoga instituta. Antonio Skármeta napisao je emotivan predgovor knjizi Drage Štambuka *El viento de las estrellas oscuras,* Morales Milohnic prevodi naše autore na španjolski i piše o njima.

Svi čileanski književnici hrvatskog podrijetla rado dolaze u Hrvatsku i ovdje se osjećaju kao kod kuće.

Ako se pod pojmom *dijaspora* podrazumijeva „rasutost" po svijetu, onda oni to nisu. Njihovo je mjesto u čileanskoj, hispanoameričkoj pa i svjetskoj književnosti jasno određeno jer su njihovi pretci, hrvatski doseljenici, na najbolje mogući način osmislili svoje postojanje u zemlji koja je njih, uglavnom siromašne seljake i ribare, primila raširenih ruku. Ta zemlja iznimno poštuje i njih i njihove potomke kojima je dala jezik, kulturu, obrazovanje. U njoj nikad nisu bili građani drugoga reda. Štoviše, Hrvati u Čileu su ponosni na svoje podrijetlo.

Čileanski književnici hrvatskoga podrijetla pak svoju domovinu na najbolji mogući način predstavljaju u svijetu. No, ne zaboravljaju zemlju iz koje su došli njihovi preci za kojom osjećaju neku vrst nostalgije. Urezala im se u sjećanje zajedno s riječima koje su možda čuli u djetinjstvu od svojih baka i djedova.

Njihovi roditelji (Mihovilovic) ili jedan od njih (Morales Milohnic) ili pak djed i baka (Skármeta), hrvatski su doseljenici i međusobno su sigurno razgovarali na hrvatskome tako da im je naš jezik poznat iako ga ne govore. Mihovilovic je prevodio Nazora na španjolski, Skármeta rabi neke hrvatske izraze, a Moralesu Milohnicu, iako mu majka dobro govori svoj materinski, hrvatski jezik, poznati su tek neki izričaji. Hrvatski jezik im je blizak jer su ga slušali, ali da bi se uspješno uklopili u svoju sredinu morali su govoriti španjolski.

Jedan od razloga što naši ljudi u Čileu ne govore hrvatski jest taj da su oni u tu zemlju stigli u trenutku kad su druge kolonije (talijanska, irska, njemačka) već bile oformljene i prilagođene. Za razliku od domorodačkoga stanovništva koje ih je prihvatilo, Europljani nazivali su ih pogrdnim imenom - a*ustriaco* i gledali s prijezirom. Trebalo je uložiti jako puno truda da bi se stekao ugled i povjerenje. No, to su naši ljudi brzo postigli. Svoju su djecu poslali na školovanje na sveučilište (što primjerice, Talijani i Nijemci nisu činili već su ih slali na rad). Hrvati svoju djecu nisu učili hrvatski da im se druga djeca u školi ne bi rugala. A budući da su naši ljudi stupali u brak s osobama drugih nacionalnosti, ono što je ostalo od jezika iz domovine brzo je iščezlo.

Ostale su poneke priče i legende, poneki izričaj te sjećanja na domovinu njihovih predaka čijim se dijelom i oni osjećaju.

ENLARGED SUMMARY

This dissertation synthesizes historical and literary aspects relating to the Croatian emigrants. A broader context of the Croatian emigration has been covered herein ranging from the earliest periods to these days and the terms of the economic and political emigration have been explained. A conclusion has been made that the Croats emigrated mainly over the ocean till the twentieth century. It has been quoted that an escape from the Turkish conquerors was the reason of the Croatian migration from the 15th to the 18th century and that a huge migration wave which happened at the end of the nineteenth and at the beginning of the twentieth century was caused by economic but also political motives. It has also been concluded that the twentieth century was a period when the largest number of Croats emigrated and that mainly, except for the period after the Second World War, an economic migration is involved here.

In the dissertation I have also referred to more prominent Croatian emigrants in individual countries, whose ancestors or even they by themselves became the inhabitants of these countries. Like many other immigrants to them, Croats live today in multicultural surroundings, to which they have had to adapt. It is moral to be devoted to someone's new homeland, and this they are. However, although they are, first of all, the inhabitants of the countries in which they live (Chileans, Americans, Australians), in their consciousness there resides also another old homeland, from which they trace their origin, then its customs, language. The descendants of the immigrants who came as adventurers, refugees but most frequently looking for a better living are today respected citizens of their new homelands. Their ancestors have accepted a new way of living in them in its entirety, to which some of them have acclimatized themselves more heavily and some of them more easily.

The Croats who left Croatia either as an economic or as a political emigration, although being aware of the fact that they have to undergo assimilation as soon as possible and become a part of a multicultural community in the countries in which they arrived, continue to cultivate their old customs, found own clubs, journals, folk dance and sing ensembles wishing in such a way to maintain contacts with their old homeland to which they continue to be tied to a great extent. The cultural activities have helped them to preserve a cultural identity and slow down an assimilation and they have been continued also by the representatives of the generations being in full assimilated into a new surrounding. An important role in preserving the Croatian identity has been played by the church as well and by the universities, at which the professors

of Croatian origin founded sub-departments with Croatian studies. (This was not easy because it did not suit Yugoslavia that these institutions acted under the Croatian name).

The descendants of our emigrants live today all over the world -in the North and South America, Australia, New Zealand, Europe.

Of a particular interest is our community in Chile, a country in which Croats have in full integrated in the multiethnic community. With rare not numerous exceptions, they do not speak the Croatian language because they have forgotten it (or even they didn't know it). However, they haven't forgotten their roots. It is one of our rare communities, in which Croats have never in any way been isolated and in which they have achieved as much as possible (which, for example, has not been the case with Argentina). The descendants of the Croats in Chile are some kind of a phenomenon and many of them have taken very high positions in the Chilean society. The people of Croatian origin are in all the ranks of society: they are successful writers, entrepreneurs, politicians, university professors, scientists, artists, doctors, lawyers. For the Croats in Chile we can really say that they *have adapted themselves* to a way of living in their (new) homeland.

Their Croatian identity has aroused only just after the independence of Croatia. The cultural heritage could not be wiped out. Being proud about their origin they begin to emphasize it and look for their roots, mainly on the island of Brač.

To our emigrants, in particular to those of a new generation it is clear that for a successful integration into a community the knowledge of language and the education are important. Just upon this, the Croats coming to Chile at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century looking for new horizons have persisted. Their children have in full assimilated into the society, in which they grew up and lived, and there they attended schools and faculties. Although being Chileans - by place of birth and way of living, the descendants of Croats succeeded in preserving their attachment to the homeland of their ancestors. Perhaps, a warm and acceptable surrounding assisted in this, as Croats have been rarely so well accepted as in Chile. In this country they have never felt that they were doing something wrong, they were not ashamed of their habits. The amiable Chileans have accepted their special characteristics. They have accepted also their "special" literature being of no ethnic-folklore characteristic. The Chilean writers of Croatian origin are a component part (and a very successful one) of the Chilean literature. They follow its schools, tendencies, characteristics. Many of them have crossed with their literary works the national boundaries and through their translations have reached the very top of the world literature. Due to the quality of their works they are winners of numerous prizes and a great number of them has introduced some novelties into the

national literature. Skárpine's books are getting very high appraisals in Spain, Zlatko Brncic is the author of the first national drama called *Elsa Margarita* put on-stage in 1943 by the experimental theatre having initiated it together with Pepita Turina. Domingo Mihovilovic Tessier and Sergio Vodanovic have created a new Chilean drama introducing into it social and psychological themes thus setting aside the folklore-drama.

Croats successfully tried their skill in the film activities beginning already in the year 1919. Alvaro Kovacic was a successful director (his film *New Love* achieved sufficient success), and Nives Jovanovic was a famous actress.

The fiction of the writers of Croatian origin, for example of Zlatko Brncic, Agatha Gligo, Pepita Turina, Desenka Vukasovic de Draksler, Ramón Díaz Eterovic, Juan Mihovilovich, Eugenio Mimica Barassi and others - commands a continuous attention.

Regarding to their works, the Chilean (and not only the Chilean one) literary criticism does not spare any compliments.

The Croats in Chile live in the greatest number in three regions -in the cold and windy far-away south in the Province of Magallanes with its capital Punta Arenas, then in the desert- and hot north, the heartland of which is Antofagasta and finally in the capital of Santiago, which is situated in the centre of the country and has got a very pleasant climate.

Among successful Chilean writers of Croatian origin I have picked out Nicolás Mihovilovic, Antonio Skármeta and Andrés Morales Milohnic, who belong to different generations and are symbols of these surroundings of their own kind.

Nicolás Mihovilovic belongs to the writers of Croatian origin writing a so-called "story from the south" as quoted by Ernesto Livacic. It is the characteristic of the newer Chilean literature and in addition to Mihovilovic it is also written by Lucas Bonacic, Francisco Brzovic, Simón Eterovic, Esteban Jaksic and Ernesto Livacic by himself. All of them were born in the very south of Chile in the Province of Magallanes and their themes are tied to this region. In their works they speak about the lives of ordinary people, fishermen, seamen, missionaries, pioneers, gold panners, black marketers, Indians and shepherds on these far-away and regarding climate hard to bear areas.

Nicolás Mihovilovic is the first more prominent writer having Croatian roots; he belongs to the regional Magallan literature, however, also much more than that. Just he has introduced new elements into the Chilean literature and in his characteristic way of writing he writes about a present-day life. His works are regarding style very elaborated and the descriptions of nature are real literary jewels.

He is a son of immigrants from the island of Brač. He has never forgotten his roots. What is more, he mainly writes about our fellow-countrymen on the very south of Chile, about their integration and assimilation but also about a particular preservation of their roots. His daughter Mirta also respects these roots and is very proud about her father and his work. Mihovilovic's sagas about Croatian immigrants to the south of Chile are today classical works of Chilean literature. Thanks to prof. Jerko Ljubetić and his translations, some of his works can be read in the Croatian language, too.

As a symbol of the north and the members of some other generation of the Chilean writers of Croatian origin Antonio Skármeta known on a global scale can se separated. As a grandson of poor Croatian immigrants he by himself suffered from poverty in his childhood. He had to join his parents to leave for Argentina and as a child had to earn for living there.

He soared to the top not only of the Chilean literature but also of the Hispanic-American and the world one. He was an ambassador of his country in Berlin; according to his screenplays the world's film hits have been made. We can proudly say that Antonio Skármeta, the grandson of the peasants from the island of Brač is the most read and the most successful Chilean-Croatian writer who has with his characteristic style characterized the contemporary Chilean literature. He mentions his origin with a good grace, frequently writes about the Croatian subject matter - about our history, our towns and islands. Some of Skármeta's books are sagas which take place in Dalmatia or on the island of Brač. This successful descendant of Croats, whose grandparents were looking for their happiness in the hot streets of Antofagasta, writes in his specific and allegorical way about the island of his roots.

The youngest among them, Andrés Morales Milohnic is an excellent intellectual from the upper middle class of the Chilean society, whose parents, both educated persons, could afford him an easy life. Rather early he was marked by the tragedy due to his sister's death which initiated his extraordinary poetic talent. Morales Milohnic belongs to the very top of the Latin-American poetry. He was awarded a Nerudine prize and is the youngest member of academy in the field of literature. He likes Croatia and considers it his second homeland although his father is a Spaniard. Thanks to his poetry he has become a citizen of the world a long time hence.

In addition to the fact that they are excellent writers, they are also great promoters of Croatia. Nicolá's brother Domingo and Andrés Morales Milohnic were presidents of the Chilean-Croatian Cultural Institute. Antonio Skármeta has written an emotion-charged introduction to the Drago Štambuk's book *El viento de las estrellas oscuras*, Morales Milohnic has translated our authors into Spanish and writes about them.

All the Chilean writers of Croatian origin are very fond of coming to Croatia and here they feel at home.

If under the term *diaspora* a state of being scattered all over the world is understood, they are not that, in any way. heir place is clearly established in the Chilean, Hispanic-American and even in the world literature as their ancestors, Croatian immigrants have in the best possible way made sense of their existence in the country, which received them - mainly poor peasants and fishermen - with open arms. This country extraordinarily respects them and also their descendents to whom it has offered its language, culture, education. They have never been the second-class citizens in it. What is more, Croats in Chile are proud about their origin.

The Chilean writers of Croatian origin represent their homeland in the world in the best possible way. However, they have never forgotten the country from which their ancestors have come and for which they feel some kind of homesickness. It has imprinted itself on their memory together with the words they perhaps heard in their childhood from their grandparents.

There are not (Mihovilovic) or one of them (Morales Milohnic) or even grandparents (Skármeta) are Croatian immigrants and mutually they certainly spoke Croatian so that our language is known to them although they do not speak it. Mihovilovic has translated Nazor to into Spanish, Skármeta uses some Croatian terms, and Morales Milohnic, although his mother speaks her native language - Croatian very well, knows just a few words. The Croatian language is close to them because they have listened to it but in order to successfully incorporate into their surrounding they have had to speak Spanish.

One of the reasons why our people in Chile do not speak Croatian is that they arrived in this country at the moment when other communities (Italian, Irish and German ones) were already formed and acclimatized. Contrary to the native population who accepted them, the Europeans called them abusive names - *Austriaco* - and looked at them with contempt. Very much effort should have been invested in order to gain both reputation and confidence. However, our people have achieved this very quickly. They sent their children to universities for education (what for example Italians and Germans didn't do but they sent them to work). Croats did not learn their children to speak Croatian to prevent other children at school from mocking at them. And due to the fact that our people got married to the persons of other nationalities, what remained from the language of their homeland has quickly evaporated.

There have remained some stories and legends, a few sayings as well as recollections of the homeland of their ancestors, the part of which also they feel to be.

RESUMEN AMPLIADO

En esta obra están sintetizados los aspectos históricos relacionados con la emigración croata abarcando en amplio contexto dicha emigración desde sus más tempranos períodos hasta hoy y explicando los términos de la emigración económica y política. Es claro que hasta el siglo veinte los croatas por lo general emigraron a través del océano. Está indicado que la razón de la emigración croata fue la huida ante la conquista turca desde el siglo 15 hasta el siglo 18 y que la gran ola de la emigración que ocurrió al final del siglo diecinueve y a los comienzos del siglo veinte, fue causada por motivos económicos y también políticos. También está concluido de que el período cuando emigra un mayor número de croatas es el siglo veinte y que después de la Segunda Guerra Mundial generalmente se trata de una migración debida a causas económicas.

Hice la reseña de los más destacados emigrantes croatas en determinados países cuyos habitantes eran sus ancestros o ellos mismos. Igual que muchos otros inmigrantes, los croatas hoy viven en comunidades multiculturales a las que tuvieron que adaptarse. Fue cuestión de moral ser fiel a la nueva patria y ellos lo fueron - ante todo, los croatas son habitantes de los países en que viven (los chilenos, norteamericanos, australianos), pero, sin embargo, en su conciencia vive y aquella otra, su antigua patria de origen, sus costumbres, la lengua. Los descendientes de los inmigrantes que venían como aventureros, refugiados, o, en la mayoría de los casos, buscando el pan, hoy son destacados ciudadanos en sus nuevas patrias. En ellas a sus antepasados se impuso una nueva manera de vivir a la que ellos se acomodaron con mayor o menor dificultad.

Los croatas que se iban de nuestro país sea como emigración económica o por razones políticas, aunque conscientes de la necesidad de asimilarse lo más rápido posible y llegar a ser parte de la nueva comunidad multicultural en los países a donde llegaron, seguían manteniendo sus viejas costumbres y formaban sus propios clubs y conjuntos folclóricos deseando estar relacionados de esa manera con su vieja patria. Seguían estrechamente vinculados a ella.

Las actividades culturales ayudaban mucho a la conservación de la identidad cultural, haciendo más lenta su asimilación. Dichas actividades seguían conservando y los representantes de generaciones ya completamente asimiladas al nuevo ambiente. Un papel muy importante en la conservación de la identidad croata lo tuvo la iglesia. También las universidades en las cuales los profesores de origen croata habían formado cátedras para los

estudios croatas. (Eso no fue fácil porque a Yugoslavia no le convenía que dichas instituciones actuaran bajo el nombre croata).

Los descendientes de nuestros emigrantes hoy viven en todo el mundo - en las Américas del Norte y del Sur, Australia, Nueva Zelanda, Europa.

Es interesante de manera especial nuestra comunidad en Chile, país en el que los croatas se asimilaron totalmente a la comunidad multicultural. Salvo raros y pocos ejemplos, ellos no hablan la lengua croata porque la han olvidado (o no la han aprendido). Pero, no olvidaron sus raíces. Esa comunidad es una de las pocas en la que los croatas nunca y de ninguna manera fueron aislados y en la que han logrado su máximo (lo que no era caso de la emigración croata en la Argentina). Los descendientes de los croatas en Chile son un fenómeno y gran número de ellos ocupan posiciones muy altas en la sociedad chilena. Los chilenos de origen croata se encuentran en todos los niveles de la sociedad: ellos son muy exitosos escritores, empresarios, políticos, profesores universitarios, científicos, artistas, médicos, abogados. De los croatas de Chile verdaderamente podemos decir que se *adaptaron* al modo de vida en su (nueva) patria. Su identidad croata despierta después de la independencia de Croacia. La herencia cultural no se puede borrar. Están orgullosos de su origen, empiezan a destacarlo y buscar sus raíces. Sobre todo, los oriundos de la isla de Brač.

Todos nuestros emigrantes, especialmente aquellos que pertenecen a las nuevas generaciones, saben muy bien que el conocimiento de la lengua y la educación son muy importantes para asimilarse exitosamente a una comunidad. Justo en eso persistieron los croatas que a fines del siglo 19 y a los comienzos del siglo 20 llegaron a Chile buscando nuevos horizontes. Sus hijos se asimilaron totalmente a la sociedad en la que crecieron y vivieron. Aquí iban a las escuelas y a las universidades. Aunque chilenos por el lugar de nacimiento y la manera de vivir, los descendientes de los croatas lograron mantener su relación con la patria de sus antepasados. Quizás a esto les ayudaba el cálido ambiente de la comunidad que los aceptaba. En realidad, los croatas en ningún país fueron aceptados tan bien como en Chile. Aquí no sentían que hacían algo malo, no se avergonzaban por su proveniencia extranjera. Y los amables chilenos aceptaron sus particularidades. También aceptaron su "particular" literatura que no tiene nada de singularidad étnico-folclórica. Los escritores chilenos de origen croata son parte constitutiva (y muy exitosa) de literatura chilena. Ellos siguen sus escuelas, movimientos, características. Muchos de ellos con sus obras pasaron no sólo las fronteras nacionales sino a través de las traducciones de sus obras han llegado hasta las cumbres de la literatura mundial. Esos escritores han sido ganadores de numerosos premios por la calidad de sus obras, y muchos de ellos introdujeron algo nuevo en la literatura nacional: los libros de

Scarpa han sido evaluados en España con altas apreciaciones, Zlatko Brncic es el autor del primer drama nacional *Elsa Margarita* que el teatro experimental iniciado por él junto a Pepita Turina, puso en escenario en el 1943. Domingo Mihovilovic Tessier y Sergio Vodanovic crean un nuevo drama chileno al que introducen la temática social y psicológica, dejando de esa manera el drama de tipo folclórico.

Los croatas con éxito participaran y en la actividad cineasta que empieza ya en el año 1919. Álvaro Kovacic es destacado director de cine (su película *New Love* tuvo mucho éxito) y Nives Jovanovic es una conocida actriz.

Y la prosa de los escritores de origen croata - por ejemplo de Zlatko Brncic, Agata Gligo, Pepita Turina, Desenka Vukasovic de Draksler, Ramón Díaz Eterovic, Juan Mihovilovic, Eugenio Mimica Barassi continuadamente llaman la atención.

La crítica chilena (y no sólo la chilena) no ahorra elogiosos cuando se trata de sus obras.

He destacado que los croatas en Chile en su mayoría viven en tres zonas: en el frío y ventoso extremo sur, la provincia de Magallanes cuya capital es Punta Arenas, en el arenoso y caliente norte cuyo centro es Antofagasta y en la capital chilena Santiago que se encuentra en el centro del país y tiene un clima muy agradable.

Entre los prominentes escritores de origen croata he destacado a Nicolás Mihovilovic, Antonio Skármeta y Andrés Morales Milohnic que pertenecen a diferentes generaciones y a su manera son símbolos de esos medios.

El mayor entre ellos es Nicolás Mihovilovic quien se coloca entre los escritores croatas quienes escriben el así llamado "cuento del sur", como dice Ernesto Livacic. Ese cuento es característico en la nueva literatura chilena y aparte de Mihovilovic lo escriben Lucas Bonacic, Francisco Brzovic, Simón Eterovic, Esteban Jaksic y el mismo Ernesto Livacic. Casi todos ellos han nacido en el extremo sur de Chile, en la provincia de Magallanes y la temática de sus obras es cercana a este ambiente. En sus obras hablan de la vida de la gente común, pescadores, marineros, misioneros, pioneros, buscadores de oro, contrabandistas, indígenas y ovejeros en esos lejanos territorios con clima que difícilmente se soporta. Nicolás Mihovilovic es el primer destacado escritor de origen croata, perteneciente a la literatura regional, magallánica, pero también mucho más que eso. Justo él introduce nuevos elementos en la literatura chilena y con estilo muy particular escribe sobre la vida real. Sus obras estilisticamente están muy bien elaboradas y sus descripciones son verdaderas perlas literarias.

Es hijo de inmigrantes croatas. Nunca ha olvidado sus raíces. Al contrario, él en lo fundamental escribe sobre nuestros paisanos en el extremo sur de Chile, sobre su acomodación y su

asimilación, pero también sobre el cuidado de las raíces. Y su hija Mirta respeta esas raíces y está orgullosa de su padre y de su obra. Sus cuentos sobre los inmigrantes croatas al sur de Chile hoy son obras clásicas de la literatura chilena. Gracias al profesor Jerko Ljubetić y sus traducciones, algo de su obra podemos leer y en la lengua croata.

Como el símbolo de norte y de los pertenecientes de otra generación de escritores chilenos de origen croata es destacado el mundialmente conocido Antonio Skármeta. Nieto de pobres inmigrantes croatas también fue pobre en su infancia. Con sus padres tuvo que ir a la Argentina y allá aún como niño ganar el pan.

Pertenece a la misma cumbre no sólo de literatura chilena e hispanoamericana sino también y a la mundial. Fue el embajador de Chile en Berlín, según sus escenarios se filman películas de éxito mundial. Con orgullo podemos decir que Antonio Skármeta, el nieto de los campesinos de Brač, es el más leído y más exitoso escritor chileno-croata. Con gusto menciona su origen, a menudo escribe sobre la temática croata - sobre nuestra historia, nuestras ciudades e islas. Sus libros son cuentos que se desarrollan en Dalmacia, o sea, en Brač. Ese exitoso descendiente de croatas cuyos abuelos encontraron su fortuna en las calurosas calles de Antofagasta, en su manera especial y con mucha alegoría escribe sobre su isla de origen.

El más joven entre ellos, Andrés Morales Milohnic, es un prestigioso intelectual de la clase media alta de la sociedad chilena cuyos padres, los dos profesionales, le pudieron ofrecer una vida cómoda. A muy temprana edad le marcó la tragedia de la muerte de su hermana que ha inspirado su extraordinario talento poético. Morales Milohnic pertenece a la misma cima de la poesía latinoamericana. Es el ganador del Premio Neruda y el más joven académico en el área de las letras. Quiere mucho a Croacia y la considera su segunda patria aunque su padre era español. Por su poesía hace mucho tiempo es ciudadano del mundo.

Aparte de ser extraordinarios escritores, todos estos escritores también son y grandes promotores de Croacia. Hermano de Nicolás, Domingo, y Andrés Morales Milohnic fueron presidentes del Instituto Chileno-Croata de Cultura. Antonio Skármeta ha escrito un emotivo preámbulo al libro de Drago Štambuka *El viento de las estrellas oscuras,* Morales Milohnic traduce nuestros autores al español y escribe sobre ellos. Todos los escritores chilenos de origen croata con gusto vienen a Croacia y aquí se sienten como en su propia casa.

Si bajo el término de *diáspora* se sobreentiende estar "esparcido" por el mundo, ése no es el caso de los escritores chilenos de origen croata. Su lugar en la literatura chilena, hispanoamericana y hasta mundial está claramente determinado.

Sus ancestros, inmigrantes croatas, de la mejor manera posible han organizado su existencia en el país que a ellos, generalmente pobres campesinos y pescadores, ha recibo con manos

abiertas. Ese país estima mucho a ellos y a sus descendientes a los que ha dado la lengua, cultura, educación. En Chile no fueron ciudadanos de segunda clase. Al contrario, los croatas en Chile desde siempre están orgullosos de su origen.

Los escritores chilenos de la mejor manera representan su patria en el mundo. Pero, no olvidan la tierra de su origen por la que sienten algo de nostalgia. Se les ha grabado en su memoria junto a palabras que quizás hayan escuchado de sus abuelos en su infancia.

Sus padres (Mihovilovic) o uno de ellos (Morales Milohnic) o abuelos (Skármeta), fueron inmigrantes croatas y entre ellos seguramente conversaban en croata así que conocen nuestra lengua aunque no la hablan. Mihovilovic traducía las obras de Nazor al español, Skármeta usa algunas frases croatas, y Morales Milohnic, aunque su madre hablaba bien su lengua materna, el croata, conoce sólo algunas frases. La lengua croata les es cercana porque la escucharon, pero para asimilarse con éxito a su nuevo ambiente, tenían que hablar castellano.

Una de las razones por la que nuestra gente en Chile no habla croata es el dato de que ellos en este país llegaron en el momento cuando otras comunidades (italiana, irlandesa, alemana) ya habían sido formadas y asimiladas. Los europeos (a diferencia de los habitantes indígenas) los llamaban peyorativamente - *austriacos* y los miraban con desprecio. Hubo que hacer mucho esfuerzo para lograr prestigio y confianza. Pero, nuestros paisanos lograron esto en breve tiempo y enviaron los niños a las escuelas (lo que por ejemplo los italianos y los alemanes no hicieron. Ellos enviaron sus hijos a trabajar). Los croatas no enseñaban el croata a sus hijos para que los otros niños en la escuela no se burlasen de ellos. Y puesto que nuestra gente se casaba con personas de otras nacionalidades, lo que quedó de la lengua de su patria pronto desapareció.

Quedaron sólo algunos cuentos y leyendas, alguna frase y recuerdos de la patria de sus ancestros de la que ellos se sienten parte.

KLJUČNE RIJEČI

hispanistička croatica, hrvatsko iseljeništvo - povijesni, kulturološki i književni aspekti, Hrvati u Čileu, čileanski pisci hrvatskoga podrijetla, tri naraštaja čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla, Nicolás Mihovilovic, Antonio Skármeta, Andrés Morales Milohnic

KEY WORDS

Hispanic Croatica, Croatian emigrants - historical, culturological and literary aspects, the Croats in Chile, the Chilean writers of Croatian origin, three generations of the Chilean writers of Croatian origin, Nicolás Mihovilovic, Antonio Skármeta, Andrés Morales Milohnic

PALABRAS CLAVES

Croática hispánica, la emigración croata - los aspectos históricos, culturales y literarios, los croatas en Chile, los escritores chilenos de origen croata, tres generaciones de escritores chilenos de origen croata, Nicolás Mihovilovic, Antonio Skármeta, Andrés Morales Milohnic

SADRŽAJ

Informacija o mentoru
Zahvale
Sažetak
Prošireni sažetak
Enlarged Summary
Resumen Ampliado
Ključne riječi/Key/Words/Palabras Claves

I. UVOD ---- 1
1.0. Postavljanje problema ---- 1
1.1. Teorijska podloga ---- 3
1.2. Uže područje rada ---- 4
1.3. Ciljevi istraživanja i očekivani znanstveni doprinos ---- 5
1.4. Metodološki postupci ---- 5
1.5. Struktura rada ---- 5
1.6. Praktična primjenljivost spoznaja do kojih se kani doći ---- 6

II. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA HRVATSKOGA ISELJENIŠTVA S POVIJESNOGA, KULTUROLOŠKOGA I KNJIŽEVNOGA ASPEKTA ---- 7
2.0. Uvod ---- 7
2.1. Povijesni aspekti ---- 9
a) Pomorci i misionari ---- 9
b) Gospodarska migracija ---- 10
c) Politička migracija ---- 13
2.2. Kulturološki aspekt ---- 17
2.3. Književni aspekt ---- 19

III. HRVATI U ČILEU ---- 21
3.0. Uvod ---- 21
3.1. Povijesni i kulturološki aspekti hrvatskoga iseljeništva u Čileu ---- 25
a) Antofagasta ---- 25
b) Santiago ---- 27

c) Punta Arenas ---- 28
3.2. Najistaknutiji čileanski Hrvati ---- 33
3.3. Osnovno značajke čileanske književnosti – općenito ---- 38
3.4. Komu pripadaju pisci između dviju domovina? ---- 40
3.5. Elementi koji povezuju čileanske pisce hrvatskoga podrijetla s Hrvatskom ---- 43
a) Identitet ---- 43
b) Hrvatska tematika (likovi, ozračje, sudbine naših iseljenika) ---- 45
c) Jezik ---- 47
d) Nostalgija i sjeta ---- 48
e) Sličnosti s hrvatskim piscima ---- 51
f) Hrvatski utjecaj na čileanske pisce ---- 53
g) Humanost ---- 54
h) Univerzalnost ---- 55

IV. TRI NARAŠTAJA ČILEANSKIH PISACA HRVATSKOGA PODRIJETLA ---- 60
4.0. Uvodna napomena ---- 60
4.1. Nicolás Mihovilovic (1916.-1986.) i suvremenici ---- 61
a) Životopis ---- 62
b) Djela ---- 65
c) Suvremenici ---- 84
4.2. Antonio Skármeta (1940.) i suvremenici ---- 88
a) Životopis ---- 88
b) Pripovijetke ---- 91
c) Romani ---- 100
d) Romani s hrvatskom tematikom ---- 113
e) Hrvatski korijeni ---- 127
f) Suvremenici ---- 131
4.3. Andrés Morales Milohnic (1962.) i suvremenici ---- 148
a) Život i djelo ---- 149
b) Suvremenici ---- 180

V. ZAKLJUČAK ---- 188

VI. IZVORI I USPOREDBENI IZVORI ---------- 191

VII. LITERATURA ---------- 194

VIII. ŽIVOTOPIS ---------- 198

IX. POPIS OBJAVLJENIH DJELA ---------- 199

I. UVOD

1.0. Postavljanje problema

Nakon hrvatske nezavisnosti, u knjigama i studijama o hrvatskoj književnosti sve su zastupljeniji autori hrvatskoga podrijetla koji žive (ili su živjeli) izvan hrvatskih državnih granica.

Neki od njih iselili su izravno iz Hrvatske, dok su drugi pripadnici drugoga, trećega ili čak četvrtoga naraštaja naših iseljenika; građani zemlje u kojoj su rođeni, ali ponosni na svoje hrvatske korijene. Institucije koje se bave iseljeničkom tematikom često ističu njihovu pripadnost našoj kulturi: primjerice, u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu postoji Odsjek koji se bavi hrvatskom knjigom u inozemstvu, u kojemu se registriraju i prikupljaju djela naših autora objavljena u inozemstvu na hrvatskome ili na stranim jezicima. Hrvatska matica iseljenika posljednjih godina redovito priređuje izložbe knjiga vezane uz tematiku iseljeništva i predstavlja te pisce na Interliberu. Tom specifičnom književnošću bave se i istaknuti pojedinci (Jerko Ljubetić, Branka Kalogjera, Boris Škvorc, Vinko Brešić i drugi). Edward Ifkovich, Antun Bonifačić, Vinko Nikolić, Antony Mlikotin, Vladimir P. Goss, Josip Novakovich, Janko Deur, Vinko Grubišić, Eugenio Mimica Barassi, Ramón Díaz Eterovich, Zinka Saric, Dunja Ozanić, Carmen Verlichak, Ivana Bačić Serdarević, Drago Šaravanja, Amelia Batistich, Malkica Dugeč, Goran Krnić, Marica Bodrožić, Jagoda Marinić, Dragica Rajčić i drugi, značajni su hrvatski ili književnici hrvatskoga podrijetla koji su živjeli ili žive u raznim zemljama svijeta. Osim književnika, valja spomenuti i povjesničare Ernesta Bauera, Jeru Jareba, Ivana Tomasa i Miljenka Dabu-Peranića, politologe Ivu Bogdana, Antu Ciligu, Bogdana Radicu, sociologe Vatroslava Munivranu, Dinka Tomašića i Antu Oršića. Hrvatsko pitanje s ekonomskoga gledišta prikazivali su Josip Bombelles, Tihomil Rađa i Jure Petričević. Među filolozima možemo istaknuti Branka Franolića, Vinka Grubišića, Antuna Kneževića, Antu Kadića te Josipa Hamma i Marka Japundžića koji su se u Beču i Rimu bavili glagoljicom, a među filozofima Kvirina Vasilja, Stanka Vujicu i Dušana Žanka.

Na sveučilištima su, među ostalima, radili dr. Franjo Trogrančić (Rim), dr. Ante Kadić i dr. Dinko Tomašić (SAD).

Svi oni, kao i mnogi drugi, samo su dio velikoga hrvatskoga bogatstva riječi pisane izvan granica naše zemlje koju danas možemo upoznati i preko web stranica, na međunarodnim sajmovima ili tako da ugostimo autore hrvatskoga podrijetla kod nas. Jer, nema sumnje da oni pripadaju našoj kulturi. Kako im pristupiti?

Profesorica s Riječkoga sveučilišta dr. Branka Kalogjera u svojoj knjizi *Pisci između dviju domovina* jasno razgraničuje tri vrste iseljeničkih pisaca i dijeli ih na etničare, egzilante i globaliste.

Ona kaže da su etničari pisci koji „premda Amerikanci (neki dobivanjem državljanstva, a neki rođenjem), tematski ostaju vezani uz svoju etničku grupu (Kalogjera 2003 : 5)".

U pisce etničare svrstavaju se začetnici hrvatsko-američke književnosti to jest ljudi koji pišu i objavljuju razne književne žanrove na engleskome ili na hrvatskome jeziku te imaju veće ili manje spisateljske sposobnosti. Toj skupini, primjerice, pripadaju: Medo Krašić, Grgo Turkalj, Matija Šojat, Viktor Vojvodić, Šime Sinovčić i drugi. Najmlađi predstavnik te proze je Edward Ifkovich, autor romana *Anna Marinkovich.*

Egzilanti su pisci „koji su se javljali na hrvatskome i drugim stranim jezicima, a većini je odlazak iz domovine bio političke prirode (Kalogjera 2003a : 6)".

Oni djeluju u obje Amerike i u Europi i pišu na hrvatskome, engleskome ili španjolskome jeziku. Za razliku od etničara koji Hrvatsku smatraju samo starom domovinom u kojoj traže svoje etničke korijene, ovdje se radi o hrvatskoj književnosti pisanoj u inozemstvu. Neki od njezinih predstavnika su Vinko Nikolić, Antun Bonifačić, Ivan Meštrović, Antun Nizeteo, Bogdan Radica, Ante Kadić, Marijan Mikec...

„Treću, kozmopolitsku grupu, uvjetno rečeno globaliste, danas najbolje predstavlja suvremena generacija pisaca koji podjednako pripadaju američkoj i hrvatskoj, kao i svjetskoj književnosti kaže Kalogjera (Kalogjera 2003b : 7)".

U ovu bismo skupinu mogli uvrstiti Antonyja Mlikotina, Melissu Milich, Vladimira Gossa, Josipa Novakovicha, Janka Deura, ali i pisce hrvatskoga podrijetla španjolskoga govornoga izričaja. Oni su specifični, ali najbliži ovoj skupini.

U svojoj knjizi Branka Kalogjera analizira djela Vladimira Gossa, Janka Deura, Josipa Novakovića, Ljerke Lušić, Frana Pervanu, Mary Helen Stefaniak i Amelije Batistich.

Cilj ovoga rada jest dati znanstveni doprinos istraživanju hrvatske književnosti prvenstveno na španjolskome jeziku, objasniti i uvesti u uporabu u Hrvatskoj pojam *hispanistička Croatica*, te raščlambom najvažnijih djela prikazati i dokazati značaj spomenutih pisaca u Čileu i na području španjolskoga govornoga izričaja. Također se želi dokazati važnost te književnosti za hrvatsku kulturu putem istraživanja povijesnih činjenica i podataka, te analize djela spomenutih autora u povijesnom kontekstu od početaka hrvatskoga doseljavanja do današnjih dana. Izabrana su tri reprezentativna autora s posebnim obrazloženjem zašto baš ta trojica autora i njihova književna djela.

1.1. Teorijska podloga

Ovaj je rad kulturno-povijesno istraživanje i kritička analiza koja, osim književnosti, obuhvaća gospodarsku i političku migraciju.

Poznata je činjenica da su Hrvati iseljenički narod, korijeni čega sežu još u 14. stoljeće. Razdoblje napuštanja domova pred Turcima trajalo je od 15. do 18. stoljeća. Prva masovna iseljavanja bila su posljedica turskih osvajanja, a iseljavanje od 16. stoljeća nadalje bilo je više uvjetovano gospodarsko-političkim i društvenim prilikama u kojima je živio hrvatski narod. Neke procjene govore da je od polovice 16. stoljeća do polovice 19. u prekomorske zemlje iselilo oko 13 000 Hrvata. Ali, pravi hrvatski egzodus započinje potkraj 19. stoljeća. Od 1880. pa do Prvoga svjetskog rata iz domovine se iselilo gotovo pola milijuna Hrvata, uglavnom zbog gospodarskih razloga. Iseljavanje se nastavilo i nakon Prvoga svjetskoga rata, između dva svjetska rata, te neposredno nakon Drugoga svjetskoga rata. Hrvati se intenzivnije iseljavaju i u razdoblju od 1991. do 2001. godine.

Od sredine 19. stoljeća do početka 21. stoljeća iz Hrvatske je iselilo 1 365 000 ljudi. Iseljeni su se Hrvati prilagodili načinu života u zemljama u koje su doselili, ali su i dalje pratili zbivanja u svojoj staroj domovini i pružali joj gospodarsku, moralnu ili političku potporu kad god je to bilo potrebno.

Najviše iseljenih Hrvata i njihovih potomaka ima u SAD-u, Australiji, Kanadi, Argentini i Čileu. Pretpostavlja se da je naših zemljaka bilo i na Kolumbovim lađama. No, to je samo znanstveno nedokazana pretpostavka. Među prvim hrvatskim doseljenicima na području španjolskih dijelova Amerike bio je svećenik dominikanac Vicko Paletin čije je najvažnije djelo *De iure belli contra infideles Indiane Occidentalis ad Phillipum II Hispaniae Regem* tiskano 1564. godine. Ta rasprava promiče pravo španjolskoga kralja da ratuje i na taj način „civilizira" indijanske urođenike.

U Kanadu su Hrvati došli među prvima - još 1542.-1543. članovi ekspedicije Cartier-Raberval bili su Ivan Malogrudić i Marino Mesaralda (Čizmić, Sopta, Šakić 2005:27). Mnogo je naših trgovaca i pomoraca u 16. i 17. stoljeću odlazilo u Ameriku, a u 18. st. neki su se naši mornari naselili na Haitiju i na Kubi.

U Čileu danas živi oko 1 posto stanovnika hrvatskoga podrijetla koji su iznimno uspješni i dobro primljeni u toj andskoj zemlji. U njoj su osnovane najstarije hrvatske iseljeničke naseobine. Na području Južne Amerike, naše iseljenike najviše privlače Argentina i Čile. Početci naseljavanja hrvatskih useljenika u većim skupinama odvijaju se sredinom devetnaestoga stoljeća. Čile se nalazi na obveznome putu za Kaliforniju kroz Magallanov

prolaz ili oko rta Horna. Na to su područje uglavnom doseljavali naši mornari s jadranske obale i u čileanskim pomorskim lukama započinjali novi život. Kad su pronađena nalazišta zlata u Ognjenoj zemlji, mnogi Hrvati koji su do tada živjeli u Argentini ili Urugvaju dolaze na krajnji jug Čilea. Prvi naš čovjek za kojega se zna da je došao na to područje bio je Petar Zambelić, pomorski kapetan iz Kotora koji je prvo istraživao kanale oko Magallanesova prolaza, a zatim radio kao pilot. Poslije njega dolaze Šimun Paravić i njegov brat Matija iz Krasice u Hrvatskome primorju. Hrvati su u Čileu vrlo uspješni i ima ih u svim društvenim strukturama. Ali, najzanimljiviji je fenomen čileanskih pisca hrvatskoga podrijetla koje i čileanska kritika prihvaća kao takve i naziva ih čilo-hrvatskim piscima.

1.2. Uže područje rada

Poznato je da u Čileu na španjolskom jeziku već stoljeće i pol svoja djela objavljuje oko 200 pisaca podrijetlom iz Hrvatske, uglavnom s naše obale, a poglavito s otoka Brača. Oni su sastavni dio čileanske književnosti, ali često i rado ističu svoje hrvatsko podrijetlo. Pripadaju različitim epohama i književnim smjerovima, a osim u Latinskoj Americi, neki su od njih poznati u čitavom svijetu. Čileanska kritika upozorava na njih kao na sastavni dio svoje književnosti, ali budući da je - uz njihovo podrijetlo - i tematika njihovih književnih djela vezana uz Hrvatsku, opravdano je koristiti izričaj čilo-hrvatski pisci koji u Hrvatsku uvodi Jerko Ljubetić. Taj se pojam, međutim, ne može odnositi i na mnoštvo pisaca koji žive na području drugih zemalja španjolskoga govornoga izričaja pa bi bilo poželjno uvesti termin *hispanistička Croatica*. Takvi pisci svakako pripadaju zemlji u kojoj su rođeni i žive, i dio su njezine kulturne baštine. Ali, zbog njihovih hrvatskih korijena koje i oni sami često naglašavaju, možemo ih smatrati i dijelom naše književnosti.

Među istaknutim Čileancima hrvatskih korijena valja istaknuti misionara Matea Paravica Rendica (1836.-1889.), književnicu Pepitu Turinu (1909.-1986.), prvoga biskupa imenovanoga za Punta Arenas Vladimira Crnošiju Borica (1905.-1963.), prvu čileansku novinarku po kojoj nosi naziv godišnja nagrada za novinarstvo Lenku Franulic Zlatar (1908.-1061.), kiparicu Lily Garafulic (1914.), arheologinju Vjeru Zlatar Montan (1928.), pripovjedača i dramskoga pisca Fernanda Josseaua Eterovica (1924.), akademika i povjesničara Ernesta Livacica Gazzana (1929.-2007.), nastavnicu i književnicu Desenku Vukasovic de Draksler (1935.), ekonomista i predavača te pjesnika Nicoloá Gliga (1938.), književnicu i profesoricu Astrid Fugellie Gezan (1948.), suca i književnika Juana Mihovilovicha Hernándeza (1951.), književnika Ramóna Díaza Eterovica (1956.)...

1.3. Ciljevi istraživanja i očekivani znanstveni doprinos

Budući da je ova tema kod nas gotovo nepoznata, prikazuje se i analizira književno stvaralaštvo najznačajnijih predstavnika triju naraštaja čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla, koji dolaze iz tri najvažnija središta u kojima žive čileanski Hrvati, i njihovih suvremenika. Cilj mi je prikazati njihovu djelatnost, istražiti njihovo mjesto u društvu, obrazložiti njihovu vezanost uz zemlju podrijetla, pa i nostalgiju za njom. Znanstveni doprinos jest dokazati da su Nicolás Mihovilovic - prvi istaknutiji čileanski pisac hrvatskih korijena, Antonio Skármeta - najčitaniji čileanski i najuspješniji čileansko-hrvatski pisac i Andrés Morales Milohnic - jedan od najboljih latinsko-američkih pjesnika srednjega naraštaja i najmlađi član Čileanske akademije za jezik, dio (i) naše književne i kulturne baštine.

1.4. Metodološki postupci

S obzirom na sve do sada izloženo, razvidno je da se u radu rabe metode književno-povijesnoga i književno-kritičkoga istraživanja na općem obzoru povijesti čileanskoga društva, s posebnom pozornošću na život i djelatnost Čileanaca hrvatskih korijena.

1.5. Struktura rada

Nakon uvoda u kojemu se objašnjava teorijska podloga, uže područje djelatnosti, cilj istraživanja i očekivani znanstveni doprinos te metodološki postupci ovoga istraživanja, u drugome dijelu će se pozornost posvetiti povijesnim, kulturološkim i književnim aspektima hrvatskoga iseljeništva te hrvatskome iseljavanju u širem kontekstu koje obuhvaća gospodarsku i političku migraciju. U trećemu poglavlju govorit će se o Hrvatima u Čileu i o tri glavna središta u kojima su oni posebice djelovali - Antofagasta, Punta Arenas i Santiago. Osobita će se pozornost posvetiti najistaknutijim čileanskim Hrvatima te analizirati uloga pisaca hrvatskoga podrijetla u čileanskoj kulturi.
U četvrtome poglavlju, naslovljenom *Tri naraštaja čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla* govorit će se o tri iznimno uspješna predstavnika hispanističke Croatice koji su ujedno i simboli triju glavnih odredišta u koja su doseljavali Hrvati, to jest, Punta Arenasa, Antofagaste i Santiaga te o njihovim suvremenicima.

1.6. Praktična primjenljivost spoznaja do kojih se kani doći

Budući da se o ovoj književnosti u Hrvatskoj (pre)malo zna, cilj ovoga rada jest skrenuti pozornost na njezinu relevantnost i na veliki uspjeh potomaka naših iseljenika na području španjolskoga govornoga područja, uvesti novi termin koji će se moći primjenjivati u proučavanju književnosti te na jednom mjestu sintetizirati povijesne i književne aspekte vezane uz naše iseljeništvo na području Latinske Amerike.

II. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA HRVATSKOGA ISELJENIŠTVA S POVIJESNOGA, KULTUROLOŠKOGA I KNJIŽEVNOGA ASPEKTA

2.0. Uvod

Sudbina prognanika i iseljenika od najranijih je dana privlačila povjesničare, ali i pisce i pjesnike. Možemo reći da je povijest ljudskoga društva od svojega početka vezana uz pojam progonstva: prisjetimo se biblijskih izgnanika iz Raja, pa Ovidijeva egzila za vrijeme Augusta, potom progonstva Židova iz Palestine, progona pjesnika iz Platonove Republike, izgnanstva mnogih svetaca i velikana srednjega vijeka te masovnih progona književnosti i književnika koje se u novijoj povijesti prakticiralo od vremena Francuske revolucije. U progonstvu su boravili Dante, Cervanes, Voltaire, Heinrich Hiene (koji se u Parizu osjećao odbačeno i nesretno), García Lorca (koji se jednako tako jako samim osjeća u New Yorku), mnogi ruski pisci, mnoštvo umjetnika u doba vladavine nacionalsocijalista... U svjetskome kulturnome kontekstu možemo istaknuti veliki doprinos ruskih emigranta, a kao iseljenički narodi poznati su i Mađari (najveće književno ime mađarske emigracije jest Márai Sándor /1900.-1988./, a značajan je i Ődön von Horvát /1901.- 1938./ koji je živio u nacional-socijalističkoj Njemačkoj sve do svoje tragične smrti u Parizu), Česi, Poljaci, Španjolci, Portugalci ...

Zanimljiva su razmatranja redovitoga profesora na katedri za portugalski jezik i književnost na Filozofskome fakultetu u Zagrebu Nikice Talana koji se, između ostaloga bavi se i temom iseljenika i prognanika u portugalskoj književnosti. Za razliku od nas koji smo dugo izbjegavali sistematičnije proučavati književnost nastalu izvan granica Hrvatske, on tvrdi da je kod Portugalaca, kod kojih kolonijalna ekspanzija započinje D. Henrikovim osvajanjem Ceute 1415., nastavlja se otkrićem Madeire, Azora i Brazila i zaokružuje zauzećem mnogobrojnih afričkih i azijskih posjeda, jedan od temelja nacionalne povijesti. Portugalci stoljećima odlaze u tzv. prekomorje (ultramar). Njihovo je iseljavanje uglavnom uvjetovano gospodarskim razlozima, ali se, osobito od osamnaestoga stoljeća, događalo da u portugalske prekomorske kolonije odlaze i mnogi intelektualci, osobito pisci i umjetnici koji se nisu slagali s vlasti. U svojemu radu *Egzil kao biobibliografska sudbina* objavljenome u knjizi *Egzil emigracija. Novi kontekst*, Talan govori o portugalskome pjesniku Jorgeu de la Seni, poslije Fernanda de Pessoe vjerojatno najvećem imenu portugalske književnosti dvadesetoga stoljeća.

Zaključuje da je odlazak Portugalaca u prekomorske zemlje, prije svega u Brazil, obilježio portugalsku književnost. Zasigurno i obogatio.

Velika demografska strujanja, preseljenja, migracije i egzil utjecali su na nastanak specifičnih književnih djela u razdoblju nakon ostvarene nezavisnosti bivših kolonija. Nekadašnji stanovnici kolonija sada kreću u obratnome smjeru - putem metropolitanskih središta staroga i novoga svijeta. Tako, primjerice, pisci iz nekadašnjih engleskih kolonija mijenjaju samu bit engleske književnosti. Njoj sada pripadaju Nigerijci Buchi Emechet i Ben Okri, V. S. Naipaul koji je Trinidad zamijenio Londonom, Wilson Harris iz Gvajane, Salman Rushdie koji je napustio rodni Bombaj da bi živio u Londonu, Michael Ondaatje podrijetlom sa Sri Lanke, Himani Bannerji iz Bangladeša i mnogi drugi. Te se pisce naziva egzilantima jer su otuđeni od zemalja svojega podrijetla, ali i od zemalja u kojima žive. Zapravo, ne pripadaju niti jednome od tih svjetova već onome između, nekome svome svijetu (Lukšić: 2002).

Među znanstvenicima koji su se kod nas bavili povijesnim (pa i) kulturološkim aspektom hrvatskoga iseljeništva na engleskome govornome području izdvajam Ivana Čizmića (Čizmić, Ivan; Sopta, Martin; Šakić, Vlado: *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden Marketing-Tehnička knjiga, 2005.), a na španjolskome Ljubomira Antića (*Hrvati i Amerika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Institut za primijenjena društvena istraživanja, 1992.; *Hrvati u Južnoj Americi*. Zagreb: Stvarnost; Institut za migracije i narodnosti, 1991.). Od ljudi hrvatskoga podrijetla koji su pisali o toj tematici ističem Juru Prpića (SAD - *The Croatian in Inmigration to America after* 1945. Cleveland: John Carrol University, 1968., *Diáspora croata en la década de 1980: avaluo crítico*. /s.l./, /s.n./. 1987.?), Iliju Denisa Šutala (Australija - *Croats in Australia: pioneers, setlers and their decandents*. Kent Town: Wakefield Press, 2004.), Cristiana Sprljana (Argentina - *Historia de la inmigración croata en Córdoba*. Studia Croatica, broj 46/2004.), Eduarda Antonica (Urugvaj - *Croacia y los Croatas en Uruguay*. Montevideo: Tradinco, 2005.), Antuna Bezica Domica (Čile - *Científicos de Croacia y científicos chileno-croatas*. Santiago: Vlastita naklada, 2005.; *Breve historia de Croacia hasta 1991.*; Santiago: vlast. nakl. 2004.; *Breve historia de Dalmacia*, Santiago: vlast. nakl, 2000.; *Breve historia de la isla de Brač*, Santiago: vlast. nakl. 1995.), i Marka Burina (Peru - *La familia croata en el Perú*. Lima: vlast. nakl, 2009.).

Iz njihovih radova zaključujemo da postoje tri razloga iseljavanja Hrvata iz zemlje. Prvo su odlazili kao pomorci i misionari, pojedinačno.

U 15. stoljeću, nakon bitke na Krbavskome polju godine 1493., te u 16. stoljeću, učestali su napada Turaka na hrvatsko stanovništvo koje je bilo prisiljeno povlačiti se i sklanjati u sigurnije krajeve. Te su promjene utjecale i na cjelovitost hrvatskoga etničkoga područja.

Jače iseljavanje Hrvata u prekomorske zemlje dio je europskih migracijskih procesa koji su se događali u posljednjim godinama 19. stoljeća. Također, nakon velikih tragedija kao što su Prvi i Drugi svjetski rat, pojavljivali su se novi valovi izbjeglica i iseljenika koji su budućnost tražili izvan granica svoje zemlje. Danas izvan Hrvatske živi više od dva i pol milijuna ljudi. Od 1880. do 1914. godine iz Hrvatske je otišao relativno veliki broj ljudi, prije svega iz primorja i gorskih krajeva. Ta je činjenica izazvala zabrinutost kod društvenih i političkih čimbenika, tako da primjerice, Tadija Smičiklas, predsjednik Jugoslavenske akademije, o tome fenomenu kaže:

„Hrvatska je u gospodarstvu tako zapuštena, da se je najbolji dio našega puka iselio najviše u Ameriku. Ako budemo na ovaj način naprijed kročili, mora Hrvatska propasti. Radne sile odlaze preko mora, kod kuće ostaju starci, žene i djeca (Čizmić, Sopta, Šakić 2005 :14)".

Godine 1911. i Antun Gustav Matoš je iznio svoje mišljenje o odlasku hrvatskoga stanovništva u emigraciju :

„Emigracija u Ameriku danas je najaktualniji narodni naš problem - socijalni, politički, pa i moralni. Naš svijet, domaći element, hrli slijepo u Ameriku, a pusta ognjišta polako i sigurno zauzima stranac; to je užasna činjenica, danas najsuvremenija i najtragičnija pred kojom nemoćno stoji naš sociolog, političar i moralist (Čizmić, Sopta, Šakić 2005a :14)".

Od sredine 19. stoljeća do 2001. godine iz Hrvatske je otišlo 1 365 000 osoba. Jedna od osobitosti hrvatskoga iseljavanja je to da su odlazili mlađi ljudi, radno i biološki najproduktivniji, i da se uglavnom radilo o muškarcima. U ovome radu prvenstveno nas zanima iseljavanje hrvatskoga življa na područje Latinske Amerike, prije svega u Čile.

2.1. Povijesni aspekt

a) Pomorci i misionari

Na temelju istraživanja Ljubomira Antića saznajemo da postoji vjerojatnost da su hrvatski pomorci sudjelovali u otkriću Amerike. O tvrdnjama koje nisu znanstveno dokazane on kaže: „Kad je u ožujku 1493. stigla u Dubrovnik vijest da je Kristof Kolumbo otkrio novi put za Indije (kako će se dugo nazivati Novi svijet, odnosno Amerika) dubrovački je nadbiskup pohitao javiti papi Aleksandru VI. da su u tom podvigu sudjelovali i dubrovački mornari. Nitko, međutim, ne navodi točan sadržaj pisma ni gdje se ono nalazi (Antić 1992 : 9)".

Antić ističe da je dubrovačka trgovačka mornarica toga doba jedna od najistaknutijih na svijetu i da je velika želja Dubrovčana prikupiti što više saznanja o novim krajevima. Zbog

toga su mnogi od njih u španjolskoj službi - Ohmučevići podrijetlom iz Zahumlja, Dolistići-Tasovčići, lopudski kapetan Kristo Martolosić, Mažibradići te Vice Bune, pomorski kapetan rođen 1559. na Lopudu, koji je postao potkralj u Meksiku. Zanimljiv je podatak da su oko 1520. godine dva brata Končeković, Mato i Dominko, s Koločepa stigli na neki otok u Antilima gdje su ostali više od trideset godina. U Peruu je živio Basilije Basiljević, također Dubrovčanin koji je iselio 1537. U toj je zemlji koja je zbog srebra i drugih plemenitih metala, privlačila mnoge europske useljenike, u drugoj polovici 16. stoljeća boravio i Marin Piaccetti.

Među prvim hrvatskim iseljenicima u španjolskim dijelovima Amerike bio je i Vicko Paletin (Vicentius Paletinus), rođen na otoku Korčuli 1508. koji je u Meksiku postao svećenik

toga su mnogi od njih u španjolskoj službi - Ohmučevići podrijetlom iz Zahumlja, Dolistići-Tasovčići, lopudski kapetan Kristo Martolosić, Mažibradići te Vice Bune, pomorski kapetan rođen 1559. na Lopudu, koji je postao potkralj u Meksiku. Zanimljiv je podatak da su oko 1520. godine dva brata Končeković, Mato i Dominko, s Koločepa stigli na neki otok u Antilima gdje su ostali više od trideset godina. U Peruu je živio Basilije Basiljević, također Dubrovčanin koji je iselio 1537. U toj je zemlji koja je zbog srebra i drugih plemenitih metala, privlačila mnoge europske useljenike, u drugoj polovici 16. stoljeća boravio i Marin Piaccetti.

Među prvim hrvatskim iseljenicima u španjolskim dijelovima Amerike bio je i Vicko Paletin (Vicentius Paletinus), rođen na otoku Korčuli 1508. koji je u Meksiku postao svećenik dominikanac. Zagovarao je pokrštavanje Indijanaca (i human odnos prema njima). Jedan od prvih naših misionara bio je isusovac Ivan Ratkaj koji je 1680. preko Veracruza i Grada Meksika stigao u svoju prvu misionarsku postaju u Pesiguechicu, u Sierra Madre, u današnjoj zapadnoj Chihuahui. Drugi poznati hrvatski misionar bio je Ferdinand Konšćak, također isusovac. Rođen je 1703. godine u Varaždinu, a od 1730. do 1732. živio je u Veracruzu. No, najveći dio života proveo je u San Ignaciju, u Kaliforniji.

b) Gospodarska migracija

Kao dva najčešća razloga iseljavanja (ne samo hrvatskoga) znanstvenici navode gospodarske i političke razloge. Ponekad ih je jako teško razgraničiti jer su međusobno isprepleteni. „Kao uobičajeni primjer sveze gospodarskoga i političkoga čimbenika kao generatora iseljavanja obično se navodi Vinska klauzula. To je sastavni dio ugovora što ga je Austrougarska sklopila s Italijom 1891. godine, a prema kojoj je uvelike snižena carina na uvoz talijanskog vina. Monarhija je taj ustupak učinila iz političkih razloga kako bi jače privukla Italiju kao nezadovoljnog člana Trojnog saveza. Ona je u to ušla znajući kakve će posljedice prouzročiti u Dalmaciji, u čijem je gospodarstvu prevladavala monokultura vinove loze. Politički položaj Dalmacije kao austrougarske pokrajine izravno se odrazio na njene gospodarske prilike. Dalmacija je bila nemoćna spriječiti donošenje ugovora koji je izravno ugrožavao egzistenciju gotovo svakog njezinog stanovnika. Toga su u Dalmaciji bili svjesni jer se znalo da će talijansko vino zbog rentabilnije proizvodnje, manjih prijevoznih troškova i bolje kvalitete, nakon sniženja carina preplaviti austro-ugarsko tržište potiskujući dalmatinsko vino (Antić 1992 : 61)".

Kao glavne uzroke iseljavanja iz Hrvatske do Prvoga svjetskoga rata Antić navodi: agrarnu prenapučenost, ukidanje kmetstva, prezaduženost seljaka, raspad kućnih zadruga, nerodne godine, biljne bolesti (filoksera), niske cijene poljoprivrednih proizvoda, iskorištavanje težaka od strane države i posjednika.

Ali, Hrvati su također odlazili zbog zarade odnosno zbog nepovoljnih socio-gospodarskih prilika. Također su odlazili na poziv prijatelja i rođaka, a dolazilo je i do lančane migracije.

Snažnije hrvatsko doseljavanje u zemlje Južne Amerike (osobito u Argentinu, Čile i Brazil) odvija se dosta kasno - tek u 19. stoljeću. Prva iseljavanja Hrvata u Argentinu javljaju se u prvoj polovici 18. stoljeća. Među prvima, ako ne i prvi, u tu zemlju 1748. dolazi hrvatski isusovac Nikola Plantić.

Drugi značajni Hrvat iz razdoblja dolaska prvih Hrvata bio je poduzetnik Buratović rodom iz Vrbnja na Hvaru koji je vjerojatno došao kao mornar na nekome jedrenjaku. Oko 1860. on u Argentini već gradi željezničke pruge, ceste i podiže kuće u mnogim naseljima. Prvi je postavio telegrafsku vezu između Buenos Airesa i Rosarija. Na tim je radovima upošljavao i svoje zemljake, Hvarane. Svi oni dali su snažan doprinos razvoju i napretku Argentine. Buratović je za svoje zasluge stekao čin bojnika, a jedan trg u mjestu Rosario de Santa Fe nosi njegovo ime. Nakon doseljenika s Hvara, dolaze i naši zemljaci iz drugih krajeva, osobito Lošinjani. Hrvati su u Argentini radili u brodogradilištima, obrađivali zemlju, uzgajali ovce u Patagoniji. Među najpoznatijima su braća Nikola i Miho Mihanović koji su bili poznati brodovlasnici. Nikola je krajem devetnaestog stoljeća uveo prve parobrodske linije na rijeci Parani i drugim širim argentinskim rijekama. Izgradio je tri brodogradilišta i dospio na glas kao jedan od najvećih privatnih brodovlasnika na svijetu. Svjetski je poznat i Hvaranin Ivan Vučetić (Juan Vucetich), izumitelj daktiloskopije. Danas policijska akademija pokrajine Buenos Aires te jedan gradić u blizini glavnoga grada, nose njegovo ime. Od znamenitih argentinskih Hrvata valja spomenuti i Serafina Livačića koji je bio glavni suradnik generala Bartoloméa Mitra, jedne od najmarkantnijih osobnosti argentinske povijesti (Čizmić, Sopta, Šakić 2005 : 160-163).

Osim u Argentinu i Čile, naši su zemljaci kao gospodarski migranti dolazili i u Boliviju, Paragvaj, Urugvaj, Venezuelu, Peru i Brazil. U Boliviju su prije svega odlazili zbog rudnoga bogatstva. Pretpostavlja se da je u tu zemlju prvi stigao Ivan Ivanović iz Sutivana na Braču koji je jedrenjakom prošao Magallanov prolaz, iskrcao se u čileanskoj luci Antofagasti te odatle 1885. prešao u tu zemlju gdje se i nastanio. Njega su slijedili i drugi zemljaci, uglavnom Bračani, zatim Hvarani te stanovnici Hrvatskoga primorja. Naši su se ljudi u toj andskoj zemlji bavili trgovinom, radili u rudarstvu, te osnivali građevinska poduzeća, otvarali

hotele i restauracije. U gradu Potosí, Jerko Vladisavljević rodom iz Sutivana na Braču, utemeljio je veliku električnu centralu te prvu tvornicu svijeća i sapuna.

U Paragvaju su hrvatski iseljenici bili sitni obrtnici, farmeri, mali trgovci i samostalni građevinski poduzetnici.

Iz istraživanja Eduarda Antonicha saznajemo da se u Urugvaju naši iseljenici spominju još u drugoj polovici 18. stoljeća. Bili su to pomorci koji su napuštali mletačke i španjolske brodove i ostajali u Južnoj Americi. Najstarije svjedočanstvo o tome je oporuka Šimuna Matulića načinjena negdje oko 1790. godine u kojoj se navodi da je rođen u Postiri na otoku Braču. Najuspješniji Hrvat u Urugvaju bio je Filip Lukšić iz Sutivana na Braču. U tu se zemlju doselio 1837. i osnovao hrvatsko brodarsko poduzeće koje se s vremenom razvilo u najpoznatije poduzeće za spašavanje brodova na južnom Atlantiku. Njegov sin Antonio D. Lussich bio je pjesnik, poduzetnik i revolucionar. Možemo istaknuti i Ivana Grška iz Selca u Hrvatskom primorju te poznatog brodovlasnika Nikolu Mihanovića (Nicolás Mihanovich) koji u Urugvaju nije živio, ali je imao dosta kontakata s tom zemljom.

Brojnije iseljavanje iz naših krajeva u Urugvaj otpočelo je potkraj devetnaestoga stoljeća te nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata kada dolaze naši ljudi uglavnom iz Dubrovnika, s Brača, Korčule i Hvara Naši su se zemljaci uglavnom bavili poljoprivredom, a radili su i u industriji, trgovini i javnim službama.

Istraživanjem hrvatskih iseljenika u Venezueli bavio se Ante Laušić koji je objavio knjigu *Venezuela i Hrvati* (Zagreb: Institut za migracije; Hrvatska matica iseljenika, 2007.).

Hrvati u tu zemlju dolaze pojedinačno: godine 1892. u Venezuelu je stigao Stjepan Starčević iz Liča u Lici. Po zanimanju je bio željezničar i odmah se zaposlio. Radio je kao majstor i kontrolor pruge. Godine 1906. stigao je i elektroinženjer Josip Maurović koji je u Maracayu s dr. Ricardom Zuloagom potpisao ugovor da će podići tvornicu papira. Potom je osnovao vlastitu tvrtku i počeo uvoziti elektromotore, automobile i razne strojeve.

Marko Burin, koji se bavi istraživanjem naših iseljenika u Peruu, tvrdi da Hrvati, sve do druge polovice 19. stoljeća kad u tu zemlju stiže veća skupina Dalmatinaca i Primoraca, dolaze pojedinačno. Prvi došljaci bili su mornari koji su tu i ostali. Do Prvoga svjetskoga rata broj Hrvata u Peruu nije bio velik - računa se do tisuću. Najviše ih se uselilo između 1850. i 1875. te između 1910. i 1914. - uglavnom u pokrajine Lima, Callao i Pasco. Većinom su se bavili trgovinom, obrtom, industrijom i rudarstvom. Hrvati su također bili angažirani u eksploataciji kaučuka, a radili su i u građevini.

U Peruu je živio Carlos Antonio Antich, rođen u Selcima na Braču, koji je gradio željezničke pruge. Došao je prije Prvoga svjetskoga rata. Velike uspjehe u zrakoplovstvu postigao je Juan

Bjelovucic. U prašumi Perua 1913. umro je Mirko Seljan, poznati svjetski putnik i istraživač. Hrvati su poznati i kao pioniri peruanskoga pomorstva, a ima ih i u peruanskoj policiji i vojsci.

Zbog nesređene društveno - političke situacije te nesigurnosti građana, za Brazil se Hrvati počinju zanimati tek poslije Prvoga svjetskoga rata. Pretpostavlja se da su naši zemljaci u tu zemlju došli sredinom 19. stoljeća. Poznato je da je Brazil 1924. godine započeo promidžbu za useljavanje zbog nastojanja da pokrene proizvodnju kave i nekih drugih poljoprivrednih kultura. Tom je prigodom u Brazil iselilo oko stotinjak obitelji s Korčule. Korčulani su po dolasku u Brazil smješteni u Sao Paolo, a radili su na plantažama kave. Imali su besplatan stan, a djeca besplatno školovanje. Živjeli su kao robovi u lošim higijenskim uvjetima, a plaće su im se neredovito isplaćivale. Nisu poznavali jezik ni podnosili brazilsku klimu. Mnogi naši useljenici željeli su se vratiti kući. Među onima koji su ostali u toj zemlji kao uspješan spominje se ljekarnik Tito Sudač iz San Paola. Danas u Brazilu žive djeca istraživača Stjepana (Steve) Seljana. Zora Seljan udala se za uglednoga brazilskog književnika i diplomata Antonija Olinta i zajednički djeluju kao urednici i izdavači novina u New Yorku, Londonu i Río de Janeiru.

c) Politička migracija

Prvi iseljenici koji su otišli zbog političkih razloga bili su uglavnom Dalmatinci i bježali su iz Austro-Ugarske. U svojoj knjizi *Hrvati u Južnoj Americi* Ljubomir Antić napominje da se „pod pojmom Dalmacija misli na političko-teritorijalnu jedinicu nastalu za vrijeme druge austrijske uprave to jest, od 1814. do 1918. godine (Antić 2005 : 11)".

Nije postojala određena politika iseljavanja - ono se događalo stihijski. Mnogi mladići koji su željeli izbjeći služenje austro-ugarske vojske, jednostavno su otišli u iseljeništvo. To je, doduše, postao problem jer je u Dalmaciji bilo teško naći obitelj čiji se neki član nije ogriješio o zakon tako da su mladi Hrvati često tražili pomilovanje zbog kršenja vojničkoga zakona. No, nije se iseljavalo samo iz pokrajine Dalmacije već i iz čitave Monarhije jer je na pomolu bio rat. Hrvati su bili nezadovoljni austrijskom iseljeničkom politikom, ali i time da su ih u svijetu predstavljali Austrijanci. Austrougarske interese ponekad su branili i Nijemci.

Naši su iseljenici u Latinskoj Americi poznati pod imenom *Austriaco,* a zastupao ih austrijski konzul. Nakon njihovih pritužaba ipak su u pojedinim zemljama kao diplomatske predstavnike dobili svoje zemljake. Primjerice, u Argentini je to bio poznati brodovlasnik

Nikola Mihanović; u Čileu, u Punta Arenasu, Josip Posinović, a u Antofagasti Juraj Sabioncello; u Peruu, u Cerro de Pascu, Ivan Marinović itd.

Za vrijeme Drugoga svjetskog rata useljavanje u Južnu Ameriku u potpunosti je obustavljeno da bi se prvih poratnih godina veliki broj Hrvata uputio u tome smjeru, prvenstveno u Argentinu, Peru i Venezuelu. Radilo se o osobama koje su nakon sloma Nezavisne Države Hrvatske napustile domovinu te bile smještene u logorima u Italiji i Austriji. Prva skupina stigla je iz Genove 25. siječnja 1947. na brodu „Andrea Gritti". O našim poslijeratnim iseljenicima u Argentinu kod nas se dosta se zna (ukupan broj potomaka Hrvata u Argentini danas se procjenjuje na između 200 i 500 tisuća), pa ću veću pozornost posvetiti našemu iseljeništvu u Peruu o kojemu piše Marko Burin u svojoj knjizi *La familia croata en el Perú* (Hrvatska obitelj u Peruu, Lima: vlast. nakl, 2009.).

U tu je zemlju većina Hrvata došla 1948. nakon što su od 1945. boravili u Italiji u raznim izbjegličkim kampovima. Najvažniji je bio logor u Fermu smješten u blizini grada Ancone. Drugi logor u kojemu je bilo puno Hrvata bio je Bagnoli u blizini Napulja.

Hrvati koji su došli u Peru 1948. bavili su se raznovrsnim poslovima, uglavnom usredotočenima na zemljoradničke i djelatnosti vezane uz domaćinstvo. Ugovori koje su sklapali bili su provizorni, a ljudi su se zapošljavali po skupinama. Radili su u bunarima s perforiranom bušećom cijevi i bavili se poljoprivredom. Za većinu njih taj je posao bio privremen, trajao je nekoliko mjeseci ili godina. Većina ih se kasnije vratila u Limu i konačno se, šezdesetih godina prošlog stoljeća, naselila na području Santa Clare. Posvetili su se peradarstvu ili se počeli se baviti poljoprivredno-stočarskim djelatnostima.

Oni koji su završili fakultete ili bili tehničari, mogli su pronaći zaposlenje u industrijskim tvrtkama ili u uslužnim djelatnostima. Naši zemljaci koji su ostali u Limi uglavnom su se zapošljavali u uslužnim djelatnostima (trgovina i pekarstvo). Skupina mladića koji su došli u veljači 1948. počela je s obavljanjem skromnih poslova: izrađivali su cigle i radili kao čuvari tvornica sve dok se nisu uspjeli osamostaliti, neki baveći se rudarstvom, neki poljoprivredom.

Svi su naporno radili što im je omogućilo da napreduju usprkos velikim poteškoćama na koje su nailazili u početku, kao što je nepoznavanje jezika i lokalnih običaja, izoliranost, i prije svega, nedostatak kapitala jer su svi počeli bez novca. Među raznovrsnim poslovima koje su obavljali hrvatski useljenici, tijekom godina počela su se isticati dva sektora u kojima ih je bilo relativno mnogo: peradarske farme i ribarstvo. Na to su utjecali različiti čimbenici: na prvome mjestu treba spomenuti činjenicu da je peradarstvo za mnoge bilo djelatnost u kojoj su ekonomski mogli biti nezavisni i nisu ovisili o drugima. Osim toga, polovicom pedesetih godina, peradarstvo se u Peruu počelo snažno razvijati.

Druga djelatnost na koju su Hrvati bili relativno usredotočeni je ribarstvo. Naime, pedesetih godina prošloga stoljeća dogodio se *boom* ribolova na inćune da bi ih se zatim prerađivalo u brašno. Zbog toga su ribari bili dosta traženi. Hrvati koji su se posvetili ribolovu, činili su to na raznim razinama; neki su imali vlastite brodice, a drugi su uspjeli stvoriti prave flote. Mnoge su velike ribarske tvrtke kojima su vlasnici bili Hrvati iz drugih zemalja, zapošljavale zemljake. Pojedini hrvatski vlasnici rudnika koji su došli prije Prvoga svjetskoga rata, dali su posao mnogim Hrvatima pristiglim 1948. godine. Za neke je posvećivanje rudarstvu ili posao u nekome rudarskome udruženju bio početni korak kako bi mogli steći kapital i zatim započeti vlastiti posao u nekome drugom sektoru. Djelatnost kojoj su se Hrvati koji su prije dolazili u Peru tradicionalno posvećivali bila je drvna industrija.

U Venezuelu je hrvatska politička emigracija stizala od 1947. do 1965. godine. Ante Laušić navodi da je prva skupina od kojih stotinu ljudi stigla u tu zemlju 2. VIII 1947. iz Austrije. Došli su u La Guairu i smješteni su emigrantski hotel Gutrataru u Caracasu. Slijedila je druga skupina od oko šezdeset osoba koja je došla 27. IX. iste godine. Treća skupina s tridesetak naših zemljaka iskrcala se u Puerto Cabello dne 2. XI. 1947. i smještena je u El Trompillo.

Hrvatski doseljenici nisu se lako prilagođavali novim uvjetima života; tek kad su naučili jezik bilo im je puno lakše. Oni najmlađi bez profesije bavili su se raznim zanatima, dok su oni koji su već imali potrebne kvalifikacije, osnivali vlastite radionice ili su relativno lako nalazili radna mjesta. Najbolje su prolazili tehničari, metalci, graditelji, inženjeri raznih struka i liječnici.

Za razliku od Argentine u kojoj naši stari iseljenici nisu nove dočekali na najljubazniji način, u Venezueli su mnogi bogatiji i društveno utjecajniji zemljaci pomogli pridošlicama davši im posao i kućni smještaj. Drugi poslijeratni val stiže u tu zemlju početkom 1955. Radi se o mlađim ljudima koji su zbog gospodarskih, ali i političkih prilika u FNRJ kao i dubokih nacionalnih osjećaja, bili prisiljeni napustiti svoja ognjišta.

Poslijeratne hrvatske useljenike u Venezuelu činile su prilično heterogene skupine: jedna od njih bila je ona iz zone Panamskoga kanala privučena dobro plaćenim stručnim poslovima u rastućoj venecuelskoj naftnoj industriji. Tu su bili i hrvatski radnici koji su se za vrijeme rata i poraća našli u Belgiji, Francuskoj, Njemačkoj i Austriji, izbjeglice koje su preživjele bleiburšku tragediju i križne putove, te oni iz izbjegličkih logora u Italiji.

Iako daleko od domovine, Hrvati iz iseljeništva pratili su zbivanja u njoj. Između dva rata reagirali su na način na koji se stvarala jugoslavenska država.

Za vrijeme Prvoga svjetskog rata politički rad hrvatskih iseljenika usmjeren je uglavnom na borbu protiv Austro-Ugarske i na oslobođenje od nje; naši iseljenici reagiraju i na atentat u

Sarajevu i na početak rata. Najveći dio hrvatskih iseljenika ga odobrava i želi da se Hrvatska oslobodi Austro-Ugarske dok je manji dio proaustrijski usmjeren. Na samome početku rata osniva se Jugoslavenski odbor na čelu kojega je dr. Ante Trumbić. On okuplja južnoslavenske političare koji su se u to vrijeme zatekli u inozemstvu i od polovice 1915. djeluje iz Londona. Taj je Odbor usmjerio veliku pozornost na iseljenike te ubrzo osniva svoje ogranke širom svijeta. Primjerice, u Argentini su djelovala trideset i četiri ogranka JNA-a, u Čileu petnaest, u Boliviji tri, Urugvaju dva itd.

O povezanosti naših iseljenika s Hrvatskom svjedoči i činjenica da su u inozemstvu djelovale i hrvatske političke stranke (primjerice Hrvatska seljačka stranka koja je često slala svoje predstavnike u inozemstvo), a iseljeni Hrvati bili su aktivni i za vrijeme Drugoga svjetskoga rata.

U Južnoj Americi, zbog različitih stajališta, došlo je i do političkih raslojavanja među našim zemljacima.

Jedan dio Hrvata u SAD-u bio je ljevičarskoga opredjeljenja i sudjelovao u američkom radničkom pokretu te podupirao Jugoslaviju i Tita, dok je drugi dio (osobito Hrvati u Kanadi) podržavao HSS.

U Španjolskoj, u Madridu, Pavao Tijan je, zajedno sa ženom Nedjeljkom Luetić Tijan, dva desetljeća vodio hrvatski program koji su jugoslavenski komunisti zabranili.

U inozemstvu djeluje i Hrvatski oslobodilački pokret (HOP) koji su osnovali bivši hrvatski ministri koje Englezi nisu izručili na Bleiburgu. Ante Pavelić se u Argentini vratio u politiku i osnovao Hrvatsku državotvornu stranku. Godine 1951. u Buenos Airesu je osnovana i Hrvatska republikanska stranka.

Za nezavisnost Hrvatske na svoj su se način borile i raznorazne udruge osnovane u svijetu. Oslobođenje naše zemlje hrvatski su iseljenici dočekali s oduševljenjem, a za vrijeme Domovinskoga rata pomagali su promidžbom i osnivanjem informativnih ureda te pridobivanjem političara domicilnih zemalja za stvaranje suverene Hrvatske. Mnogi su slali i humanitarnu, materijalnu i financijsku pomoć. Budući da je nakon 1991. konačno ostvaren san ujedinjene iseljene i domovinske Hrvatske, a neki se Hrvati vraćaju u domovinu i odlučuju živjeti u njoj.

2. 2. Kulturološki aspekt

Hrvati su se uglavnom brzo privikavali na zemlje i sredine u koje su dolazili, ali su i dalje živjeli kao dio hrvatskoga nacionalnoga bića (Čizmić, Sopta, Šakić 2005 : 14-21).

Na području Latinske Amerike to se najviše odražava kod naših iseljenika u Argentini, osobito onih koji su u tu zemlju došli nakon Drugoga svjetskoga rata.

Među Hrvatima u Argentini istaknuli su se sveučilišni profesori (već spomenuti Nikola Plantić, bio profesor logike na isusovačkome sveučilištu u Córdobi, a prije izgona isusovaca iz Južne Amerike neko vrijeme i rektor u Colegio Nacional u Buenos Airesu, Mirko Eterović predavao je na Nacionalnom sveučilištu u Córdobi i bio osnivačem katedre za klasičnu filologiju te podučavao njemački, engleski i talijanski jezik), inženjeri (gradišćanski Hrvat Ivan Jagšić iz Córdobe postao je sveučilišnim profesorom na Geodetskome fakultetu) glazbenici, odvjetnici, prevoditelji, umjetnici. Roditelji Maje Lukač-Stier, profesorice antropoloških znanosti, prve Hrvatice i treće žene koja je postala članom Papinske akademije Sveti Toma Akvinski, koja je rođena u Buenos Airesu, bili su Hrvati.

Još jedan u nizu uspješnih hrvatskih iseljenika koji je svoju karijeru arhitekta i poslovnoga čovjeka ostvario u Argentini i Ekvadoru je Gajo Bulat. Svoj zanimljiv život opisuje u knjizi *¡No es tan fácil como usted piensa!* (Nije tako lako kao što vi mislite).

Posebno poglavlje zauzima naša poslijeratna emigracija čiju sudbinu opisuje Marko Sinovčić u knjizi *Hrvati u Argentini i njihov doprinos hrvatskoj kulturi*:

„Naši prvi poslijeratni iseljenici smještani su na račun argentinske vlade u prihvatne hotele sagrađene još u proteklome stoljeću za tadašnje useljenike. Teško su nalazili zaposlenje jer Argentini nisu trebali školovani ljudi već zdrava radna snaga s jakim mišicama. Osim toga, nisu poznavali ni jezik ni način života u toj zemlji pa su bili su prisiljeni prihvatiti poslove koji su im nuđeni. Ako se netko od intelektualaca želio posvetiti svojoj struci, morao je početi od nostrifikacije maturalne svjedodžbe. S vremenom su napravljeni izuzetci: liječnici koji su htjeli ići u unutrašnjost zemlje gdje se osjećala oskudica zdravstvenih djelatnika, mogli su ondje slobodno obavljati svoj posao. Slično se dogodilo i s inženjerima šumarstva koje su slali u prašume na krajnjem sjeveru ili u neistražena područja na jugu zemlje. Oni su u Argentini osnovali i prvi šumarski fakultet. Dobro su prošli agronomi i neki drugi stručnjaci, a najgore pravnici i profesori (Sinovčić 1991 : 40-41)".

Većina naših poslijeratnih doseljenika ostala je u Buenos Airesu, a nekolicina njih otišla je na jug (Comodoro Rivadavia). Neki su pošli u turistička područja (Bariloche, Mendoza i atlantska obala), jedna se skupina naselila u Córdobi, druga u Parani, a neki su otišli još

sjevernije, u grad Iguazú na tromeđi između Argentine, Brazila i Paragvaja. Oni koji su ostali u Buenos Airesu, nastanjivali su se u sjevernim, udobnijim gradskim četvrtima i sjeverozapadnim predgrađima za razliku od starijih useljenika koji su se smještali u južne gradske četvrti (La Boca) i susjedna predgrađa (Dock Sud i Avellaneda).

Četvrta emigracija u Argentinu došla je u potpuno nepoznat kraj, i u, vezano uz naše starije iseljenika, potpuno neprijateljsku sredinu. Naime, stari hrvatski emigranti uglavnom su Titovi simpatizeri i tisak koji je o pridošlicama pisao kao o fašistima, nacistima i ratnim zločincima uspješno je na njih djelovao. O tome piše Ivo Rojnica u svojoj knjizi *Susreti i doživljaji* (Barcelona; München: Hrvatska književna revija, 1993.)

Buenos Aires je uskoro postao središtem čitave kulturne djelatnosti ne samo naših izbjeglica nego i okupljalištem velikoga broja hrvatskih intelektualaca i ljudi od pera. Ovdje je tiskan značajan broj hrvatskih knjiga i publikacija. Objelodanjena su djela čak i onih autora koji nisu živjeli u toj zemlji, i odatle su slana po svim kontinentima. U Argentini je tiskano deset naslova novina, trinaest časopisa, dva vjerska glasnika, dva biltena i četiri društvena glasila. Osim Nikolićeve *Hrvatske revije* važnu ulogu u promicanju istine o Hrvatskoj ima i časopis *Studia Croatica* koji je na španjolskome jeziku počeo izdavati Ivo Rojnica, a danas ga uređuje Jozo Verlichak.

Koncem 1947. (19.2.) tiskana je i prva hrvatska knjiga *Oskvrnuto proljeće* - zbirka poezije Vinka Nikolića. Osim Nikolića, u Argentini su živjeli i djelovali Stjepan Horvat, bivši rektor Zagrebačkoga sveučilišta, inženjeri šumarstva dr. Josip Balen, Ivica Frković, Maks i Slavko Hranilović, inženjeri agronomije Ante Stilonović i Marcel Bakarčić. Valja istaknuti da su naši inženjeri, na čelu s bivšim ministrom Ivicom Frkovićem, provodili topografska istraživanja uz argentinsko-čileansku granicu i da su tom prigodom otkrivene dotad nepoznate rijeke, vodopadi i jezera koji su dobili hrvatska imena. To je kasnije uneseno u službene argentinske zemljovide, tako da u Argentini danas teku rijeke Korana, Kupa, Cetina, Una (pritoci rijeke Chany), zatim Bosna i Lika, Mura, Sava, Drava i Drina (pritoci rijeke Relem), a postoje i jezera Jasna i Mirna koja su dobila imena po Frkovićevim kćerima, smrtno stradalim 1945. kad su odlazile iz Hrvatske.

U Venezueli su se u tamošnje društvo dobro uklopili slikar Luis Lukšić, dr. Zdravko Sančević, znanstvenik i sveučilišni profesor koji je obnašao visoke dužnosti u slobodnoj Hrvatskoj u koju se vraća 1990., nakon 45 godina života u inozemstvu, keramičarka Seka Severin Tudja, dr. političkih znanosti Boris Široki koji je bio prvi hrvatski počasni konzul (do svoje smrti 1999. godine), Josip i Stjepan Torbar i mnogi drugi.

U svim zemljama u koje dolaze, naši ljudi ubrzo osnivaju svoja dobrotvorna, kulturna i prosvjetna društva i crkve. Također pokreću novine, održavaju skupove, prikupljaju novac, i pozorno prate zbivanja u svojoj domovini.

2.3. Književni aspekt

Povijesni, kulturološki i književni aspekti međusobno su čvrsto povezani. Primjerice, u književnosti se često govori o sudbini iseljenika čiji su životi mnogo puta završavali tragično. O njima, između ostalih, pišu A. G. Matoš, Dragutin Domjanić, Janko Polić Kamov (koji je i sam u dobi od 24 godine umro izvan Hrvatske, u barcelonskoj bolnici za neznance), te Tin Ujević.

Među našim stručnjacima koji su se bavili pitanjem tzv. emigrantske književnosti ističem Vinka Grubišića i njegovu knjigu *Hrvatska književnost u egzilu* (München; Barcelona: Knjižnica hrvatske revije, 1990.) i Šimuna Šitu Ćorića s knjigama *45 hrvatskih emigrantskih pjesnika* i *60 hrvatskih emigrantskih pjesnika*. Od hrvatskih književnika koji su u Argentinu došli poslije Drugoga svjetskoga rata valja spomenuti Ivu Lendića, Viktora Vidu, Srećka Karamana, Vinka Nikolića... Tome naraštaju pripada i pjesnik Luka Brajnović koji je živio u Španjolskoj i čije su pjesme odraz patnje čovjeka koji je morao otići iz svoje domovine i zauvijek sve napustiti. Kao i Vinko Nikolić, i on u pjesmama prepunim tuge i nostalgije pjeva o moru i povjetarcu rodne zemlje, o stazama, parkovima i jesenjem lišću. (*Otišao sam skoro bez oproštaja, noseći sa sobom/miris staza iz parka u blizini naše kuće/i mračni pogled žene užasnute mojom pasivnom tugom./Mislio sam na nju i u tišini naših zora/ - dok je djevojčica spavala - pošao sam poput nekoga tko zna kamo ide/i ne vidjevši cilj./ Uzdignutih jedara veslao sam među valovima (Bijeg).*

Uz pokojnu Dunju Ozanić jedna od najistaknutijih argentinskih spisateljica hrvatskoga podrijetla je Carmen Verlichak. Za tematiku ovoga rada njezino najzanimljivije djelo je *Los croatas de la Argentina* (Hrvati iz Argentine) u kojemu se osvrće na hrvatsko doseljavanje u Argentinu u četiri iseljenička vala te na događaje poslije Drugoga svjetskoga rata.

Među Hrvatima u Venezueli ističu se književnik Mladen Beg te Dušan Žanko koji je objavio nekoliko knjiga i prevodio s francuskoga. Među najzanimljivijim Žankovim djelima su eseji o ljudima s kojima je radio i prijateljevao.

U Peruu živi uspješna spisateljica Zinka Saric Pardo, rođena u Limi 1949. godine. Otac joj je Hrvat iz okolice Dubrovnika, a majka Peruanka.

U ovome sam poglavlja navela stručnjake koji su se bavili proučavanjem pojedinih aspekata našega iseljeništva. Prema mojemu mišljenju, kod nas se na području te tematike najviše istaknuo Ljubomir Antić, a Eduardo Antonic, Marko Burin, Antun Domic i Cristian Sprljan obradili su temu našega iseljeništava u zemljama u kojima žive (Urugvaj, Peru, Čile, Argentina). Njihovim djelima bavila sam se u knjizi *Tragovi iseljenih Hrvata u književnosti (i izvan nje)* (Rijeka: Društvo hrvatskih književnika; Liber, 2009.).

O Hrvatima u Venezueli pisao je i Mirko Sančević (*Od bosanskih šuma do Venezuele* - Munchen; Barcelona: Knjižnica hrvatske revije, 1982.), ali je knjiga Ante Laušića informativnija.

Marko Sinovčić je na jednostavan i pristupačan način obradio temu dolaska Hrvata u Argentinu nakon Drugoga svjetskog rata, a to je (više s književnog aspekta) učinila i Carmen Verlichak u knjizi *Los croatas de la Argentina* (Buenos Aires: Krivodol Press, 2004.). O njoj isto pišem u spomenutoj knjizi u kojoj dajem i prikaz života i rada Zinke Saric.

III. HRVATI U ČILEU

3.0. Uvod

Država Čile nalazi se na krajnjem jugozapadu južnoameričkoga kontinenta. Pripadaju joj i otoci Juan Fernández te Uskršnji otok koji su udaljeni od kontinenta. Od ostatka Amerike odvojen je dugačkim prirodnim granicama: pustinjama na sjeveru, Andskim kordiljerom na istoku i Pacifičkim oceanom koji oplakuje zapadnu stranu i na jugu kod Cap Horna spaja se s Atlantskim oceanom. Na sjeveru graniči s Peruom, na istoku s Bolivijom i Argentinom. S 4 235 kilometara dužine i 300 kilometara prosječne širine, zemlja ima izrazito izdužen oblik. Obilježavaju je tri uzdužna pojasa: Ande na istoku, primorsko gorje na zapadu te velika i duga dolina između njih. Čile je siromašan rijekama osim na jugu, u Patagoniji, gdje ima puno bujica, vodopada i jezera. Budući da je u toj zemlji konfiguracija terena toliko različita, velike su razlike i u klimi. Sjever je suh i ima pustinjsku ili polu pustinjsku klimu, srednji Čile suptropsku klimu sredozemnoga tipa, a južni vlažnu i hladnu subpolarnoga tipa.
Danas je ta država podijeljena na 23 provincije i jedan teritorij.
Pretpostavlja se da je na području Čilea prije dolaska Španjolaca živjelo oko milijun domorodaca - Indijanaca. Radilo se o različitim etnijama koje su dostigle visoki stupanj razvoja. Na sjeveru su živjela plemena Chango, Aimare i Atacamci koja su pokorili Inke iz Perua. Na području središnjega i južnoga Čilea (osobito oko grada Temuca) živjeli su Araukanci (Mapuchi). Oni nisu uspjeli postići visoki stupanj razvoja, ali su se dugo opirali osvajanju. Na krajnjemu jugu živjela su nomadska plemena miroljubivih Alcalufa i Yagana, a na Ognjenoj zemlji Huillichi koji su lovili guanake i tako preživljavali. Danas su gotovo istrijebljeni ne zbog španjolskih osvajača već zbog bijelaca koji su se doseljavali u Čile u XIX. i XX. stoljeću.
Prvi Europljanin koji je 1520. stupio na čileansko tlo bio je poznati pomorac i istraživač zapadnoga puta u Indiju Hernando de Magallanes. No prva ekspedicija dolazi u tu zemlju 1536. godine, na čelu s Diegom de Almagrom. Španjolci su prošli sjevernim i središnjim dijelom zemlje, ali nisu osnivali gradove već su se vratili u Peru. Bili su razočarani jer nisu uspjeli pronaći zlato što im je bio cilj putovanja. Godine 1541. u Čile dolazi još jedna ekspedicija iz Perua. Na čelu joj je Pedro de Valdivia koji je želio zavladati čileanskim teritorijem. U tu svrhu osnovao je razne gradove: Santiago, La Serenu, Concepción, Osorno, Valparaíso, a sebi samome u čast, Valdiviju. Njegova ekspedicija izaziva prvi otpor Indijanaca koji im zadaju velike probleme. Španjolci uspijevaju preživjeti njihove napade na

području Santiaga, ali ne i na jugu gdje je otpor Mapucha vrlo snažan. Godine 1553. Mapuchi su u jednoj bitci pobijedili Španjolce, uhvatili Valdiviju i smaknuli ga. On je bio prvi vođa neke europske ekspedicije u Americi koji je na taj način završio život.

Od tada, Čile je podijeljen na tri dijela: na sjeveru do rijeke Bio-Bio vladali su Španjolci, od Bio-Bija do današnjega grada Puerto Monta na jugu, Indijanci, dok je na krajnjem jugu, na arhipelagu Chiloé, Španjolska opet preuzela nadzor. Tako je bilo do 1810., odnosno do nezavisnosti Čilea koja je proglašena 18. rujna 1810.

Konačna odluka o čileanskome teritoriju pala je u vrijeme Rata za Pacifik koji je bio posljedica gospodarske krize u Čileu koja se dogodila oko 1879. godine. Krizu je izazvala niska cijena izvoznih proizvoda. U Peruu 1870. završava razdoblje razvoja i procvata gospodarstva. Bolivijci su, pak, u salitri vidjeli mogućnost oporavka svoje posrnule ekonomije tako da je bolivijska elita poduprla zamisao da dođe do rata za salitru i da se na taj način spasi ekonomija zemlje. Ali, u ratu je pobijedio Čile. Zahvaljujući salitri, ta je zemlja pedeset godina imala uspješan gospodarski razvoj. Po završetku rata, ta je zemlja sa susjedima dogovorila slijedeće: Bolivija joj je ustupila područje Antofagaste, a Peru pokrajinu Tarapacá i Arica. Godine 1881. Čile je konačno s Argentinom potpisao sporazum kojim Argentinci priznaju nadležnost Čilea nad Magallanskim tjesnacem, a Čile daje Argentini Patagoniju u zamjenu za to. (Do te je odluke došlo stoga jer se Čile bojao da će mu Argentina objaviti rat dok traje borba za Pacifik) (es.wikipedia.org.wiki/Chile).

Potkraj 17. stoljeća u Čileu ima samo 100 000 bijelaca, a stotinu godina kasnije nema ih više od 500 000. Od toga broja, 300 000 su mješanci. Do toga razdoblja ta je zemlja bila jako slabo nastanjena (imala je oko 3 500 000 stanovnika, što znači, da je na četvornom metru živjelo oko pet stanovnika) te stoga Čile vodi vrlo aktivnu useljeničku politiku i planira da će naseljavanjem te uvozom kapitala aktivirati nesumnjiva bogatstva zemlje. Prema popisu iz 1920. godine, od 3 754 723 stanovnika Čilea 115 763 bili su stranci iz 37 država (Antić 1991 : 187-198).

Budući da su preko Čilea prolazili pomorci iz raznih europskih zemalja, ljudi se u tu zemlju naseljavaju od samoga njezinoga otkrića. Useljenike u tu zemlju privlači rudno bogatstvo, povoljna useljenička politika, te liberalizam koji je vladao u društveno-političkom životu, a osobito u gospodarstvu.

Istraživanjem hrvatskoga iseljeništva u Čileu kod nas se najviše bavio i najcjelovitije bavio Ljubomir Antić. Temu naših iseljenika na području sjevernoga dijela te zemlje u nekim su svojim radovima obrađivali Ante Šeparović *Korčulanski doseljenici na sjeveru Čilea* (Blatski ljetopis 1995 : 241-256) i Elsie Ivancich Dunin. Ivancich Dunin je etnolog iz Arizone i

nekoliko je puta boravila u Antofagasti gdje se bavila proučavanjem života naših iseljenika s otoka Korčule u Čileu. U članku *Arrivals in Northern Chile 1910-1931 from Korčula* objavljenome u Godišnjaku grada Korčule, ona donosi liste s imenima korčulanskih doseljenika te mjesta njihova podrijetla i zanimanja. Utvrđuje da su u Antofagastu uglavnom dolazili stanovnici Blata i Vele Luke koji su većinom bili radnici, trgovci, službenici, poljodjelci i rudari. Zabilježen je i jedan slikar - Kusme Sardelić Žuvela (1912.-1931.) iz Blata.

Od čileanskih znanstvenika, značajan prilog proučavanju hrvatskoga iseljeništva u Antofagasti dala je arheologinja Vjera Zlatar Montan knjigama *Los croatas, el salitre i Tarapacá* (Hrvati, salitra i Tarapacá, Iquique: Hrvatski dom, 2001.) i *Raíces croatas en la región de Antofagasta* (Hrvatski korijeni na području Antofagaste, Antofagasta: /s.n./, 1994.), gdje je prikupila niz podataka o svojim zemljacima iz rodne joj Antofagaste. Njezini su roditelji, Petar Zlatar Jugović i Fanica Montan Štambuk, u Antofagastu došli s Brača. Vjera je studirala i magistrirala u Zagrebu.

Na području Magallanesa tom se temom bavi povjesničar i akademik Mateo Martinic Beros - *La inmigración yugoeslava (croata) en Magallanes* (Jugoslavensko useljavanje u Magallanes Punta Arenas : s.n., 1988.), *El sentimiento croata entre los inmigrantes de Magallanes /Chile/ y sus descendientes durante el período final de la Yugoslavia monárquica /1939-1945/* (Hrvatski osjećaj kod useljenika u Magallanes i njihovih potomaka za vrijeme posljednjega razdoblja Jugoslavenske monarhije 1939-1945) i dr.

Na temelju znanstvenih istraživanja zaključujemo da nema točnih podataka o dolasku prvih Hrvata u Čile te da su najstarije hrvatske naseobine u Južnoj Americi osnivane upravo u toj zemlji u kojoj je danas 1 posto stanovništva, to jest, oko sto pedeset tisuća ljudi hrvatskoga podrijetla.

Pretpostavlja se da prvi doseljenici iz Hrvatske u Čile stižu četrdesetih godina prošloga stoljeća, dok većina naših ljudi dolazi sredinom devetnaestoga stoljeća. Budući da se Čile nalazio na obveznome putu za Kaliforniju kroz Magallanov prolaz ili oko Rta dobre nade, mnogi mornari s naše jadranske obale su tu zastajali i započinjali novi život u čileanskim lukama u kojima su se u to doba odvijali živi promet i trgovina. Kanije su pronađena nalazišta zlata u Ognjenoj Zemlji i u predjelima Magallanesa pa su se mnogi hrvatski iseljenici iz Argentine ili Urugvaja preselili u te krajeve.

Prvi naš doseljenik za kojega se zna da je došao na teritorij Čilea bio je već spomenuti Petar Zambelić, pomorski kapetan iz Kotora. Po dolasku u Čile 1872. godine, prvo je istraživao kanale oko Magellanova prolaza. Nakon toga, radio je kao pilot i vodio strane brodove kroz

Prolaz. Poslije njega, iz Krasnice u Hrvatskom primorju, dolaze Šimun Ivan Paravić i njegov brat. Na temelju procjena može se tvrditi da je u Čileu do Prvoga svjetskoga rata živjelo između 3 i 4 tisuća naših ljudi. No međutim, naši iseljenici ne vode kao Hrvati već kao podanici Austro-Ugarskoga carstva. No, iako su naši ljudi dolazili kao građani Austro-Ugarske, nisu mogli računati ni na kakvu pomoć te zemlje. Sve su postigli svojom vlastitom energijom i radom.

Većina Hrvata živi u gradovima i broj muškaraca znatno nadmašuje broj žena. Budući da je iseljavanje u Čile od 1907. bilo pojačano, može se zaključiti da je njihov broj do Prvoga svjetskoga rata narastao na 5 000. Najviše naših iseljenika ima u Punta Arenasu i njegovoj neposrednoj okolici, a bave se trgovinom i brodarstvom, te stočarstvom.

Naši su ljudi (uglavnom ribari i težaci s Brača) dolazili u Čile zbog teških gospodarskih prilika u Dalmaciji. Mnogi su bili vrlo mladi, s nekoliko razreda osnovne škole ili su bili potpuno nepismeni. Obično im je tu već živio netko od rodbine ili prijatelja. Živjeli su u naseobinama (tzv. kolonijama) utemeljenim u gradovima, dok su primjerice u Argentini „raspršeni" po ogromnim prostorima. Mnogi od njih zarađenim novcem kupuju konje u Čileu i prodaju ih u Boliviji. Tamo prodaju volove i na isti ih način dovode u Čile. Trguju i ovcama. S godinama se stvaraju velike hrvatske naseobine na vrućem području sjevera te na ledenome čileanskom jugu. Dok se na sjeveru bave industrijom salitre, a uskoro i drugih ruda te trgovinom, na jugu se nakon zlatne groznice naši ljudi posvećuju ovčarstvu. Kad su Hrvati na jugu shvatili da je potraga za zlatom prolazna stvar, uspjeli su iskrčiti goleme komplekse i osposobiti ih za ispašu. Pošlo im je za rukom uzgajati pojedine vrste povrća, osobito krumpir, te su na taj način udarili temelje poljoprivredi Magallanesa.

Svojom su ustrajnošću na kraju i sebi i svojoj djeci ipak uspjeli osigurati pristojnu budućnost. Budući da su u domovini vrlo teško živjeli, a ni u iseljeništvu im nije bilo lako, naši su ljudi u Čileu osobitu pozornost posvetili obrazovanju svoje djece. Mnogi su mladići i djevojke rođeni bilo u Hrvatskoj bilo u Čileu, završili razne škole, od osnovnih i srednjih do fakulteta. Kasnije će zauzimati značajna mjesta u privrednome, političkome i društvenome životu zemlje.

Za Čile je tipično da je nacionalni integritet Hrvata ugrožen ubrzanom asimilacijom u tamošnju naciju. Život u gradu, zanimanje koje upućuje na nužnu suradnju s domaćim svijetom, školovanje djece itd. - utječu na brzu integraciju pa i na asimilaciju našega čovjeka. On se toj asimilaciji često i ne odupire, smatrajući je naravnim procesom od kojega može imati samo koristi.

3.1. Povijesni i kulturološki aspekti hrvatskoga iseljeništva u Čileu

a) Antofagasta

Najsjevernije čileanske pokrajine Tarapacá i Antofagasta bogate su nalazištima salitre. U Iquique, grad u provinciji Tarapacá, među prvima dolazi Pavao Cicarelli iz Pučišća (1859. godine). Bio je prvi Hrvat koji je sudjelovao u proizvodnji salitre na tome području. Kasnije su mnogi Hrvati bili vlasnici rudnika salitre, a među njima se osobito ističe Paško Baburica Soletić (Pascual Baburizza) koji je od siromašnoga doseljenika s Koločepa postao jedan od najbogatijih ljudi u Čileu. O njegovome životu i radu piše sveučilišna profesorica Isabel Torres Dujisin u knjizi *La vida de un croata - Pascual Baburizza* Soletic (Valparaíso, 2004.) čiji prikaz donosim u svojoj knjizi *Tragovima iseljenih Hrvata (u književnosti i izvan nje).*

Od ostalih znamenitih Hrvata s toga područja ističe se José Ángel Marinzulich Zacevic, rođen 1856. na Malom Lošinju koji se bavio pomorstvom i bio je ratni veteran. Drugi istaknuti doseljenik u te krajeve bio je profesor Bartul Zufic Sucevic.

Najviše Hrvata sa sjevera Čilea živjelo je u pokrajini Antofagasta. U istoimenome gradu i danas postoji jedna od naših najbolje organiziranih iseljeničkih zajednica u Južnoj Americi.

Hrvatski iseljenici nisu slučajno došli na sjever Čilea, odnosno u najznačajnije mjesto na tome području - u Antofagastu, grad osnovan 1870. koji se razvijao kao luka za izvoz salitre. Antofagasta se nalazi na obali Tihoga oceana na 23 i pol stupnja južne širine i na 71. stupnju zapadne dužine. Klima je suha i vruća tako da je vegetacija oskudna, a uvjeti za život dosta nepovoljni. Grad je najprije bio u sastavu Bolivije koja ga je izgubila nakon rata s Čileom 1879. godine. Glavne privredne grane u vrijeme dolaska naših prvih iseljenika bile su industrija salitre i pomorski promet.

Prvi doseljenici uglavnom stižu do Antofagaste ploveći kroz Magallanov tjesnac, no neki su došli brodom u Buenos Aires, pa nastavljali kopnenim putem preko Anda.

Prvi naš doseljenik koji se spominje u Antofagasti jest izvjesni Bezelić iz Bola na Braču koji je tamo stigao pedesetih godina prošloga stoljeća. Tragično je preminuo 1896. u požaru koji je zadesio njegovu kuću.

Već 1877., među šest tisuća stanovnika u Antofagasti, novinar i kroničar hrvatskih doseljeničkih društava te jedan je od naših najznačajnijih ljudi u tome gradu Ivan Ivanović (1854.), navodi i dvadesetak Hrvata, uglavnom s otoka Brača.

Naši su ljudi stizali tzv. migracijskim lancem većinom s najvećega dalmatinskoga otoka, ali bilo ih je i iz drugih područja Dalmacije (osobito s Hvara, Korčule, Visa, Lastova te

Dubrovnika i okolice). Grad se razvijao kao izvozna luka za čileansku salitru (kvalitetno prirodno gnojivo), a kasnije na ulovu i preradi ribe. Antofagasta je značajna i po tome što se preko nje izvozio bakar. Naši su se ljudi vrlo uspješno bavili i trgovinom. Godine 1920., od 35 velikih trgovačkih kuća u Antofagasti, 13 ih je bilo u rukama Hrvata. Naši zemljaci posjeduju zlatare (Nikola Palaveršić), krojačnice (Petar Ivanović), mesarnice (Frane Petricio), pekare (Ivan Papić) itd.

Kasnije ulažu u salitrernu industriju. Za vrijeme Prvoga svjetskoga rata naši su salitreni industrijalci proizvodili trećinu ukupno proizvedene salitre u Antofagasti. Na tom su polju najviše uspjeha imali braća Mitrović, Baburica i Lukinović.

Nakon 28. lipnja 1884. kad je objavljen prvi izvještaj, izvještaji o Hrvatima u Antofagasti redovno se objavljuju u zadarskome „Narodnom listu".

Jedan od najistaknutijih Hrvata u tome gradu je Ivan Krstulović, kojega Ljubomir Antić smatra jednom od najzanimljivijih osoba u hrvatskome iseljeništvu u Južnoj Americi. Krstulović, rođen u Nerežišću na Braču 20. veljače 1858. godine, u domovini se, između ostaloga, bavio i politikom. Kao narodnjak osobito se ističe u borbi za većinu u općini u Nerežišću koju preotimaju autonomašima 1893. godine. U početku se u Antofagasti bavio slikarstvom i ugađanjem glasovira. Potkraj 1900. otvara tiskaru i počinje izdavati list „Sloboda" (1. ožujka 1902.). To su prve novina naših iseljenika u Čileu koje u početku izlaze srijedom i subotom. Krstulovićeva „Sloboda" dobro je primljena kod naših iseljenika tako da on često putuje po Južnoj Americi i smatra ga se narodnim preporoditeljem.

Osim toga lista, od 1904. izdaje i mali kalendar „Almanaque eslavo" (Slavenski kalendar) u kojemu piše o našoj povijesti. Posao mu je išao jako dobro, a tiskara mu je bila jedna od najopremljenijih u Antofagasti. Zanimljivo je da je u zemlji u kojoj su se naši ljudi najbrže asimilirali, Krstulović bio jedan od rijetkih koji je bio zabrinut zbog gubljenja hrvatskoga nacionalnog identiteta. Iz toga je razloga ustupio pet soba u svojoj kući i nagovorio učiteljicu Mariju Kello da podučava hrvatski. No, škola je ubrzo morala biti zatvorena.

Zanimljiv je i u političkome smislu jer se zalagao da se unitaristično-centralistički pokret Jugoslavenskoga narodnoga odbora izmijeni u federalističkom smislu i da se priznaju nacionalni individualiteti koji će činiti buduću Jugoslaviju. Svojim mišljenjem odudara od načela cjelokupnoga iseljeničkoga pokreta i postaje disident. Umro je u Santiagu 7. rujna 1920. pomirivši se prije toga sa svojim političkim protivnicima iz JNP-a.

Od područja na sjeveru, naših je iseljenika bilo i u Tlaltalu te Calami (gradić u rudarskome dijelu Anda sjeveroistočno od Antofagaste, na visini od 2 400 metara nadmorske visine).

Osim Hrvata s Brača, tu su i Korčulani.

Hrvati su u mjestima u koja su došli osnivali razne društvene organizacije: godine 1876. utemeljeno je Hrvatsko društvo dobrohotnosti. Zanimljivo je da je nosilo hrvatsko, a ne slavensko (eslavo) ime, kako je bilo uobičajeno u to vrijeme. U Calami je postojalo i Slavjansko dobrotvorno društvo osnovano 1893. te Slavenski dom (Club Slavo) osnovan 1904., koji je do 1909. krasila austrijska zastava. Nakon toga zamijenjena je hrvatskom. U tome je gradu djelovalo i Jugoslavensko dobrotvorno društvo (1921. - 1975.), te dva Jugoslavenska doma - jedan je djelovao od 1947. do 1951., a drugi od 1954. do 1991. (on danas nosi naziv Hrvatski dom), razne udruge žena, vatrogasne i kulturne udruge te športski klubovi. U Iquiqueu postoji i škola koja se zove Republika Hrvatska.
Veze s domovinom naši iseljenici u Iquiqueu održavaju pretplatom na domaći tisak, slanjem materijalne pomoći u nju te osnivajući razna udruženja. Godine 1892. u tome je gradu osnovano vatrogasno društvo koje je nosilo naziv Slavensko vatrogasno društvo br. 5. Bilo je to treće društvo takve vrste u Iquiqeu. Nakon toga, 11. travnja 1911. osniva se Slavjansko pripomoćno društvo koje postaje jedno od naših najznačajnijih društava u Južnoj Americi. Iste te godine Hrvati kupuje i teren za izgradnju Hrvatskoga doma. U tome gradu djelovalo je i Slavensko društvo Prosvijeta.
Na sjeveru Čilea danas djeluje priličan broj hrvatskih društava.
U pokrajini Atacama, u gradu Vallenaru, nalazi se Hrvatski klub. U pokrajini Tarapacá, Hrvatski klub u Iquiqueu i Hrvatski dom u Ariki. U Antofagasti djeluju: Hrvatsko društvo, Hrvatski sokol, Hrvatska žena, Hrvatsko pripomoćno društvo, pjevački zbor Daleki akordi i Hrvatsko vatrogasno društvo.

b) Santiago

U središnjem dijelu Čilea koji ima najsličniju klimu onoj iz koje su dolazili naši ljudi, bilo je najmanje Hrvata. Čileanski glavni grad i administrativno središte je Santiago. Danas u njemu živi oko 60 000 potomaka Hrvata, ali u početku dolaska naših ljudi u Čile, nije imao značajniji ulogu. Više ih je privlačila luka u blizini Santiaga - Valparaíso. Zanimljivo je da u Santiagu 36 trgova i ulica nose naša imena - Dubrovnik, Karlovac, Baburizza (Mataić 1998 : 217).
Santiago je najmlađa hrvatska naseobina. Hrvati se u taj grad intenzivnije doseljavaju tek tridesetih godina dvadesetoga stoljeća. Preseljavaju se sa sjevera zemlje u trenutku kad se više ne proizvodi salitra koju je zamijenilo umjetno gnojivo. Dolazili su i s krajnjega juga onda kad više nije bilo iluzija o zlatu i kad su morali početi raditi konkretne poslove. Djeca Hrvata,

odrasla na velikim posjedima, *estancijama*, dolazila su u Santiago na školovanje i često su tu i ostajala. Za njima su katkad došli i roditelji koji su odlučili živjeti u ugodnijoj klimi.
Hrvati u Santiagu nisu osnivali svoja društva niti pokretali novine. Prvi organizirani oblik udruživanja naših iseljenika u Santiagu jest ogranak JNO Triglav koji je osnovao Ivan Krstulović. On je tu pokrenuo i izlaženje lista „Sloboda". U iseljeničkom pokretu za vrijeme rata nije sudjelovala niti jedna javna osoba iz Santiaga. Slično je i u drugim mjestima srednjega Čilea kao što su Viña del Mar ili Constitución.
Ali, zato na tragove Hrvata nailazimo u luci Valparaíso koja je bila (a i danas to jest) najznačajnija luka na tihooceanskoj obali Južne Amerike.
Naši iseljenici u Valparaísu održavaju veze s domovinom i pozorno prate što se u njoj događa. Najčešće se okupljaju u dućanu nekoga zemljaka, što je tipičan prvobitni oblik okupljanja naših doseljenika u čitavome Čileu.
Prvo hrvatsko društvo u Valparaísu nosilo je austro-ugarsko ime, a osnovano je 2. studenoga 1900. u hotelu Royal koji je bio vlasništvo Marka Vuškovića rođenoga u Supetru 1857.. On je tada živio u tome gradu, a kasnije u Iqiqueu i Antofagasti. U Santiagu danas postoje ova društva: Hrvatska žena, Jadranska vila, pjevačko društvo Jadran, Klub intelektualaca hrvatskog podrijetla, Hrvatski klub, Centar hrvatskih iseljenika (Estadio Croata).
Na području središnjega Čilea, u pokrajini Coquimbo, djeluju Hrvatski centar u Ovalleu te Hrvatski klub u La Sereni. U pokrajini Valparaíso nalazi se Hrvatski klub koji je zajednički za Viñu del Mar i Valparaíso, a u Biobiu djeluje Hrvatski klub koji pokriva područje Concepcióna.

c) Punta Arenas

Osim na sjeveru, na Hrvate nailazimo i u pokrajini Magallanes, na krajnjemu jugu Čilea. Važno kulturno i gospodarsko središte toga dijela je grad Punta Arenas, nazvan draguljem magallanskoga tjesnaca, koji se nalazi na krajnjoj točki američkoga kontinenta. Tu se nalaze i gradovi Natales i Porvenir, koji je smješten na drugoj obali Magallanskoga tjesnaca, na otočju nazvanome Ognjena zemlja. To područje obilježavaju izuzetno niske temperature, oborine i snažni vjetrovi.
Naši prvi doseljenici na to područje dolaze uglavnom iz Dalmacije (najviše s otoka Brača) tek od devedesetih godina devetnaestoga stoljeća. Namjera im je ostati samo nekoliko dana. Oni imaju pionirsku, odnosno kolonizatorsku ulogu i naseljavaju se na prostrana područja koja nisu bila sasvim prazna jer su na njima u to vrijeme obitavali domoroci Alkalaufi.

odrasla na velikim posjedima, *estancijama*, dolazila su u Santiago na školovanje i često su tu i ostajala. Za njima su katkad došli i roditelji koji su odlučili živjeti u ugodnijoj klimi.

Hrvati u Santiagu nisu osnivali svoja društva niti pokretali novine. Prvi organizirani oblik udruživanja naših iseljenika u Santiagu jest ogranak JNO Triglav koji je osnovao Ivan Krstulović. On je tu pokrenuo i izlaženje lista „Sloboda". U iseljeničkom pokretu za vrijeme rata nije sudjelovala niti jedna javna osoba iz Santiaga. Slično je i u drugim mjestima srednjega Čilea kao što su Viña del Mar ili Constitución.

Ali, zato na tragove Hrvata nailazimo u luci Valparaíso koja je bila (a i danas to jest) najznačajnija luka na tihooceanskoj obali Južne Amerike.

Naši iseljenici u Valparaísu održavaju veze s domovinom i pozorno prate što se u njoj događa. Najčešće se okupljaju u dućanu nekoga zemljaka, što je tipičan prvobitni oblik okupljanja naših doseljenika u čitavome Čileu.

Prvo hrvatsko društvo u Valparaísu nosilo je austro-ugarsko ime, a osnovano je 2. studenoga 1900. u hotelu Royal koji je bio vlasništvo Marka Vuškovića rođenoga u Supetru 1857.. On je tada živio u tome gradu, a kasnije u Iqiqueu i Antofagasti. U Santiagu danas postoje ova društva: Hrvatska žena, Jadranska vila, pjevačko društvo Jadran, Klub intelektualaca hrvatskog podrijetla, Hrvatski klub, Centar hrvatskih iseljenika (Estadio Croata).

Na području središnjega Čilea, u pokrajini Coquimbo, djeluju Hrvatski centar u Ovalleu te Hrvatski klub u La Sereni. U pokrajini Valparaíso nalazi se Hrvatski klub koji je zajednički za Viñu del Mar i Valparaíso, a u Biobiu djeluje Hrvatski klub koji pokriva područje Concepcióna.

c) Punta Arenas

Osim na sjeveru, na Hrvate nailazimo i u pokrajini Magallanes, na krajnjemu jugu Čilea. Važno kulturno i gospodarsko središte toga dijela je grad Punta Arenas, nazvan draguljem magallanskoga tjesnaca, koji se nalazi na krajnjoj točki američkoga kontinenta. Tu se nalaze i gradovi Natales i Porvenir, koji je smješten na drugoj obali Magallanskoga tjesnaca, na otočju nazvanome Ognjena zemlja. To područje obilježavaju izuzetno niske temperature, oborine i snažni vjetrovi.

Naši prvi doseljenici na to područje dolaze uglavnom iz Dalmacije (najviše s otoka Brača) tek od devedesetih godina devetnaestoga stoljeća. Namjera im je ostati samo nekoliko dana. Oni imaju pionirsku, odnosno kolonizatorsku ulogu i naseljavaju se na prostrana područja koja nisu bila sasvim prazna jer su na njima u to vrijeme obitavali domoroci Alkalaufi.

Iako su bili upisani kao Austrijanci, prvi hrvatski doseljenici Mateo Paravić i njegov brat Simon, (koji je prema mišljenju magallanskoga povjesničara Matea Martinica Berosa, došao prije 1878.), te Petar Zambelić, stvarali su nukleus hrvatske naseobine u Magallanesu.

Godine 1885. u popisu stanovništva zabilježena su devetorica pripadnika „austrijske" nacionalnosti. Kasnije se ta mala zajednica Hrvata na Magallanesu udvostručila. Martinic Beros navodi da je naše iseljeništvo uglavnom iz Dalmacije. Mnogi od njih rade na nalazištima zlata, a dolaze s Rumunjom Julijom Popperom. Osim traganja za zlatom, doseljenicima su se nudile i druge mogućnosti: rad u rudarstvu i u pomorskom prometu.

Kad je prestala potraga za zlatom, počinje stalno naseljavanje onih koji su željeli trajno ostati na području Magallanesa. Hrvati, pretežito Dalmatinci, počinju se naseljavati u toj regiji između 1890. i 1992. Prvu skupinu doseljenika sačinjavali su uglavnom muškarci koji su došli iz političkih ili gospodarskih razloga ili na poziv rođaka i prijatelja. Magallanes, nekadašnja vojna kaznionica, u vrijeme dolaska naših ljudi doživio je svoj gospodarski procvat. Snažni Dalmatinci, koji su se u svojim rodnim mjestima istaknuli u klesanju kamena, sada su postajali najbolji zidari i graditelji prvih čvrstih zdanja. Popločavali su ulice Punta Arenasa i polagano to skromno selo pretvarali u grad. Neki su, poput Juana Miloševića, bili vješti brodograditelji, a neki su zahvaljujući svojim uštedevinama mogli postati i poslodavci. Već 1892. Francisco Tomsic i Santiago Jelisei podigli su prvu tvornicu opeka u Magallanesu kojima su izgrađene prve zgrade. Natalio Foretic bio je uzor poduzetništva u industriji, otvorio je i prvi kamenolom te 1897. godine podigao prvu peć za proizvodnju vapna na Ognjenoj zemlji. Nakon toga, izgradio je prvu parnu pilanu u tim krajevima te je uskoro postao značajni graditelj u Punta Arenasu.

Trgovačka kuća Joséa Covacevicha i djelatnosti vezane uz nju bili su presudni u društveno-gospodarskom razvoju i afirmaciji Porvenira, prvoga naselja na čileanskome dijelu Ognjene zemlje. Na području izgradnje i popravka brodova istaknuli su se Antonio Damjanovic, osnivač prvoga navoza u Magallanskom tjesnacu 1895., te Juan Violić i Juan Sturica, obojica iz Dubrovnika. Braća Carlos i Daniel Bonačić iz Milne na Braču skupa s Juanom Depolom, rođenim Dubrovčaninom, osnovali su prvo brodogradilište u Magallanesu za popravak i morski pomorski promet. Naši su ljudi bili pioniri

Iako su bili upisani kao Austrijanci, prvi hrvatski doseljenici Mateo Paravić i njegov brat Simon, (koji je prema mišljenju magallanskoga povjesničara Matea Martinica Berosa, došao prije 1878.), te Petar Zambelić, stvarali su nukleus hrvatske naseobine u Magallanesu.

Godine 1885. u popisu stanovništva zabilježena su devetorica pripadnika „austrijske" nacionalnosti. Kasnije se ta mala zajednica Hrvata na Magallanesu udvostručila. Martinic Beros navodi da je naše iseljeništvo uglavnom iz Dalmacije. Mnogi od njih rade na nalazištima zlata, a dolaze s Rumunjom Julijom Popperom. Osim traganja za zlatom, doseljenicima su se nudile i druge mogućnosti: rad u rudarstvu i u pomorskom prometu.

Kad je prestala potraga za zlatom, počinje stalno naseljavanje onih koji su željeli trajno ostati na području Magallanesa. Hrvati, pretežito Dalmatinci, počinju se naseljavati u toj regiji između 1890. i 1992. Prvu skupinu doseljenika sačinjavali su uglavnom muškarci koji su došli iz političkih ili gospodarskih razloga ili na poziv rođaka i prijatelja. Magallanes, nekadašnja vojna kaznionica, u vrijeme dolaska naših ljudi doživio je svoj gospodarski procvat. Snažni Dalmatinci, koji su se u svojim rodnim mjestima istaknuli u klesanju kamena, sada su postajali najbolji zidari i graditelji prvih čvrstih zdanja. Popločavali su ulice Punta Arenasa i polagano to skromno selo pretvarali u grad. Neki su, poput Juana Miloševića, bili vješti brodograditelji, a neki su zahvaljujući svojim uštedevinama mogli postati i poslodavci. Već 1892. Francisco Tomsic i Santiago Jelisei podigli su prvu tvornicu opeka u Magallanesu kojima su izgrađene prve zgrade. Natalio Foretic bio je uzor poduzetništva u industriji, otvorio je i prvi kamenolom te 1897. godine podigao prvu peć za proizvodnju vapna na Ognjenoj zemlji. Nakon toga, izgradio je prvu parnu pilanu u tim krajevima te je uskoro postao značajni graditelj u Punta Arenasu.

Trgovačka kuća Joséa Covacevicha i djelatnosti vezane uz nju bili su presudni u društveno-gospodarskom razvoju i afirmaciji Porvenira, prvoga naselja na čileanskome dijelu Ognjene zemlje. Na području izgradnje i popravka brodova istaknuli su se Antonio Damjanovic, osnivač prvoga navoza u Magallanskom tjesnacu 1895., te Juan Violić i Juan Sturica, obojica iz Dubrovnika. Braća Carlos i Daniel Bonačić iz Milne na Braču skupa s Juanom Depolom, rođenim Dubrovčaninom, osnovali su prvo brodogradilište u Magallanesu za popravak i izgradnju brodova kakvo je zahtijevao prekomorski pomorski promet. Naši su ljudi bili pioniri i u drugim djelatnostima: Magdalena Perić bila je, primjerice, prva školovana primalja, a Petronila Krželj i Juana Milostić svoju su diplomu za to zvanje stekle na Kraljevskoj školi za matrone u Zadru. Miguel Subato je kao inženjer strojarstva s Mateom Brncicem između 1896. i 1897. pustio u pogon jednu vrlo značajnu radionicu koja će se za nekoliko godina pretvoriti u poznato metalurško poduzeće.

Malo pomalo, naši su se useljenici uklapali u društvenu zajednicu koja se formirala na Magallanesu. Budući da se naša zajednica sastojala uglavnom od muškaraca, neki su pozivali svoje djevojke iz domovine, a drugi su se ženili europskim doseljenicama različitih narodnosti ili Amerikankama koje nisu bile Čileanke. Međutim, najviše se njih ženilo upravo Čileankama, što nije bio slučaj kod naših doseljenika u druge južnoameričke zemlje (i ne samo južnoameričke).

Martinić Beros navodi podatak da se od 45 brakova sklopljenih između 1890. i 1900. godine 48 posto hrvatskih muškaraca vezalo sa ženama iste nacionalnosti, a 6,6 posto s Europljankama nehrvatskoga podrijetla te s Amerikankama nečileanskoga podrijetla. „Dakle, čak 38,8 posto stupilo je u brak s Čileankama (Martinic Beros 1997 : 23)".

Na taj su se način Hrvati, uglavnom seoskoga podrijetla, uspješno uklapali u svoju novu domovinu u kojoj su bili dobro prihvaćeni jer su se isticali radinošću i poštenjem.

Kako je Magallanes gospodarski jačao, tako je na to područje dolazilo sve više useljenika. Iako je već sredinom posljednjega desetljeća 19. stoljeća skupina Hrvata brojčano značajna, ona je postala još jača dolaskom novih doseljenika koji su se nastanili na prostorima južnoga Čilea.

Martinić kaže da su hrvatski useljenici imali zadovoljavajuću kulturnu razinu i da ih je oko 73,06 posto bilo potpuno pismeno, to jest, znali su čitati i pisati. Navodi da je taj postotak nešto veći od postotka pismenosti kod Čileanaca koji su tu živjeli (71,94), ali da je ispod prosjeka stranaca koji je dosezao postotak od 85,77, a osobito od postotka pismenih Nijemaca, Britanca i Francuza koji je prelazio 96 posto. Hrvatski iseljenici uglavnom su imali završenu osnovnu školu, a rijetko kada nešto više. Zbog svoje su naobrazbe stoga na Magallanesu dobivali poslove nadničara i radnika na imanjima (17,7 posto), što je bilo iznad drugih iseljeničkih skupina. Godine 1906. samo je 1,8 posto hrvatskih useljenika radilo u poljodjelstvu i ovčarstvu, dok ih je u industriji i zanatstvu bili znatno više, 26, 33 posto. U trgovini ih je tada bilo zaposleno 16,8 posto.

Najviše doseljenika na Magallanes bilo je iz Dalmacije (99, 8 posto). Većina ih je s Brača (70, 6 posto), a 228 iseljenika potječe s kopnenoga dijela dalmatinske obale. Od njih, 148 bilo je podrijetlom iz Omiša ili njegove okolice, posebice iz sela Mimice. Njih 109 u to je vrijeme živjelo u Porveniru. Ostali doseljenici iz Dalmacije su s Hvara, Visa, Mljeta ili Šolte.

Vezano uz naše iseljenike s Brača, najviše ih je bilo iz Pučišća, Pražnica, Milne, Ložišća-Bobovišća, Nereižišća, Huma, Sutivana, Postira i Bola.

Hrvatski iseljenici su se uglavnom nastanili u urbanome središtu Punta Arenasa, glavnoga grada pokrajine te u Porveniru na Ognjenoj zemlji, iako su radili i u drugim mjestima.

Doseljenici iz naše zemlje, ne samo u Magallanesu nego i u čitavome Čileu, ističu se radinošću, radnom i društvenom odgovornošću, ali i štedljivošću. Ne teže velikom bogatstvo niti društvenome ugledu i gospodarskoj moći. Ali, puno su ulagali u školovanje svoje djece i sigurnost u starosti. Hrvati su uglavnom bili radna snaga; manje poduzetnici. U Punta Arenasu su se osobito isticali zidari te proslavljeni graditelji kamenih gradskih ulica. Naši su zemljaci radili i u rudnicima, na striženju ovaca, a bili su i vješti vrtlari. Od 1918. do 1920. Hrvati su se najviše bavili trgovinom. Imali su trgovine na veliko i uvozna poduzeća, dućane i mesnice. Bavili su se i industrijom i zanatstvom (pekarne, tvornice alkoholnih i bezalkoholnih pića, tiskare, drvodjelske radionice, različiti industrijski pogoni, umjetničke i klesarske radionice, postolarske radionice) te hotelijerstvom i uslužnim djelatnostima (hoteli, slastičarnice, pansioni, hoteli na selu).

Istaknute tvrtke, trgovačke kuće i poduzeća u prvome desetljeću dvadesetoga stoljeća imali su: braća Bonacic, Juan Sturica i Juan Violic (brodogradilište), Jordan Domic (trgovina i ovčarstvo), Franisco Deperis (tvornica alkoholnih pića) i drugi. Mateo Paravic bio je uspješni uzgajivač stoke, a najvažniju tvrtku u Porveniru imao je José Covacevich, vlasnik dućana robe široke potrošnje.

Nakon 1920. godine neka poduzeća prestaju s radom, a javljaju se i nova - tako se Simon Ruzic bavi metalurgijom, a braća Vicente i Antonio Kusanovic imaju veliku farmu za uzgoj stoke. Hrvata se ne bave puno poljoprivredom, ali su odigrali pionirsku ulogu u razvoju stočarstva.

U vrijeme Prvoga svjetskoga rata iseljavanje na Magallanes je prestalo, a naši su ljudi, iako su se vrlo dobro prilagodili životu u svojoj novoj domovini, na različite načine održavali svoje veze s domovinom. Budući da su gospodarski ojačali, naši iseljenici i njihovi potomci više nemaju marginalnu ulogu u društvu te preuzimaju istaknutija mjesta i aktivnije uloge u okrilju zajednice i izvan nje. Djeca naših iseljenika odlaze na sveučilišta i stječu visoku naobrazbu, te se nakon studija zapošljavaju u upravama tvrtki. Bave se i kulturom te djeluju u kulturnim društvima. Godine 1917. Nicolás Stambuk i Vicente Kusanovic osnivaju Banco Yugoeslavo de Chile.

Neki su naši iseljenici ulagali svoju uštedevinu u pašnjake na argentinskome području Santa Cruza i Ognjene zemlje. Drugi su ulagali svoj kapital u razne gospodarske djelatnosti te u trgovačka poduzeća.

Hrvati na svojim posjedima pokreću šumarsku djelatnost, industriju i trgovinu, a vrlo su značajne i pilane koje će se uskoro pretvoriti u najmodernija postrojenja drvne industrije u

čitavoj Patagoniji. Ali, ipak su se najviše isticali na ruralnom području, sektoru koji je od 1916. do 1918. bio u privatnim rukama velikih stočarskih društava.

"Godine 1918., od 99. 962 hektara zemlje na tome području 55. 868, to jest, 56 posto, našlo se u rukama hrvatskih iseljenika (Martinic Beros 1997 : 35)".

Hrvati su se uključivali u nove proizvodne procese, otvarali su nova radna mjesta i neprestano pridonosili napretku Magallanesa. Osobito su se istaknuli u stočarstvu.

Budući da je naša najveća iseljenička skupina u Čileu upravo ona u Magallanesu, ne mogu se zaobići ni kulturne ni političke djelatnosti naših zemljaka. Prva institucija hrvatskih iseljenika na krajnjem jugu Čilea je Austrijsko društvo uzajamne pomoći osnovano 1896. u Punta Arenasu kao izraz zajedništva naših ljudi. To je društvo pomagalo iseljenicima i njihovim obiteljima. Od prvih 200 upisanih članova, 95, 5 posto bili su Hrvati. Godine 1919. ta institucija mijenja ime u Dalmatinsko društvo uzajamne pomoći koje nosi i danas.

Godine 1899. osnovana je Hrvatska čitaonica koju je utemeljila odabrana skupina iseljenika sa svrhom zadovoljavanja svojih intelektualnih i kulturnih potreba u Magallanesu.

U središtu Austrijskoga društva uzajamne pomoći vrlo brzo je nastala rasprava o pitanju lojalnosti njegovih članova habsburškoj kruni, što je bilo uzrokom rascijepa društva i stvaranja Hrvatskoga dobrotvornoga društva (1900.) kojemu je pristupila većina hrvatskih iseljenika.

Godine 1902. osnovano je Austrijsko dobrovoljno vatrogasno društvo, a zbog unutarnjih trzavica o hrvatskome nacionalnom pitanju nakon nekoliko mjeseci riječ „austrijsko" je promijenjena u „slavjansko", da bi konačno društvo dobilo ime Hrvatsko dobrotvorno vatrogasno društvo „Dalmacija" br. 4. Hrvati su osnovali i niz drugih društava, osobito umjetničkih (tamburaška društva, pjevački zborovi). Danas mnoga od njih više nisu aktivna.

U Punta Arenasu danas djeluju: Hrvatska žena, Hrvatski klub, Hrvatski sokol i Hrvatski dom u Porveniru. U tome gradu izlaze i jedine hrvatske iseljeničke novine u Čileu naslovljene *Male novine*. Glavna urednica je Margarita Peric, a njezin zamjenik Jorge Mihovilovic. Iako im je naslov na hrvatskome, izlaze na španjolskome jeziku. Uz vatrogasna društva, vrlo su aktivna i folklorna.

Jedan od problema vezan uz naše ljude na Magallanesu bilo je pitanje nacionalnoga identiteta. Hrvati su došli u Magallanes kao državljani Austro-Ugarske i nazivali su ih *austriaco*. Među našim ljudima bilo je kontroverzija koja su se pojavile u posljednjim godinama 19. stoljeća i trajale do nešto poslije prvoga desetljeća 20. stoljeća ili, bolje rečeno, do kraja Prvoga svjetskoga rata i osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, prethodnice Jugoslavije. Kontroverze su izbile među obrazovanijim iseljenicima, to jest, iseljeničkoj eliti. Hrvatski

iseljenici na Magallanesu koje se smatralo umjerenima, željeli su riješiti hrvatsko pitanje unutar habsburškoga carstva. No, hrvatski nacionalisti izjasnili su se za jugoslavenstvo, a najvatreniji pristaše toga pokreta bili su Jorge Jordan, kasnije Lukas Bonacic, Antonio Jovanovic i Pedro Marangunic koji su dobivali potporu i od zemljaka u Antofagasti i Valparaísu. Krajem 1915. uspjeli su osnovati Ogranak jugoslavenske narodne obrane nazvan „Dalmacija". Hrvatski iseljenici koju su u Magallanes stigli kao Dalmatinci ili Hrvati, od 1918. bespogovorno su prihvatili svoju novu narodnost (Jugoslaveni) i potpuno napustili svoje izvorno ime. Njima je stvaranje Jugoslavije pomoglo da se oslobode pogrdnoga naziva *austriaco* i svega drugoga što je išlo uz to, a budući da su se mlađi naraštaji već uspješno uklopili u čileansko društvo, naši su se uspješni iseljenici na taj način odrekli svojega hrvatskoga identiteta i prihvatili Jugoslaviju kao svoju drugu domovinu. Osjećaj hrvatstva ponovo je usađen u njih uspostavom suverene hrvatske države te danas čileanski Hrvati s ponosom ističu svoje hrvatsko podrijetlo.

3.2. Najistaknutiji čileanski Hrvati

Osim u književnosti, Hrvati u Čileu istaknuli su se i u mnogim drugim djelatnostima. Čini se da i nema područja u kojemu nije poznato barem jedno hrvatsko ime. Budući da sam u Čileu živjela u godinama kad smo ljude naših korijena tek otkrivali i mnoge od njih (ili njihove potomke osobno poznajem) ovdje ću istaknuti samo one koji, prema mojem mišljenju, pripadaju najuspješnijim (Paška Baburicu sam već spomenula). Podatke o našim ljudima u Čileu donosi Dane Mataić u knjizi *Hrvati u Čileu/Croatas en Chile* (Zagreb: vlast. nakl., 1998.). U njoj pronalazimo mnoštvo životopisa i ona nam može biti vodič u nekim istraživanjima, ali nema ni znanstvenu ni književnu vrijednost. Čileanski su Hrvati puno bolje obrađeni u knjizi *Iseljena Hrvatska* autora Ivana Čizmića, Marina Sopte i Vlade Šakića (Zagreb: Golden Marketing-Tehnička knjiga, 2005.), ali budući da se u njoj donosi pregled hrvatskoga iseljeništva (i pripadnika manjina) u čitavome svijetu normalno je da su navedeni samo najvažniji podatci. Jerko Ljubetić vrijedni je istraživač i vrsni prevoditelj našega književnoga blaga na teritoriju Čilea, ali ne ulazi u druga područja. U svakom slučaju, bilo bi uputno objaviti jedan kvalitetan leksikon s podatcima o svim do sada poznatim Čileancima hrvatskoga podrijetla.

Znanstvenike je solidno obradio Antun Domic Bezic u svojoj knjizi *Científicos de Croacia y cientificos chileno-croatas* (Znanstvenici iz Hrvatske i čileansko-hrvatski znanstvenici, Santiago: Vlastita naklada, 2005.) o kojoj sam pisala u *Tragovima iseljenih Hrvata (u*

književnosti i izvan nje). Već iz naslova razvidan je odnos autora prema zemlji iz koje je došao - Hrvatskoj i zemlji u kojoj živi - Čileu. On objedinjuje hrvatske i čileanske znanstvenike hrvatskih korijena u istoj knjizi.

Poslije Paška Baburice, drugi iznimno važan poslovni čovjek hrvatskoga podrijetla bio je Andrónico Luksic Abaroa, koji je rođen 1926. u Antofagasti, a umro u Santiagu 2005. godine. Njegov otac Polikarpo Lukšić Ljubetić rođen je 1890. u Sutivanu na Braču. Došao je na sjever Čilea i radio kao administrator u tvornici salitre *Los Dones.* Godine 1925. oženio se Elenom Abaroa Córdoba, rođenoj u Tupizi (Bolivija) u uglednoj obitelji. Andrónio Luksic Abarroa školovao se u Antofagasti. Godine 1952. postao je savjetnikom u tvrtci *Fomento minero.* Bio je jedan od najbogatijih ljudi Južne Amerike i među sto najimućnijih na svijetu. Posjedovao je više od osamdeset tvrtki (hoteli, banke, tvornice). Njegove tvrtke, kojima upravljaju članovi obitelji, poznate su pod imenom Grupo Luksic. Poslovi te skupine razgranati su po Čileu i drugim zemljama Južne Amerike, po Europi i Sjevernoj Americi. Glavne grane poslovanja su im bankarstvo, drvna industrija, željeznice, hotelijerstvo, plin, prehrambena industrija, turizam nekretnine, trgovina. Od 1990. Grupo Luksic je vlasnik poljoprivredne škole *Pascual Baburizza* u mjestu Los Andes. Andrónico Luksic je jako volio Hrvatsku i često je ponosno isticao svoje podrijetlo. Redovito je financijski pomagao u organizaciji kulturnih i promidžbenih djelatnosti vezanih uz Hrvatsku.

Hrvati su zauzimali visoka mjesta i u crkvenoj hijerarhiji. Prvi biskup imenovan za Punta Arenas bio je Vladimir Boric Crnosija (Punta Arenas 1905.-1963.). Biskup je i Alejandro Goic.

U politici su se istaknuli Radomiro Tomic i Hernán Buchi-Buc, koji su bili i predsjednički kandidati te Carlos Mladinic, ministar poljoprivrede; Alejandro Yandresic Marinovic, ministar energetike; Pedro Goic, zamjenik ministra za planiranje i razvoj i Edmundo Pérez Yoma, ministar obrane.

Radomiro Tomic, pravnik, političar i diplomat, rođen je 1914. u Calami, a umro u Santiagu 1992. Njegov otac došao je iz Splita. Radomiro je pohađao osnovnu školu u Jugoslavenskoj školi i u Muškoj školi u Antofagasti. Srednju naobrazbu stekao je u istome gradu, a studirao je na Katoličkome sveučilištu u Santiagu. Nagrađen je kao najbolji student. Doktorirao je 1958. godine. Bio je predavač na Institutu za političke znanosti, gostujući profesor u SAD, zastupnik u parlamentu, diplomat, senator, suosnivač Demokršćanske stranke i kandidat za predsjednika Republike. Objavio je sedamdesetak radova iz područja međunarodnih odnosa, politike, gospodarstva i društvenih znanosti. Nekoliko je puta posjetio Hrvatsku. Bio je član športskoga kluba Sokol i Hrvatskoga doma. Radomirov sin Esteban je diplomat koji je

obnašao značajne dužnosti. I on je, kao i mnogi drugi čileanski Hrvati, nakon hrvatskoga osamostaljenja „otkrio" svoje korijene i želio se približiti zemlji svojih predaka.

To se ne bi moglo reći za Hernána Büchija Buca, građevinskoga inženjera i političara koji, iako je jedno vrijeme bio i savjetnik hrvatske vlade za financije, nije pokazivao pretjerano zanimanje za zemlju svojih predaka.

Büchi Buc rođen je u Iquiqueu 1949. Njegov djed po majci, Marko Buc Valjalo rođen je u Orašcu kod Dubrovnika i u Čile je došao u prvim godinama dvadesetoga stoljeća. Oženio se Milkom Valjalo. Hernán je diplomirao na Universidad de Chile, a poslijediplomski studij pohađao je na Sveučilištu Columbia, SAD. Obnašao je razne političke dužnosti (pomoćnik ministra gospodarstva, zamjenik ministra gospodarstva, zamjenik ministra zdravstva, ministar financija u vladi generala Pinocheta. Godine 1989. bio je kandidat desnice za predsjednika Republike. Nakon što je izgubio na izborima, utemeljio je institut Libertad y Desarrollo (Sloboda i razvitak) u kojemu danas radi kao savjetnik. Također radi kao profesor statistike i ekonomije rudarstva na Građevinskome fakultetu Sveučilišta Universidad de Chile i na Ekonomskom fakultetu Katoličkoga sveučilišta. Sudjelovao je u većini gospodarskih reformi u Čileu.

Na području novinarstva osobito se istaknula Lenka Franulic Zlatar (Antofagasta, 1908. - Santiago, 1961.), podrijetlom s Brača. Bila je spisateljica i prevoditeljica te kandidatkinja za senatoricu. Dobitnica je Nacionalne nagrade za novinarsko (1957.) koja danas nosi njezino ime. Diplomirala je pedagogiju i engleski jezik na sveučilištu Universidad de Chile. Počela se baviti novinarstvom tridesetih godina prošloga stoljeća. S Carlosom Dávilom utemeljila je tjednik *Hoy*. Započela je kao tajnica uredništva, zatim je uređivala rubriku *Knjiga i umjetnost* i prevodila članke iz stranih časopisa. Poslije je počela raditi kao reporter. Bila je izvrstan kroničar. Godine 1951. dobila je stipendiju francuske vlade, a 1953. bila je ataše za kulturu u tadašnjoj Jugoslaviji. Jedna je od prvih nastavnika na Novinarskoj školi. Neko je vrijeme surađivala u kazalištu s glumicom Margaritom Xirgu, a zanimala se i za politiku. Od 1941. surađivala je u časopisu *Ercilla* kojemu je kasnije, od 1960., bila je direktorica. Na grobu su joj uklesane riječi njezinoga velikoga prijatelja Pabla Nerude: *Bila si predvodnica žena i pouka milijunima muškaraca.*

Lenkini roditelji Mate Franulić i Zorka Zlatar su s otoka Brača - iz Nerežišća i Povlja. Uz Lenku su imali i kćer Dobrilu (Antofagasta, 1918.), glazbenicu koja se dvije godine usavršavala u Parizu kod Antonija Janigra (od 1938. do 1940.). Godine 1941. svira kao solist u Splitu, a zatim kao prvi violončelo u dolazi u Zagreb, u Zagrebački simfonijski orkestar kojim ravna Boris Papandopulo. Radila je na Glazbenoj akademiji. Hrvatski pijanist i

kompozitor Božidar Kunc pisao je specijalno za nju Triptih za violončelo i orkestar, koji je izvela s velikim uspjehom 1945.

Godine 1951. vraća se u Čile i živi u Santiagu.

Vrijedi spomenuti i čileanske akademike hrvatskoga podrijetla. To su: Alejandro Goic Goic, predsjednik Čileanske medicinske akademije (od 2000.); Roque Kraljevic Orlandini, počasni član Čileanske medicinske akademije; Gabriel Gasic Livacic počasni član Čileanske medicinske akademije; Eric Goles Chacc, redoviti član Čileanske akademije znanosti; Deodato Radic Foschino, redoviti član Čileanske akademije znanosti; Danko Brncic Juricic, redoviti član Čileanske akademije znanosti; Mateo Martinic Beros, dopisni član Čileanske akademije povijesti; Ernesto Livacic Gazzano, redoviti član Čileanske akademije za jezik; Eugenio Mimica Barassi, dopisni član Čileanske akademije za jezik; Cedomil Goic, dopisni član Čileanske akademije za jezik; Andrés Morales Milohnic, redoviti član Čileanske akademije za jezik; Domingo Mihovilovich Tessier, redoviti član Čileanske akademije lijepih umjetnosti; Gabriel Brncic, vanjski član Čileanske akademije lijepih umjetnosti; Raúl Manasevic, dopisni član Čileanske akademije društvenih i političkih znanosti.

Posebnu pozornost zaslužuje Ernesto Livacic Gazzano (Punta Arenas, 1929. - Santiago, 2007.) pisac, esejist i sveučilišni profesor koji je objavio četrdeset knjiga eseja, povijesti književnosti, čitanki i literarnih priručnika u Čileu i izvan njega. Sveukupno se radi o više od 50 knjiga i više od 600 članaka. Livacic je bio dekan na Katoličkome sveučilištu, redoviti član Čileanske akademije za jezik, dopisni član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, podtajnik u čileanskome Ministarstvu obrazovanja (1965.-1976.), član stručnoga odbora UNESCO-a za izobrazbu prosvjetnih djelatnika, te direktor Instituta za jezik Katoličkoga sveučilišta. Bio je osobito poznat po velikoj ljubavi prema domovini svojih predaka i uvijek je nastojao promovirati Hrvatsku. Jedno je vrijeme obnašao dužnost predsjednika Čileansko-hrvatskoga instituta za kulturu koji je 1986. godine organizirao prvu izložbu knjiga čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla. Posebno se posvetio istraživanju doprinosa Hrvata i njihovih potomaka čileanskoj književnosti i u njoj, u razdoblju dužem od jednoga stoljeća, bilježi oko 130 pisaca hrvatskoga podrijetla.

U slikarstvu se istaknuo Roko Matijasic Martinic (Brač, 1900. - Viña del Mar, 1948.). U Čile je stigao u dvadesetoj godini. Polazio je Umjetničku akademiju a 1931. odlazi u Parizu. Kasnije živi u Venezueli, Boliviji, Kolumbiji, Paragvaju i Brazilu. Na kraju je odlučio živjeti u Valparaísu. Bio je profesor na Školi lijepih umjetnosti u Viñi del Mar. Nestao je na plaži u Valparaísu 11. 11. 1949. Njegov je nestanak do danas neobjašnjen.

Odvjetnik i povjesničar Mateo Martinic Beros (1931.) i profesor i književnik Sergio Lausic Glasinovic (1942.) su s područja na kojemu ima najviše Hrvata u Čileu, Magallanesa, odnosno glavnoga grada te pokrajine Punta Arenasa. Jedan od mnogih uspješnih Hrvata u Čileu Antun Domic Bezic, rođen 1919. u Ložišću na otoku Braču, dolazi u Antofagastu 1927. godine da bi 1930. otišao u Zagreb i 1932. se vratio u Antofagastu. Diplomirao je građevinu. Oženjen je Haydée Tomicic Papic s kojom ima četvero djece: Antuna (doktor matematike), Dabora (inženjer matematike), Haydée (kirurginja) i Dalmu (sveučilišna profesorica filozofije). Radio je na željeznici, na sveučilištu, bio je savjetnik privatnih tvrtki i Ministarstva gospodarstva.

Među mnogobrojnim čileanskim znanstvenicima hrvatskoga podrijetla ističu se agronomi Alejandro Violic Martinovic (Punta Arenas, 1925.), veterinar Juan Kruze Virtonich (Puerto Natales, 1945.), ekolog Francisco Bozinovic Kuscevic (Punta Arenas, 1959.), matematičar Eric Goles Chacc (Antofagasta, 1951.), geolog Cedomir Marangunic Damianovic (Punta Arenas, 1937.), građevinar Ivo Babarovic Denegeri (Rosario de Santa Fe, Argentina, 1924.), inženjera rudarstva Esteban Domic Mihovilovic (Punta Arenas, 1947.) liječnik Alejandro Goic Goic (Antofagasta, 1929.) i tako dalje.

Svakako treba posebno istaknuti Petra Ivelića Goića, po struci diplomiranoga ekonomista, koji je iz rodnih Pražnica kao šestogodišnji dječak došao u Čile i koji je značajno pridonio promidžbi Hrvatske u toj zemlji. Ivelić je pokretač mnogobrojnih aktivnosti, a uređuje i radio emisiju. Osnivač je Hrvatskoga kulturnoga centra „Dalmacija", koji je smješten u zgradi koju su sagradili naši prvi doseljenici iz Dalmacije. Godine 1995. na njegov i poticaj njegovih sunarodnjaka započelo je učenje hrvatskoga jezika i kulture u jednoj školi stranih jezika u Punta Arenasu koji sam držala pune dvije godine. Odaziv je bio velik i mnoštvo ljudi našega podrijetla (ali ne samo oni) željelo je saznati nešto više o zemlji iz koje su došli njihovi preci i naučiti hrvatski jezik. Kasnije je uvedeno učenje hrvatskoga kao izbornoga jezika u nekim osnovnim školama u Punta Arenasu i Antofagasti čime se mogu pohvaliti rijetke iseljeničke zajednice u Čileu. Sve je to dokaz koliko su se Hrvati uspješno prilagodili novoj sredini.

Potomci naših iseljenika u Čileu dali su značajan doprinos kulturi te zemlje, a najviše uspjeha postigli su u književnosti. Ernesto Livacic navodi da u čileanskoj književnosti ima oko dvjestotinjak autora hrvatskoga podrijetla s jednom ili više objavljenih knjiga te da je taj broj zasigurno najveći među svim zemljama u koje su iselili Hrvati.

3.3. Osnovne značajke čileanske književnosti - općenito

Na temelju jednoga od ponajboljih pregleda književnosti zemlje koja je dala dva nobelovca - Pabla Nerudu i Gabrielu Mistral - Aloneove *Historia personal de la Literatura Chilena* (Osobna povijest čileanske književnosti, Santiago: Zig-Zag, 1962.), donosim kratki sažetak čileanske književnosti u kojemu navodim i neke pisce hrvatskoga podrijetla koji su se osobito istaknuli u određenim književnim razdobljima.

Budući da su Indijanci na području Čilea bili nepismeni, početci te književnosti javljaju se u XVI. stoljeću kao jedan od učinaka španjolskoga kulturnoga osvajanja Čilea. Može se reći da je začetnik čileanske književnosti osvajač Pedro de Valdivia sa svojim djelom *Cartas a Carlos V.* (Pisma Carlosu V.). U najznačajnijemu *Pismu* (1554.) s divljenjem opisuje ljepote zemlje u koju je došao. Nešto kasnije, u spjevu *Araucana* (1569.- 1589.), Alonso de Arcilla u jedanaestercima opisuje sukob španjolskih osvajača i domorodaca. Slijedi prvi pjesnik rođen u Čileu, Pedro de Oña, koji ga oponaša u djelu *El Arauco domado* (Pokoreni Araukanac, 1596.)

U XVII. i XVIII. stoljeću najviše se njegovala epika, povijesna kronika, dokumentarna proza i misaona literatura. Veliki utjecaj imaju uzori iz Španjolske. Poslije stjecanja čileanske nezavisnosti (1810.), pojavljuje se političko novinarstvo (1813.).

O pravoj nacionalnoj književnosti koja nastoji postići autonomiju, može se govoriti tek nakon književnoga pokreta iz 1842. koji se javio u vrijeme snažnoga zamaha *romantizma.* On je na tragu velikih i u svijetu poznatih škola, a njegove plodove u Čileu zapažamo uglavnom u lirici. Ipak, nacionalni autori su i nadalje oponašatelji. Taj se pokret osjeća i u drami, te osobito u proznom izričaju. U tome se razdoblju pojavljuje i čileanska pripovijest.

Od uspostave liberalne republike (1861.), javlja se književnost čija je okosnica *realizam.* Njegove su inačice: *kostumbrizam i kreolizam.* Kao i u Europi, tako i u Čileu, taj se književni smjer uglavnom javlja u romanu. U toj je zemlji osobito važna kostumbristička struja koja je nastojala prikazati tipične načine života različitih društvenih skupina, njihove međusobne odnose, način odijevanja, njihovu svakodnevnicu, zabave i proslave, način govora, želje. Kostumbrizam se očitavao uglavnom u komediji i kratkim proznim tekstovima koji spajaju pripovijedanje i opisivanje. Njegovi su najvažniji autori José Joaquín Vallejo (1811.-1858.), koji je rabio pseudonim Jotabeche, i Arturo Givovich (1855.-1905.), prvi glasoviti čileansko - hrvatski pisac. Ponekad se kostumbrizam proteže i u XX. stoljeće (primjerice, u djelu Vicentea Borica /1907.-1986./)

Od 1890. nadalje, za razdoblja parlamentarne republike, realizam u Čileu i drugim hispano-američkim zemljama rađa pripovjedački oblik nazvan *kreolizam*. Za taj je smjer tipično izražavanje onoga što je nacionalno na narodnome jeziku. Doživio je snažan razvoj u prozi i drami. Obilježje kreolizma je često pronalaženje nadahnuća u tipičnoj stvarnosti svake pojedine regije, a one su u Čileu, zbog prostranosti zemlje, vrlo važne. Slijedom toga, postojao je seoski kreolizam, telurski (vezan za zemlju), rudarski, pomorski, otočni, južnjački itd.

Devetnaesto stoljeće je, između ostaloga, i razdoblje prvih većih doseljavanja Hrvata u zemlju u čijoj će književnosti odigrati značajnu ulogu. U južnjačkome kreolizmu vrlo značajno mjesto zauzima Francisco Berzovic (Brzović /1913.-1996./). U romanu o zemlji okušao se Luka Bonačić-Dorić (1884.-1960.), koji već spomenute osobitosti kombinira s onima iz povijesnoga romana koji je romantizmu osobito zanimljiv, pa ga možemo smjestiti u prijelazno razdoblje između tih dviju književnih smjerova.

U to vrijeme čileansku poeziju obilježava *modernizam*, pokret snažnih estetskih obilježja koji nadahnuća ponekad traži u kozmopolitskim, a ponekad u egzotičnim ili pak u čisto američkim motivima. Upravo je u Čileu tiskano djelo *Azul* (1888.) kojim počinje modernizam jer je tada Rubén Darío boravio u toj zemlji. Čileanska je poezija ubrzo dosegla kvalitetu poezije drugih zemalja Latinske Amerike, pa i same Španjolske.

Tijekom nekoliko desetljeća liričari su u većoj ili manjoj mjeri bili pod utjecajem Darija i njegovih inovacija. Iznimka nije čak ni Gabriela Mistral (1889.-1957.), prva dobitnica Nobelove nagrade na području Latinske Amerike. Vicente Huidobro (1893.-1948.) je produbio pjesničku inovaciju *kreacionizmom*, pokretom koji je zastupao pustolovinu davanja života pjesničkoj stvarnosti koja je jača od one zbiljske i sposobna istisnuti je. Pokušali su ga slijediti mnogi avangardni pjesnici, koji su ipak krenuli putem nadrealizma, još jednoga univerzalnoga pokreta u poeziji.

U XX. stoljeću čileanska književnost izražava univerzalniji pogled na svijet i veću zaokupljenost dubinskim ljudskim problemima.

Što se tiče proze, kreolizam je nakon kratkoga vremena svoga trajanja doživio kritiku zbog ograničenih pogleda i nedostatka mašte. Kako se društvena promjena najviše očitovala u prijelazu iz seoskoga u urbani život, pojavili su se i gradski prozaisti poput Augusta D'Halmera (1882.-1950.), Joaquína Edwardsa Bella (1887. - 1968.) i mnogih drugih. Među njima je i Nicolás Mihovilovic (1916. - 1986.).

Nešto se slično događa u kazalištu koje djeluje na sveučilištu, a za to su zaslužni: Luis Alberto Heiremans (1928.-1964.), Domingo Tessier - Domingo Mihovilovic (1918.), Zlatko Brncic (1920.-1973.), Sergio Vodanovic (1926.-2001.), Fernando Josseau Eterovic (1924.).

Kasnije će, više nego za okruženje u kojem čovjek živi, porasti zanimanje za njegov unutarnji identitet. U književnosti, posebice u poeziji, jača egzistencijalizam. Među mnogim glasovitim pjesnicima najpoznatiji je Pablo Neruda (1904.-1973.), a od čileansko-hrvatskih pjesnika ističu se Antonio Rendic Ivanovic (1896.-1993.) i Roque Estéban Skarpa (1914.-1995.) koji, budući da su se stvaralačkim radom bavili više od pola stoljeća, ne pripadaju samo jednome književnom smjeru.

Naraštaj iz 1950. godine istraživao je područje apsurda u prozi i u drami, što potvrđuju, među ostalima, i djela Joséa Donosa (1924.-1996.) i Jorgea Díaza (1930.).

Pisci koji pripadaju naraštaju 1972. istražuju svijet zaboravljenih ljudi, mladih, psihopata, Indijanaca, marginalnih skupina, proganjanih. Tu se osobito ističu čileanski pisci hrvatskih korijena: Antonio Skármeta (1940.), Juan Mihovilovich Hernández (1951.), Eugenio Mimica Barassi (1949.), Ramón Díaz Eterovic (1956.), te pjesnikinje Astrid Fugellie Gezan (1949.) i Emilia Toro Leontic (1951.), koje uspješno slijede tragove književnica Pepite Turine (1909.-1986.) i Amalije Rendic (1928.-1986.).

3.4. Komu pripadaju pisci između dviju domovina?

Nema dvojbe da pisci hrvatskoga podrijetla zauzimaju istaknuto mjesto u čileanskoj književnosti i kulturi (Primjerice, Jerko Ljubetić spominje podatak da je između 1895. i 1940. postojalo trideset periodičkih izdanja koja su tiskali hrvatski iseljenici u Čileu, odnosno 49 periodičkih izdanja i devet prigodnih izdanja u razdoblju od devedeset godina (Ljubetić 2000 : 15).

Nastavljajući ovu temu neizbježno moramo postaviti pitanje koje se u posljednje vrijeme često postavlja kad se radi o našim uspješnim ljudima iz iseljeništva: možemo li ih svojatati? U ovome slučaju, ono glasi: pripada li, primjerice, Ramón Díaz Eterovic (i) u hrvatsku književnost?

Zbog važnosti ovoga književnika u svijetu latinsko-američke, pa sve više i svjetske književnosti, možemo i moramo biti ponosni na njegovo hrvatsko podrijetlo koje on ističe s osobitim zadovoljstvom. Ljudi hrvatskoga podrijetla koje sam imala prigode susretati u zemljama širom Latinske Amerike, s mnogo su ljubavi govorili o domovini svojih predaka i

osjećali su se ponosnim na zemlju svojega podrijetla. Rado dolaze u Hrvatsku, ali ne znaju naš jezik i donedavno su o nama znali jako malo.

Kad sam 1995. i 1996. godine boravila u Punta Arenasu, rodnome gradu Ramóna Díaza Eterovica i drugih značajnih Čileanaca hrvatskoga podrijetla gdje sam radila kao profesorica hrvatskoga jezika, bila sam iznenađena brojem ljudi koji su tada željeli učiti naš jezik. Bilo ih je gotovo stotinu - od 15-godišnjaka do 70-godišnjaka, iz svih društvenih slojeva i raznih zanimanja. Malo ih je znalo hrvatski jezik - tek njih četvero, i to uglavnom bračkim dijalektom. Nije se radilo samo o satovima jezika - moji su učenici željeli upoznati našu književnost, kulturu, tradiciju, otkriti sličnosti i razlike između njih, Čileanaca hrvatskoga podrijetla, i nas u Hrvatskoj. Živeći u Čileu gotovo pet godina shvatila sam da smo u mnogo čemu slični, ali i da ima puno razlika jer su zemlja u kojoj su rođeni i u kojoj žive, te običaji i navike njezinih stanovnika, ipak obilježili. Živeći, odrastajući i školujući se u jednoj sredini, čovjek mora prihvatiti njezina pravila, ma koliko se trudio održati vezu sa svojim starim krajem. U Čileu je to bilo još teže nego u nekim drugim sredinama (Argentina, Kanada, Australija) jer su se naši prvi iseljenici nastojali što je moguće bolje prilagoditi novoj sredini i većinom su ulazili u mješovite brakove kako bi im to bilo još lakše. Njihova djeca, a pogotovo unuci, ne govore hrvatski jezik jer ih nitko nije ni učio. Ni Antonio Skármeta, ni Ramón Díaz Eterovic ni Andrés Morales Milohnic (kojemu je majka rođena Hrvatica i koja dobro govori svoj materinski jezik), ni velika većina drugih Čileanaca hrvatskoga podrijetla ne govore hrvatski. Ali, oni su i te kako svjesni svojega podrijetla, ponose se njime, sve češće putuju u Hrvatsku, ne samo na Brač tražeći svoje korijene, nego po cijeloj našoj zemlji. Iako su književnici hrvatskoga podrijetla rođeni u Čileu prije svega čileanski književnici, oni su i naši, hrvatski književnici. U svojim djelima često spominju našu zemlju i svoje pretke, glavni ili sporedni likovi mnogo puta su im Hrvati (Skármeta, Juan Mihovilovich, Díaz Eterovic, Nicolás Mihovilovic...), vole Hrvatsku, osjećaju potrebu za proučavanjem naše kulture i povijesti. O značajnoj ulozi pisaca hrvatskoga podrijetla u Čileu pišu mnogi čileanski kritičari od kojih izdvajam ove:

Raúl Silva Castro - *Historia Crítica de la Literatura Chilena* (Kritička povijest čileanske književnosti, Santiago: Ediciones Revista Atenea 1960.), Hernán Díaz Arietta „Alone"- *Historia Personal de la Literatura Chilena* (Osobna povijest čileanske književnosti, Santiago: Zig-Zag, 1962.), Cedomil Goic (predgovor knjizi Marcela Corvalána Massona *Presencia eslava en el norte de Chile* (Slavenska nazočnost na sjeveru Čilea, Antofagasta : Universidad de Antofagasta, s.a.), Ernesto Livačić Gazzano - *Literatura en Magallanes* (Punta Arenas : Universidad de Magallanes; Sociedad de Escritores de Magallanes, 1988.).

Kod nas se istraživanje književnosti čileanskih Hrvata uglavnom bave Jerko Ljubetić (*Hrvatska/Čile: Povijesne i kulturne veze.* Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2000.) i Željka Lovrenčić /(*Tragovi iseljenih Hrvata u književnosti /i izvan nje/.* Rijeka: Društvo hrvatskih književnika; Liber, 2009.). Do sada ta tematika nije znanstveno obrađena.

Cedomil Goic u predgovoru knjizi Marcela Corvalána Massona *Presencia eslava en el norte de Chile* govori o pretpostavkama da su na Kolumbovim brodovima bili i hrvatski pomorci iz Dubrovnika (spominje Bazilija Baziljevića koji je došao u Peru). Navodi podatak da Alonso Ercilla u svojemu spjevu *Araucana* započinje opis bitke kod Lepanta riječima „*vi crovatos, dalmacios, esclavones*" (vidio sam Hrvate, Dalmatince, Slavonce). Poslije spominje nekoga hrabroga i mladoga ratnika, Slavonca (esclavón de nación) po imenu Andrea ili možda Juan Andrea. On je skromnoga podrijetla, fizički snažan i vrlo okretan u borbi. U istome tekstu Goic napominje da o hrabrome Andrei pišu i Pedro de Oña u svojemu spjevu *Arauco Domado* (Pokoreni Araukanac, 1596.) te španjolski kroničar Pedro Mariño de Lobera u djelu *Crónica del reino de Chile* (Kronika o čileanskome kraljevstvu) u kojoj opisuje smrt ratnika iz Hrvatske.

Raúl Silva Castro u svojemu djelu spominje podatak da je neki Arturo Givovich, podrijetlom iz Dubrovnika, u XVII. stoljeću radio kao ranarnik na gusarskome brodu Francisca Drakea i da se iskrcao u Čileu. Navodno je sudjelovao u Pacifičkome ratu. Givovich je prvi Hrvat zabilježen u Čileu. Taj podatak prenosi i Cedomil Goic u već spomenutom predgovoru te Jerko Ljubetić (Ljubetić 2000 : 13).

Prema ovim mišljenjima možemo zaključiti da hrvatski tragovi postoje u čileanskoj književnosti od samoga njezinoga početka.

Iako jedan od prvih čileanskih književnika hrvatskoga podrijetla pripada književnosti XIX. stoljeća (Arturo Givovich), najveći broj njih, većinom rođenih u toj zemlji, javlja se sredinom XX. stoljeća. Najviše ih je iz Magallanesa. O njima najčešće piše Ernesto Livacic. Iz njegove knjigu *Historia de la literatura de Magallanes* (Povijest književnosti Magallanesa) saznajemo da je čitav niz književnika i kulturnih djelatnika koji potječu iz Hrvatske rodom baš iz te pokrajine: osim Roquea Estébana Skarpe (1914.-1995.), ističu se i Esteban Jacksic Rakela (1907.-1979.) koji nije uspio objaviti knjigu, ali je bio značajan pjesnik koji je često pjevao o svome rodnom gradu Punta Arenasu, Desenka Vukasovic de Draksler (1935.), pjesnikinja koja se proslavila pjesmom *El inmigrante* (Useljenik), Antonio Carkovic Eterovic (1928.), profesor španjolskoga jezika i pjesnik, Astrid Fugellie Gezan (1948.), Ramón Díaz Eterovic (1958.), Dinko Pavlov (1943.), Juan Mihovilovich Hernández (1951.) i mnogi drugi. Iz Magallanesa su i braća Nicolás i Domingo Mihovilovic koji u svojim djelima često obrađuju

tematiku hrvatskih doseljenika i njihov život na hladnome i vjetrovitome krajnjemu jugu Čilea.

Čileanska kritika naglašava hrvatsko podrijetlo tih pisaca iako su oni, naravno, čileanski pisci i pripadaju književnosti te zemlje, njezinoj kulturnoj i povijesnoj baštini, njezinim književnim smjerovima i strujama, žanrovima. Ali, ako njihova djela postižu svjetske uspjehe, a oni uz svoju rodnu zemlju spominju i onu iz koje su došli njihovi preci, mi ih se ne možemo i ne smijemo odreći. Preko njih i njihovih djela imamo prigodu upoznati život naših iseljenika u toj zemlji, njihove tuge i nostalgije, ali i uspjehe.

Na temelju dosadašnjih istraživanja (Goic, Livacic, Ljubetić, Lovrenčić) zaključujem da postoje neki elementi koji ove čileanske pisce čine i hrvatskima.

3.5. Elementi koji povezuju čileanske pisce hrvatskoga podrijetla s Hrvatskom

a) Identitet

Za čileanske Hrvate se često govori da su izgubili hrvatski identitet zbog svoje vrlo uspješne prilagodbe čileanskome društvu. Za razliku od Argentine i drugih zemalja u koje su dolazili naši zemljaci kako bi započeli novi život, u Čileu su se Hrvati vrlo brzo uklopili u društvo. Valja napomenuti da se radilo o jako surovim sredinama (ledeni Magallanes i vruća Antofagasta), da su se u teškim uvjetima morali borili za opstanak, da nisu bili školovani i da nisu mogli birati poslove. No, naši su ih ljudi obavljali časno i poštenim su radom stjecali svoja dobra kako bi svojoj djeci priskrbili sigurnu budućnost. Možemo utvrditi da Hrvati nisu odlazili u svijet da bi se obogatili, nego više stoga da bi svojoj obitelji i djeci pružili relativno blagostanje, sređeni život i mogućnosti za školovanje. U Čileu su obavljali poslove koje su im dali i koje su oni već poznavali. Lokalno ih je stanovništvo doživljavalo kao poštene i radišne ljude.

Veliki broj prvih naših iseljenika pohađa srednje škole a zatim i fakultete. Zanimljiva je pojava da se već u prvom naraštaju naših iseljenika javljaju novinari, pisci i povjesničari koji materinski hrvatski mijenjaju za španjolski na kojemu pišu - Luka Bonačić-Dorić iz Milne na Braču, Luka Fertilio Nikolić iz Nerežišća, Nikola Fistonić-Jerković, rođen na Hvaru, Raimundo Kupareo također s Hvara, Antonio Rendić Ivanović iz Sutivana, Sergio Vodanović Pistelli iz Supetra (rođeni Splićanin), Prvislav Weissenber Raganzini, rođen u Šibeniku. Svi istraživači ove tematike slažu se da se nešto slično nije dogodilo u drugim zemljama u koje su iseljavali Hrvati.

Drugi i treći naraštaji naši iseljenika ne znaju hrvatski jezik, ali nisu izgubili povezanost s hrvatskim identitetom i sa svojim precima. To su im nasljeđe usadili roditelji koji su baštinu i kulturu donijeli u novu sredinu i dalje ih prenosili na najbolje mogući način svojoj djeci i unucima. Primjerice, u glavni grad Magallanesa Punta Arenas koji je tridesetih godina prošloga stoljeća bio gradić u kojemu su svi živjeli kao jedna obitelj, Hrvati, koji su sačinjavali veliki dio stanovništva, sa sobom su donijeli i svoja moralna načela te način života.

Ramón Díaz Eterovic to područje smatra „izgubljenim rajem" i često se prisjeća svojega života s djedom po majci kad su se za zimskih večeri okupljali oko peći i razgovarali o starome kraju. To je bio jedan od načina druženja naših zemljaka na hladnome čileanskome jugu koji je vjerojatno također utjecao na to da upravo naši književnici na Magallanesu uvedu novosti u čileansku književnost i pristupe joj na novi način - umjesto da bježe u povijest, mit i legendu, oni opisuju suvremenost, stvarni način života te detaljno razrađuju likove. Jerko Ljubetić navodi dva književnika (Ernesta Livacica i Roquea Estébana Skrapu) i jednu spisateljicu (Pepitu Turinu) koji govore o identitetu Hrvata u Čileu.

Akademik Ernesto Livacic kaže:

„Prava vrijednost svakoga ne potječe iz podrijetla niti iz društvenog položaja. U Cervantesovoj filozofiji svatko je kovač svoje sreće. To je mišljenje, čini se, vrlo važno kad se razmatra ono što se stvarno dogodilo u povijesti naših predaka pionirskih doseljenika. Moj otac nikada nije čitao *Don Quijota* Miguela de Cervantesa, ali će poput njegovoga glavna lica krenuti u avanturu koja ga je dovela u ovu zemlju. Završivši je, don Quijote se vratio kući. Moje je otac ostao u Čileu zauvijek (Ljubetić 54 (2007) 1/3 : 99)".

Vezano uz identitet, Roque Esteban Scarpa, drugi magallanski akademik podrijetlom iz Staroga Grada Hvaru, navodi da je od svega najvažnija činjenica da su se naši iseljenici prilagodili, a ne pokorili. Naglašava da su oni imali nešto duhovno što su donijeli u svoju drugu domovinu, sačuvali i prenijeli na mlađe naraštaje. Upućivao je mlađe naraštaje da odu upoznati Hrvatsku kako bi bolje razumjeli same sebe (Ljubetić 54 (2007a) 1/3 : 101).

O povezanosti s rodnim krajem svojih roditelja govori i književnica Pepita Turina:

„Vezano uz hrvatski identitet i svoje pretke, pisci, djeca Hrvata - kao ja - imamo Hrvatsku u krvi, u nasljeđu, u našim genima, u strukturi kože, u boji očiju, ali za nas je smisao postojanja jezik koji govorimo i na kome se izražavamo. Za naše očeve, Hrvate, Čile je bio adaptivna domovina, a za nas je kolijevka našeg jezika. Budući da su potomci Hrvata u Čileu baštinili vrijednosti svojih predaka, a rodivši se u španjolskome govornom području, on im je postao materinji jezik, u spoju ta dva čimbenika proizašla je želja da izraze svoje osjećaje koji

izbijaju iz korijenja, otvoreni prema drugoj kulturi težeći univerzalnosti (Mimica Barassi 2006 : 138)".

Da se hrvatski duh čuva i danas, nakon toliko godina života u Čileu, svjedoči i knjiga *Cuentos Hrvatski duh* objavljene 2003. u Santiagu koja je posvećena „dragim hrvatskim useljenicima. Našima precima." Za tu je knjigu je žiri u sastavu Cedomil Goic Goic, Domingo Mihovilovich Tessier i Ernesto Livacic odabrao radove pisaca koji će već možda uskoro biti na popisu zajedno s onih dvjestotinjak književnika našega podrijetla koliko se pretpostavlja da ih ima u Čileu. To su Neda Marija Brkić (Zagreb, 1944.), Francisca Doyma Ursic Livacic iz Punta Arenasa, Rayne Razmilic Triatafilo (Santiago, 1984.), Antun Domic Bezic (Ložišće, 1919.), Lorenzo Caglevic Bakovic (Antofagasta, 1946.), Álvaro Mateo Jordán Matesic (Santiago, 1985.), Octavio Fernández Flores (Linares, 1941.) Sjeverka Yurjevic Rogosic iz Porvenira i Lautaro Ramos Guerra (Antofagasta, 1950.).

b) Hrvatska tematika (likovi, ozračje, sudbine naših iseljenika)

U djelima čileanskih pisaca hrvatskih korijena pronalazimo i hrvatsku tematiku (likove, ozračje, sudbine naših iseljenika, ponekad i upotrebu riječi iz staroga kraja, uglavnom čakavskoga narječja). Na pisce koji su rođeni i odrastali u sasvim drugačijoj kulturi utjecale su mnoge stvari vezane uz njihovu novu domovinu, ali nisu mogli pobjeći od svojega podrijetla.

Tako je primjerice kod Eugenija Mimice Barassija koji kaže „ ja sam Petrov sin, i time se to ne završava jer je Petar Božin sin, a ovaj Jozin. Ali, ni tu nije kraj. Jozo je sin Petra Perušine, a ovaj Ante Kršćanina, a on je Markov sin, trećega koljena Mije Tavića, prvoga Mimičana koji se tako prozvao i nama dao prezime i osnovao 1772. godine mjesto istoga imena na dalmatinskoj obali nasuprot Brača (Mimica Barassi 2006 : 137)".

Opise života i sudbine naših ljudi, iseljenika i njihovih potomaka u Čileu, pronalazimo u djelima mnogih čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla iz razdoblja realizma, od kojih su neki rođeni u Hrvatskoj (primjerice, Luka Bonačić Dorić to jest Lucas Bonacic Doric). O našim ljudima piše i Slovak Martin Kukucin poznat po nadimku (Mateo Benzur, 1860. - 1928.). Taj je liječnik kirurg došao na Brač gdje se oženio Petronilom Dedonić i (vjerojatno na poziv rođaka) naselili su se u Punta Arenasu. Tamo je živio do 1922. godine.

Boraveći u hrvatskoj zajednici, u potpunosti se s njom stopio i smatra ga se jednim od njezinih najzaslužnijih članova. Godine 1931. objavljuje knjigu *La casa en la ladera* (Kuća na obronku), koje se radnja odvija u Dalmaciji. Kukučin je pripovjedač, sociolog, historiograf i

izbijaju iz korijenja, otvoreni prema drugoj kulturi težeći univerzalnosti (Mimica Barassi 2006 : 138)".

Da se hrvatski duh čuva i danas, nakon toliko godina života u Čileu, svjedoči i knjiga *Cuentos Hrvatski duh* objavljene 2003. u Santiagu koja je posvećena „dragim hrvatskim useljenicima. Našima precima." Za tu je knjigu je žiri u sastavu Cedomil Goic Goic, Domingo Mihovilovich Tessier i Ernesto Livacic odabrao radove pisaca koji će već možda uskoro biti na popisu zajedno s onih dvjestotinjak književnika našega podrijetla koliko se pretpostavlja da ih ima u Čileu. To su Neda Marija Brkić (Zagreb, 1944.), Francisca Doyma Ursic Livacic iz Punta Arenasa, Rayne Razmilic Triatafilo (Santiago, 1984.), Antun Domic Bezic (Ložišće, 1919.), Lorenzo Caglevic Bakovic (Antofagasta, 1946.), Álvaro Mateo Jordán Matesic (Santiago, 1985.), Octavio Fernández Flores (Linares, 1941.) Sjeverka Yurjevic Rogosic iz Porvenira i Lautaro Ramos Guerra (Antofagasta, 1950.).

b) Hrvatska tematika (likovi, ozračje, sudbine naših iseljenika)

U djelima čileanskih pisaca hrvatskih korijena pronalazimo i hrvatsku tematiku (likove, ozračje, sudbine naših iseljenika, ponekad i upotrebu riječi iz staroga kraja, uglavnom čakavskoga narječja). Na pisce koji su rođeni i odrastali u sasvim drugačijoj kulturi utjecale su mnoge stvari vezane uz njihovu novu domovinu, ali nisu mogli pobjeći od svojega podrijetla.

Tako je primjerice kod Eugenija Mimice Barassija koji kaže „ ja sam Petrov sin, i time se to ne završava jer je Petar Božin sin, a ovaj Jozin. Ali, ni tu nije kraj. Jozo je sin Petra Perušine, a ovaj Ante Kršćanina, a on je Markov sin, trećega koljena Mije Tavića, prvoga Mimičana koji se tako prozvao i nama dao prezime i osnovao 1772. godine mjesto istoga imena na dalmatinskoj obali nasuprot Brača (Mimica Barassi 2006 : 137)".

Opise života i sudbine naših ljudi, iseljenika i njihovih potomaka u Čileu, pronalazimo u djelima mnogih čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla iz razdoblja realizma, od kojih su neki rođeni u Hrvatskoj (primjerice, Luka Bonačić Dorić to jest Lucas Bonacic Doric). O našim ljudima piše i Slovak Martin Kukucin poznat po nadimku (Mateo Benzur, 1860. - 1928.). Taj je liječnik kirurg došao na Brač gdje se oženio Petronilom Dedonić i (vjerojatno na poziv rođaka) naselili su se u Punta Arenasu. Tamo je živio do 1922. godine.

Boraveći u hrvatskoj zajednici, u potpunosti se s njom stopio i smatra ga se jednim od njezinih najzaslužnijih članova. Godine 1931. objavljuje knjigu *La casa en la ladera* (Kuća na obronku), koje se radnja odvija u Dalmaciji. Kukučin je pripovjedač, sociolog, historiograf i

socijalni radnik. Najznačajniji mu je roman *La madre llama* (Mati zove) čija je tema uglavnom hrvatsko iseljeništvo i koji je jako popularan među Hrvatima u Čileu. Za upoznavanje našega iseljeništva u Patagoniji osobito je značajno njegovo djelo *Los pasos por la Patagonia* (Hod po Patagoniji).

Lucas Bonacic Doric (1884.-1960.) rođen u Milni na otoku Braču, koji od 1896. živi u Punta Arenasu, jedan je od rijetkih obrazovanih ljudi koji su stigli na krajnji jug Čilea. Napisao je dva povijesna romana. Prvi od njih, nazvan *Oro maldito* (Prokleto zlato, 1941.) govori o stvarnome životnome putu jednoga Hrvata, tragača za zlatom u tome kraju. On je, uz Armanda Brauna Menéndeza i Matea Martinica Berosa značajan regionalni povjesničar i pisac povijesti hrvatskoga iseljeništva na jugu Južne Amerike u tri sveska (prvi je pisan između 1939. i 1941., drugi 1943., a treći, posvećen iseljeničkom životu između 1900. i 1910., tiskan je 1946.). Njegove su knjige prava riznica podataka i dokumenata o Hrvatima u tim krajevima: navodi imena mnogih pojedinaca, govori o njihovim djelatnostima, bilježi razgovore s najstarijim iseljenicima, spominje iseljenička udruženja i njihove članove, raščlanjuje i objašnjava njihova politička usmjerenja. Pjevao je ode S.S. Kranjčeviću i prevodio s hrvatskoga jezika pjesme Rikarda Katalinića Jeretova.

I Vicente Boric Crnosija (1907.-1986.), rođen u mnogobrojnoj obitelji hrvatskih iseljenika s otoka Ugljana, u svojemu jedinome djelu *Puñada de recuerdos* (Pregršt sjećanja) koje je objavio kad je već prešao sedamdeset godina, na kostumbristički način opisuje život dalmatinskih iseljenika koji su potjecali s otoka Brača na krajnjemu jugu Čilea. Oni su u Punta Arenasu bili stručnjaci u radu s kamenom i popločavali su ulice.

O sudbini naših iseljenika Pepita Turina u listu „La Prensa Austral“ iz Punta Arenasa godine 1978. piše:

„Krajem 19. stoljeća Punta Arenas bio je kažnjenička kolonija. Većina njegovoga stanovništva bili su nepoćudni prijestupnici koje je zakon izgnao: trebali su okaljati svoje zločine. Hrvati, koji su u to doba stigli u Magallanes, nisu bili kažnjenici, niti su bježali iz domovine da bi skrili neku svoju ljagu. Stigli su čisti kako bi promijenili život jer su ga željeli drugačijeg. Radišni i pošteni, učinili su dostojnim ovaj pust kraj šiban klimom, samoćom i daljinama. Bijahu bezimene sanjalice koje su posadile svoje snove u nekoj domovini koja ne bijaše njihova. Oni su toj domovini pomogli da stasa, a od nje su mnogo očekivali, dali su joj sve, čak i svoju djecu kao dokaz. Hrvati su tada živjeli u neposrednoj, pravoj stvarnosti. Nisu tražili pomoć u knjigama za svoje dvojbe. Nije bilo vremena za intelekt, već za ruke. Intelektualci će se kasnije roditi (Ljubetić 54 (2007) 1/3 : 99)“.

Hrvatsku tematiku obrađuju i Nicolás i Domingo Mihovilovich Tessier (Luka Milic - médico cirujano), pjesnikinja Desenka Vukasovic, Eugenio Mimica Barassi (drama *Žena za Ivana),* Antonio Skármeta…

U romanu Ramóna Díaza Eterovica *Trčanje za vjetrom* glavni je junak Hrvat Jakob Rendic, a u pripovijestima *El regreso de Senkovic* (Senkovićev povratak) i *El el legado del Mar* (Nasljeđe s mora) pisac također spominje svoje pretke s Brača; Juan Mihovilovich koji se uglavnom posvećuje opisivanju unutrašnjeg svijeta, često rabi hrvatsku tematiku dok progovara o djetinjstvu provedenome u „hrvatskoj četvrti" u Punta Arenasu, a Andrés Morales Milohnic piše pjesme nadahnute rodnim krajem svoje majke (*Dubrovnik*).

c) Jezik

Činjenica je da čileanski Hrvati danas ne govore hrvatski jezik. Oni koji su doseljavali u Čile u početku su rabili jezik koji se u njihovo vrijeme govorio u domovini a neki od njih, uglavnom intelektualci, na hrvatskome su pratili što se zbiva u starome kraju. Budući da su naši iseljenici naporno radili i dugo izbivali iz kuće te živjeli u mješovitim brakovima u kojima su o majke odgajale djecu na španjolskome jeziku, bilo je logično da njihova djeca govore samo španjolski. (I Ernesto Livacic je često naglašavao da je njegov otac, podrijetlom iz Milne na Braču, proveo čitav svoj pedesetogodišnji radni vijek odlazeći od kuće u ponedjeljak i vraćajući se u subotu).

Ako su oba roditelja bila iz Hrvatske, govorio se čakavski dijalekt i čileanski Hrvati koji znaju još nešto od hrvatskoga jezika uglavnom koriste taj govor. Na izraze, sintagme ili na pjesme na čakavskome narječju nailazimo u djelima mnogih čileanskih pisaca (i onih hrvatskoga podrijetla, a i onih drugih). Također ih možemo čuti i kod običnih ljudi.

Dok su neki naši pisci rođeni u Hrvatskoj u Čileu svoj materinski hrvatski zamijenili za španjolski, događalo se i obrnuto - hrvatski je utjecao na španjolski. Naime, u mjestima s puno Hrvata obično se koriste neki hrvatski izričaji koje svi razumiju. Jerko Ljubetić spominje anegdotu vezanu uz posjet tadašnjega čileanskoga predsjednika Ricarda Lagosa Braču 2004. godine. Kad je došao u Škrip otkriti spomen-ploču u znak zahvalnosti Bračanima na tome što su pomogli razvoju njegove zemlje, neka ga je starija mještanka pozdravila nas svojemu jeziku: „Dobro došli, šjor prešidente u naše malo misto.

Odzdravio joj je na istom jeziku: „Malo, ali lipo (Ljubetić: 54 (2007) 1/3 : 97-117)".

d) Nostalgija i sjeta

Nostalgija za krajem iz kojega su došli njihovi preci, nazočna je i kod mlađih naraštaja čileanskih pisaca hrvatskih korijena, pa čak i kod onih koji nikada nisu bili u domovini svojih roditelja ili djedova i baka (Jaime Bristilo Cañón). Osobito je razvidna u djelima Antonija Rendica Ivanovica koji često idealizira stari kraj. Osim u pjesmi *Sutivan,* to se posebno očituje u pjesmi posvećenoj rodnome otoku *Braču* kojega uspoređuje s rajem:

Umetnut u more poput nekog briljanta,
Brač, moja rodna gruda koja je poput raja,
Izgleda kao da sanja u beskrajnome
Miru sumraka. Daleko sunce

Ljubi ga s ljubavlju, poslije se udaljuje
I polako uranja u prazninu.
Raspoređuje prvu zvijezdu i, zamalo, rijeka
svjetlosti s neba obasjava more.

I kad padne noć, u prokopima
Otoka u okolici, proviruje tisuću fenjera,
I gleda kroz prozore
Da bi se zatim izgubili u magluštini,
I umrli na dalekim vrhuncima,
na atima zore uzjahavši pjenu.

Kad je 1962. godine posjetio rodno mjesto svojega oca, pjesnik Roque Esteban Scarpa se uvjerio da je ovaj govorio istinu dok je nostalgično pričao o Starom Gradu na Hvaru.
Kasnije, Domingo Mihovilovic Tessier također opisuje svoj posjet rodnome otoku svojih roditelja:
„Uspinjem se u Škrip po njegovom puteljku ograđenom bijelim kamenom. Ovdje se uzdiže, gospodareći otokom, zvonik sela mojega oca, njegove kamene kuće i njegovi jednostavni ljudi, prijatelji kamena i čovjeka. Crte lica moga oca na licima rođaka, koje gledam oduvijek od onoga dana kad se on spustio na more da bi se usidrio u dalekom Punta Arenasu. Zvone zvona Brača i njihov zvuk titra u bijelom kamenu. Samo tišina, uznemirena starim bračkim

zvonima. Odmah se pojavi boca prošeka na bijelom stolnjaku. I uspomene. Ovdje je moj otac uvijek prisutan. Ovdje je među nama dok pijemo stari prošek. Kad je već pala noć, uđoh u Pučišće čiji zvonik probija tišinu i tamu, a jeka umnožava moje korake. Vraćam se kući. Ondje je ona, mala i radišna, mijesi sutrašnji kruh i krpi moje čarape. Stričevi, rođaci i ja šutimo. Masline su vani mirne, a kamen šutljiv. Bogamu! Na stolu blagorodan bračkI kruh. U nama uspomene na one koji su uz pjesmu išli u brda i nisu se vratili. Oproštaj! Jedna torbica smokava i jedna boca prošeka. Doviđenja! Tamo je ostao Brač, vezan uza me tragom pjene mora. Tada sam shvatio mnoge stvari, osjetio da sam sretan. Braču! Tvoje masline i tvoji ljudi mogu gledati pouzdano u budućnost. Od kamena grade jedan bolji život (Ljubetić 9 (1997) : 164)".

Otac Ernesta Livacica volio je slušati španjolsku glazbu jer ga je, budući da je bila mediteranska, podsjećala na njegovu domovinu.

Sergio Vodanovic, glasoviti dramatičar rođen u Hrvatskoj (u Splitu) odredio je da se nakon njegove smrti jedan dio njegova pepela prospe u Pacifik, a drugi u BračkI kanal. Time je jasno odredio svoju pripadnost.

Karen Müller Turina, kći spisateljice Pepite Turine i potpredsjednica Čileansko-hrvatskoga instituta za kulturu, nakon svojega posjeta Hrvatskoj izjavila je:

„Oduševljena sam. Zamislite, biti na tragu svojih predaka. Obići sve te gradove i mjesta bliska srcu (...). Naći se uživo s poviješću, slušati glazbu, vidjeti folklorne priredbe, kušati jela, pa sve te boje.... Jadransko more. Divan je doživljaj posjetiti tako lijepu zemlju koja ti leži na srcu (Ljubetić 54 (2007), 1/3 : 112)".

Kod Nicolóa Gliga razvidna je nostalgija za njegovim rodnim Magallanesom, ali i Dalmacijom iz koje su došli njegovi pretci. O posjetu starome kraju Nicoló Gligo kaže:

„Jer, na našem nedavnom putovanju stalno smo bili kod kuće. Prepoznavali smo lica među licima u Zagrebu, smijeh među nasmijanima u Splitu, zagrljaje među zagrljajima Bračana. Vratila su nam se sjećanja na zabave u djetinjstvu u hrvatskim klubovima u Punta Arenasu, Antofagasti, Santiagu, Porveniru ili u La Sereni (...). Sve je to naše, bilo je s nama i u nama (Ljubetić 54 (2007 a), 1/3 : 113)".

Mimica Barassi s nostalgijom se prisjeća svojega djeda po majci „koji je na Ognjenoj zemlji načinio gusle od limenke za ulje kojoj je nabio verat i nategao strune te nostalgično pjevao u Porveniru (Ljubetić 54 (2007 b), 1/3 : 104)".

O „bolnoj nostalgiji" piše i Zlato Keglevic Ivancic (1948.), pjesnikinja iz Santiaga u svojoj pjesmi *Hrvatska* objavljenoj u listu *Tamo daleko.* Zlato sam upoznala u Santiagu gdje je jedno vrijeme radila kao tajnica veleposlanika u našemu veleposlanstva. Duboko je proživljavala rat

u Hrvatskoj i s ponosnom pričala da je apatrid jer njezini roditelji koji su pobjegli iz Jugoslavije nisu željeli dokumente te države, a čileanske nisu imali.

O nostalgiji i sjeti Ramóna Díaza Eterovica često se piše. Kao i mnogi magallanski pisci i on osjeća nostalgiju za rodnim Magallanesom koji često idealizira. Neki čileanski kritičari čak smatraju da je ona pokretačka snaga u njegovih djelima (Mirian Pino). Kad sam živjela u Santiagu često sam se nalazila s Ramónom koji mi je pričao o ljepotama svojega rodnoga kraja koji sam dobro poznavala i nije mi bilo jasno zbog čega toliko žali za hladnim i vjetrovitim Punta Arenasom, zatvorenoj sredini u kojoj se svi poznaju i u kojoj svi o svima sve znaju. Osim ljepote prirode nisam upamtila ništa što bi me vezalo uz taj kraj o kojemu njegovi stanovnici s toliko čežnje maštaju kad odu iz njega. Ramóna smo ugostili u Hrvatskoj 2007. godine kad je kod nas još bio gotovo nepoznat.

O zemlji svojih djedova i bake, napisao je tekst u listu *El Mercurio:*

„Čini mi se privlačnim razmišljati o putovanju u Hrvatsku, u zemlju majčinih roditelja gdje sam pred nekoliko godina imao prigodu emotivno doživjeti susret s mojim obiteljskim korijenima. Postoji malo zemalja tako lijepih kao Hrvatska i pravi je doživljaj obići naše otoke, povijesna mjesta, vidjeti krajobraze koji se pružaju pogledu dok se obilazi jadranska obala. Volio bih se vratiti u Zagreb, hodati njegovim starim četvrtima (..). Posjetiti još jednom Dubrovnik, grad osnovan u 7. stoljeću i s pravom, prema svojoj starosti i ljepoti, proglašen svjetskom baštinom. Iz Dubrovnika putovati u Split (…) i proći uskim ulicama rimskog grada cara Dioklecijana, koji je, kažu, podigao kako bi imao diskretno mjesto za susrete s jednom od svojih ljubavnica. Zatim krenuti na put za Brač na brodu koji nosi ime pjesnika Vladimira Nazora. Brač je raj bijeloga kamena, vinograda i maslinika koji bacaju svoje obrise na zeleno, prozirno more. Ima dvadeset i dva mjesta i svako je posebno lijepo. Bol i njegova plaža „Zlatni rat“, koji se uvlači u more kao zlatni zub, Sutivan, Postira, Milna, Supetar i Pušišća, mjesto mojih djedova sa svojim lijepim kamenim kućama, malom uvalom po kojoj bi sa zadovoljstvom predvečer zaplovio barkom kada se mjesna crkva sa svojim zvonikom odražava na moru. A onda potražiti ugodno mjesto za stolom i gledati dolazak noći, popiti čašu vina i ispisati prve stranice dnevnika o putovanju po Hrvatskoj.“

Iako svi radovi čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla nisu tematski vezani uz dolazak njihovih predaka u Čile, možemo se složiti s tvrdnjom profesora Ljubetića da u svima postoji nešto što bi se moglo poistovjetiti s nostalgijom, koju su, što se može pretpostaviti, mnogi iseljenici osjećali kad su stigli u čileanske prostore i prihvatili ovu udaljenu zemlju kao mjesto na kojem će razviti nov život (Ljubetić 54 (2007), 1/3 :112).

I Alejandro Jadresic piše dvije pjesme nadahnute boravkom u zemlji svojih predaka: *Dubrovnik* i *Brač*. Oduševljen je načinom na koji su kako su ga primili daleki rođaci.

e) Sličnosti s hrvatskim piscima

Osim hrvatske tematike u djelima čileanskih pisaca hrvatskih korijena, postoje i neke vrlo razvidne sličnosti između njihovih djela i djela nekih autora rođenih u Hrvatskoj. Livacic i Ljubetić navode da je Vladimir Nazor nedvojbeno utjecao na čileanske pisce hrvatskoga podrijetla. Često ga i spominju u svojim djelima. Primjerice, neke dijelove njegova napisa o Braču pripremljenoga za tisak prije Drugoga svjetskoga rata, a objavljenoga poslije njega, nalazimo na španjolskome jeziku kao moto u knjizi o Hrvatima u Magallanesu Matea Martinica Berosa. U drami Dominga Mihovilovicha Tessiera *Luka Milić, liječnik kirurg* napisanoj 1975. koje se radnja odvija u Punta Arenasu između 1927. i 1933., mladi doseljenik s Brača recitira nekoliko ulomaka iz istoga Nazorova teksta gotovo dva desetljeća prije nego je on objavljen.

Njegov prijevod objavljen je 1991. godine u listu *Tamo daleko* koji izlazi u Santiagu. Prevoditelj Andrés Rajevic koji je preveo na španjolski djela nekih hrvatskih autora pa tako i Nazorovu *Zvonimirovu lađa*, tvrdi da je taj tekst zapravo preveo Nicolás Mihovilovic i da je on zajedno s njim u istome časopisu objavio i Nazorovu *Maslinu*. Navodno je trebao prevesti i *Pastira Lodu*, ali to se nije dogodilo. Rajević kasnije s Jorgeom Razmilicem prevodi Nazorove *Hrvatske kraljeve* i *Sonet* (Livačić Gazzano 43 (1996),7/8 : 50-62).

Slažem se s mišljenjem Jerka Ljubetića koji smatra da bi se mogle pronaći sličnosti između Mihovilovicheva romana *Desencierro* i romana *Balada o kostima* Živka Jeličića. Po mojem mišljenju, moguće je povući paralele između Díaza Eterovica i Pavla Pavličića (kriminalistički romani, urbana tematika), te između Moralesa Milohnica i Drage Štambuka (zatvorena, intelektualistička poezija).

U kratkome romanu *Suhoziđe* vrsnoga provoditelja i književnika Jerka Ljubetića možemo pronaći motive koji ga povezuju s piscima našega podrijetla iz Čilea, a koje Ljubetić jako dobro poznaje. Radi se o djelu zanimljive tematike i pomalo neobične strukture koja ga svrstava negdje između romana i pripovijetke. Djelo je poetično, vrvi metaforama, a opisuje život čovjeka vezanoga uz otok i more. U njemu se govori o odlasku s otoka i povratku na ognjište nakon dugo vremena. U ovome vješto napisanome uratku jasna i precizna izričaja u kojemu su sve cjeline dobro povezane, glavni je lik otočanin koji se vraća na rodno tlo što u njemu budi uspomene. Razvidno je i to da je djelo napisao netko tko je dobro upoznat s

odlascima svojih zemljaka s otoka i njihovim povratcima na nj. Pisan je stilom i spisateljskom tehnikom kakve rabe neki čileanski pisci hrvatskoga podrijetla.

Našu pozornost prije svega plijene poetični opisi nadahnuti krajolikom otoka kojima roman obiluje. Izdvajam jedan od njih:

„Nebo je još uvijek bilo svijetlo, ali njegova prozračnost poče uzmicati prema zapadu. Tamo na kraju uvale, u malom škveru, rascijepljeno platno neba zakvačiše vrhovi jarbola. Zalepršali su trokuti bijelih zastavica na šiljcima naherenih katarka. Valjda su ih oni svojim trzanjem nagnuli bježeći pred zatamnjenjem koje je nahrupilo s druge strane neba i u svom bijegu zavihorilo na jarbolima bijele zastave na predaju pred onim što se s drugog smjera nezaustavljivo valjalo (nije li se bijeli brod zbog toga na vrijeme iskrao iz luke?). Otok je na to bio nijem, jedino su se ostavljeni brodovi u vodama malog brodogradilišta nagnuli, pomaknuli trupla u žudnji za kretanjem (ili bijegom?), onemoćali i ukotvljeni muljem, obradatili algama i izrovani pužićima. Lagano se zanjihala njihova korita i lijeno pokrenule vlati travurine koja ih je nepokretna zarobila. Oslabljen miris pakline iz potpalublja (Ljubetić 1998 : 53)".

Već iz ovoga kratkoga ulomka iz djela *Suhoziđe* naziremo njegovu tematiku te mediteransku i otočku privlačnost. Čini se da na njegovim stranicama pršti radost zbog života u blizini mora i kao da se na njima poziva sve one koje vole ljepotu književne riječi da se pridruže ovoj jedinstvenoj proslavi jezika i uspomena. Iako u njemu ima dosta sjete i nostalgije, ovaj je roman svojevrsna oda postojanju.

Bi li se moglo pronaći sličnosti između ovoga romana i onih Juana Mihovilovicha? Sliče li opisi u njemu pomalo na one Nicolása Mihovilovica dok opisuje daleka i hladna mora na kraju svijeta? Povezuje li nešto Skármetu i Šegedina ili pak Novaka? Desenku Vukasović i Ljerku Car Matutinović? Ernesta Livacica i Antu Stamaća? Vrijedilo bi truda to podrobnije istražiti.

Poseban osjećaj kod pisaca našega podrijetla u Čileu budi činjenica da su im djela prevedena na hrvatski jezik - zbog toga izrazili zadovoljstvo i Juan Mihovilovih, i Díaz Eterovic, i Antonio Skármeta, Andrés Morales Milohnic, Eugenio Mimica Barassi, Patricia Stambuk… Odricali su se naknade za autorska prava ili im je ona bila neznatna. Biti preveden na svjetske jezike za njih je uspjeh kao i za sve književnike, ali biti preveden na hrvatski je nešto sasvim drugo. To je povratak korijenima jer im se djela objavljuju na jeziku njihovih očeva ili djedova i baka.

Isto tako rado dolaze u Hrvatsku i s veseljem nas ugošćuju kad mi dođemo k njima. Sama sam sudjelovala u organizaciji dolaska Ramóna Díaza Eterovica i Antonija Skármete na Književne

razgovore u Društvo hrvatskih književnika 1997. i 1998. godine kad su kod nas bili još gotovo nepoznati. Prvu knjigu Ramóna Díaza Eterovica *Trčanje za vjetrom* prevela sam ja, a nakladnička kuća Erasmus kojoj joj je na čelu bio Srećko Lipovčan na moju je preporuku objavila roman *Nerudin pismonoša (Žarka strpljivost)* Antonija Skármete u prijevodu Marije Roščić.

S Andrésom Moralesom Milohnicem, jednim od rijetkih čileanskih pisaca hrvatskih korijena, koji je uz svoje mnogobrojne poslove prevodio i suvremene hrvatske pjesnike na španjolski, objavila sam u Santiagu dvije knjige: *Poesía croata contemporánea*, izbor od deset pjesama petero hrvatskih pjesnika (1998.) i *El viento de las estrellas oscuras* knjiga stihova Drage Štambuka (2002.).

Godine 2004. izuzetno se angažirao prigodom predstavljanja Štambukove knjige u Santiagu. Danas na svojoj web stranici objavljuje prijevode djela naših autora i ostale vijesti vezane uz Hrvatsku. Spomenimo i to da je Antonio Skármeta vrlo toplo ugostio Miru Gavrana, da je Ramón Díaz Eterovic bio je prijatelj s Antom Zemljarom i Borisom Marunom, te da Juan Mihovilovic i Eugenio Mimica Barrasi prijateljuju s Jerko Ljubetićem.

Naši se suvremeni autori u mojemu prijevodu mogu čitati na portalu čileanskoga Društva književnika *Letras de Chile* već skoro godinu dana. Prema statistikama, čitaju se više i od pisaca iz Španjolske. Čak su i njih uspjeli nadmašiti!

f) Hrvatski utjecaj na čileanske pisce

Hrvatsku tematiku pronalazimo i u djelima čileanskih pisaca koji nisu hrvatskoga podrijetla (već sam spomenula Juana Andreju, „Slavonca" u *Araucani* Alonsa de Ercille), a koji Hrvate, osobito Dalmatince, opisuju kao tjelesno snažne i stasite. Likovi Hrvata nazočni su i u djelima pisaca novije čileanske književnosti kao što su Francisco Coloane, Andrade Leiva, Osvaldo Wegmann i Jorge Rubén Morales. U njihovim književnim tekstovima oni su opisivani kao snažne, ali dobrohotne osobe.

Na temelju navoda Jerka Ljubetića možemo zaključiti da hrvatska tematika postoji i kod drugih čileanskih pisaca, a ne samo kod onih hrvatskoga podrijetla:

a) U tragičnoj priči o lovcima na morske vidre naslovljenoj *Ancón sin salida* (Zaton bez izlaza) Jorgea Rubéna Moralesa, jedan lik prije smrti razmišlja o svome prijatelju „Austriacu" (Hrvatu) koji bi mu svojim napitcima mogao spasiti život. U priči se spominje i „Kavana Jutronić" koja je zaista postojala u tome naselju i čiji je vlasnik bio Sutivljanin.

b) Manuel Andrade Leive u svojoj pripovijesti *El Tumbero* (Grebator) opisuje lik Hrvata Antonija koji je bio predradnik na jednoj stočnoj farmi u sjevernom dijelu Magallenesa. Antonio je bistar čovjek „pravi gospodin unatoč svojemu robusnom izgledu".

c) Osvaldo Wegmann, pak, opisuje veći broj Hrvata u priči *Regreso del Puerto Eden* (Povratak iz luke Eden). Oni plove na brodu „Jadran" dok ih napadaju Indijanci iz plemena Alcalufe. Ima ranjenih i mrtvih, a na povratku, brodom danonoćno upravlja mladi pomorac Petar. I u toj pripovijesti ima izraza na hrvatskome jeziku.

d) Dobitnik Nacionalne nagrade za književnost 1964. godine, Francisco Coloane, također spominje Hrvate u svojim djelima. Primjerice, u zbirci pripovijedaka *Tierra de Fuego* (Ognjena zemlja) nalazi se pripovijest *La botella de caña* (Boca rakije od trske). U njoj opisuje ubojstvo Hrvata „grdosije" od čovjeka u zrelim godinama koji se približavao jašući odmjerenim kasom crnog konja zapjenjenog i natopljenog znojem".

U priči *Tempano sumergido* (Uronjena santa) na brodu koji vodi kopače zlata prema otvorima na krajnjem jugozapadu, također se spominje jedan Hrvat „ogroman i robustan" koji je uspješan vlasnik farme na Ognjenoj zemlji. U pripovijesti *El constructor de faro* (Graditelj svjetionika) Coloane opisuje Hrvata Vladimira. (Hrvati su zaista prvi gradili svjetionike na otočju Evangelista pri izlazu iz Magallanova tjesnaca).

„Vladimir je Hrvat, div, nepatvoren, surov na izgled, a dobričina u duši, njemu se Ana priklonila kao grlica koja je našla sigurno gnijezdo. U mladosti je bio ribar na Braču, tamo daleko na svome rodnom jadranskom otoku (...) Ana je također bila Hrvatica, ali je rođena na Magallanesu (Ljubetić 19 (1997) : 158-159)".

Sličnih pojava ima i u argentinskoj književnosti - i u njoj postoje likovi Hrvata. Primjerice, argentinski književnik Ricardo Rojas spominje Ostoicha, Lombardicha i Njidricha.

g) Humanost

Čileanske pisce hrvatskoga podrijetla s hrvatskom književnosti također povezuju humanost i univerzalnost.

Već sam spomenula nostalgičnost u poeziji liječnika i pjesnika Antonija Rendica Ivanovica (1896.-1993.) rođenoga u Sutivanu na Braču, čija se obitelj dok je još bio dijete preselila u Antofagastu. Ivanovic, poznat pod pseudonimom Ivo Serge, bio je poznat i kao izrazito humana osoba koja je pomagala je siromašnima. Zvali su ga liječnik siromašnih.

O njemu je José Miguel Armendáriz Arcárate napisao knjigu *Antonio Rendic Ivanovic Médico de los pobres* (Antonio Rendić Ivanović liječnik siromašnih) objavljenu u Antofagasti 1966.

Kritičar Osvaldo Maya Cortés o njegovome djelu kaže: „Njegovo je djelo poema ljubavi i života, puna neopisive dobrote, nježnosti i suosjećanja, i svaka je njegova pjesma uzorak ljudskosti, povezuje estetsko s etičkim kako čovjek ne bi postao robom efemernih strasti. Poslovično je skroman. Svojim djelom ostavio nam je poslanje i primjer (Ljubetić 20 /2001: 183)".

I mnogi mlađi pisci socijalno su osjetljivi i bore se za slabe i nemoćne: Juan Mihovilovich član je pokreta za promicanje ljudskih prava u doba diktature generala Pinocheta, Sergio Vodanovic i Antonio Skármeta odlaze iz zemlje u to vrijeme, Astrid Fugellie Gezan na svoj se način bori protiv diktature.

Patricia Stambuk i Eugenio Mimica Barassi bore se pak za prava domorodaca i pišu o njima s puno razumijevanja.

h) Univerzalnost

Element univerzalnosti zapaža se već kod Josefe (Pepite) Turine (1909.-1986.) rođene u Punta Arenasu u mnogobrojnoj obitelji Ivana i Izabele Turina koji su iz Turinova sela preko Urugvaja stigli u Čile.

Pepita Turina već kao jako mlada objavljuje eseje, književne, glazbene, kazališne i filmske prikaze u novinama i na radiju. Također drži predavanja o književnosti i glazbi na Sveučilištu u Concepciónu, u Chillánu, Urugvaju, Argentini; osniva Eksperimentalno kazalište na Čileanskome sveučilištu, suosnivač je Čileanskoga ogranka međunarodnoga udruženja za knjigu namijenjenu djeci i mladeži, a bavi se i dječjom psihologijom.

U čileansku književnost uvodi poseban oblik eseja, *multidijalog,* u kojemu, u obliku razgovora s poznatim osobama, novinarima, filozofima, piscima, režiserima (Sv. Pavao, H. Miller, Paul Valéry, J. P. Sartre, K. Marx, S. Dalí, F. Fellini) raspravlja o različitim temama, braku i obitelji. Za razliku od nekih drugih pisaca našega podrijetla koji su uglavnom pisali o onome vanjskom i lokalnome, Pepita Turina izražava naklonost prema univerzalnome.

Osobito su zanimljive njezine *Božićne priče* (Cuentos Navideños) namijenjene djeci i adolescentima koje su pisane vrlo poetično, finim i osjećajnim jezikom:

CRVENOKOSA DJEVOJČICA

(La niña pelirroja)

Skupa su odlazili u školu. Nisu pohađali istu školu, ali su išli istim putem i polazili su isti razred, pa su uspoređivali ono što su učili. Mnoge su zadaće rješavali skupa. Crvenokosa je bila vrlo pametna i dobra učenica.

Njihovo druženje potrajalo čitavu godinu dana.

Kad se približavao Božić, njihove su se obitelji sastale i tijekom vrlo ljubaznog susreta odlučiše skupa proslaviti Badnju večer.

Njih je dvoje pomagalo kititi jaslice. Kad je nastupila očekivana noć, pjevali su božićne pjesme, jeli su puricu i primali mnoge darove.

- Evo, da me nikad ne zaboraviš - reče mu ona i pruži lijepo obvijen omot u kojem je bio zlatan privjesak za ključeve i pokretljiva ribica što se činila živom.

I dometne:

- Nemoj pomisliti da je moja majka kupila dar. Ja sam ga kupila od svoje uštedevine iz škrabice.

Imala je krasnu kasicu u obliku vjetrenjače s pokretnim krilima.

On je šutke gledao. Malo se postidio jer je njemu otac dao novac za kupnju darova. Uzme prozirnu kutiju s maramicom složenom u obliku ruže i, pomalo sramežljivo, joj je dade.

- Nikad neću obrisati nos ovom maramicom. Čuvat ću je ovakvu - reče mu ona.

Približiše se dok su gledali jaslice.

- Vjeruješ li u Boga-Dijete? - upita ga ona.

- Ne - odgovori. - Moji roditelji vjeruju. Čini mi se to lijepom legendom. Legende su priče koje se doživljavaju kao kazališna predstava. Je li nužno vjerovati?

U njoj nestane dotadašnjeg divljenja zbog bezbožnosti njezina prijatelja. Bio je to početak udaljavanja koje ih je odvelo različitim putovima.

Ali jednome i drugome bijaše to prva ljubav; ona najčišća. I on ju je, više nego ona čuvao u svojim sjećanjima kao lijepi dio svoga života.

Sačuvao je zauvijek i privjesak za ključeve, razne ključeve kojima je otvarao različita vrata. I svakoga Božića savitljiva bi ga riba živo podsjetila na nezaboravni stvarni događaj koji mu nikad nije izblijedio (Livacic Gazzano : 9(2004) 4, 4-9).

U prilog univerzalnosti ove spisateljice govori činjenica da je Pepita Turina još 1960. godine uredila zbirku priča šestero čileanskih pisaca naslovljenu *Seis cuentos de escritores chileno*

yugoeslavos (Šest pripovijedaka čileansko jugoslavenskih pisaca). Već u naslovu ukazuje na njihovo podrijetlo koje ih obilježava. Isto tako, u knjizi se (i u predgovoru Gonzálesa Vere i u bibliografskim podatcima pisaca) koriste dijakritički znakovi hrvatskoga pisma.

U izboru su zastupljeni Francisco Berzovic, Zlatko Brncic, Simón Eterovic, Domingo Mihovilovic, Antonio Skármeta i sama autorica s pričom *Žena koja nije voljela vidjeti Sunce.* Turina je prikazala nekoliko naraštaja pisaca i ukazala na različitosti u njihovome pisanju. O književnome i kulturnome djelovanju Pepite Turine napisano je mnoštvo studija i prikaza. Godine 1980. u Santiagu, u izdavačkoj kući Nascimento, Juan Antonio Massone objavljuje knjigu *Pepita Turina o la vida que duele* (Pepita Turina ili život koji boli).

Univerzalni motivi obilježavaju i poeziju Roquea Estébana Skarpe Strabonija (Punta Arenas 1914. - Santiago 1995.). U svojim prvim radovima otkriva španjolsku pjesničku generaciju iz 1927. godine. Prva knjiga bili su mu eseji o Lorki i Albertiju (1931.), dok svoju prvu poetsku zbirku objavljuje u dvadeset i sedmoj godini.

O njemu govori i španjolska književna kritika i ističe ga kao jednu od najznačajnijih književnih pojava. Pišu o njegovome savršenom stihu, bogatoj mašti, osjećaju za lijepo. Uredio je sedamnaest antologija, jednu je knjigu preveo, a napisao je i mnoštvo predavanja i članaka objavljenih u nacionalnim i međunarodnim časopisima. Skárpina je poezija konceptualna i univerzalna, ali trudi se biti pristupačnim čitatelju; u njoj se očituje toplina svojstvena slavenskoj rasi.

Meni osobno, jedna od njegovih najljepših pjesama je *Ženo Nade,* napisana povodom smrti njegove majke Maríje Esperanze Straboni, podrijetlom iz mjesta Pietra di Verdi, Korzika.

Ženo Nade

Marija od Nade,
čekaj me.

Golubice nježnosti,
guči mi.

Gospođo od milosti,
dodijeli mi je.

Rupčiću muke,

lepršaj mi.

Zarobljenice ljubavi,
zatoči me.

Srno strpljivosti
uspori me.

Poslu bez umora
podari mi snagu.

Snijegu groznice,
pusti me prezimiti.
Mladosti bez veselja
daj mi odrasti.

Tišino među glasovima
umiri me.

Spavanje s tjeskobom,
zibaj me.
Vrtlarice svjetlosti,
njeguj me.

Ženo nade,
zaboravi:
Da mi roditi se iznova.

Amen.

Univerzalni su motivi svojstveni i opusima mlađih naraštaja čileanskih pisaca hrvatskih korijena Antonija Skármete, Juana Mihovilovicha, Andrésa Moralesa Milohnica.
U zaključku ovoga pregleda, možemo primijetiti da drugi doseljenički narodi u Čileu ne bilježe uspjeh kakav su postigli Hrvati. Činjenica da čileanski književnici hrvatskoga

podrijetla ne pišu na hrvatskome jeziku već na svojemu materinskome španjolskome (ima i onih koji ne pišu na materinskome hrvatskome već na španjolskome), ne znači da ih ne možemo smatrati (i) hrvatskim piscima. Na pripadnost hrvatskoj književnosti upućuju elementi na koje sam ukazala, ali i jasno izražena ljubav prema zemlji podrijetla njihovih predaka. Da Hrvatsku smatraju svojom drugom domovinom, dokazuju i time što imaju hrvatsko državljanstvo (između ostalih, Morales Milohnic i Skármeta).

U čileanskoj književnoj kritici *čilo-hrvatski* pisci zauzimaju istaknuto mjesto. Prije svega, smatra ih se dijelom čileanske književnosti i njihova se djela svrstavaju u obrasce koje je odredio istaknuti čileanski književni kritičar Alone. On čileanske književnike dijeli na tri skupine - „imaginisti" (vezani su uz zemlju, selo i opisuju lokalne običaje i kolorit), „kreolisti" (inzistiraju na slobodi stvaralačke mašte, a ne na vezivanju za rodni kraj) i „miješani" (ni jedno ni drugo). Budući da je pisana na španjolskome jeziku, književnost čilo-hrvatskih pisaca dio je velike hispanoameričke zajednice, a neka njihova djela zbog univerzalnosti, kvalitete i prijevoda na razne jezike dio su i svjetske baštine.

IV. TRI NARAŠTAJA ČILEANSKIH PISACA HRVATSKOGA PODRIJETLA

4. 0. Uvodna napomena

U do sada razrađenoj tematici ovoga rada razvidan je značaj Hrvata koji su živjeli izvan granica svoje zemlje ne samo za zemlju u kojoj su našli svoj novi dom već i za nas. Iako rasuti po svijetu, naši su iseljenici uvijek pratili zbivanja u svojoj staroj domovini i pomagali joj kad god je to trebalo. Obrađena je tema hrvatskoga iseljavanja, njegovi motivi, prilagodba naših ljudi na život u novoj sredini i njihov uspjeh.

Kao jedno od najznačajnijih odredišta u velikim seobama Hrvata, posebno mjesto zauzima Čile. Kao što sam već spomenula, potomci Hrvata danas u toj zemlji čine 1 posto ukupnoga stanovništva, što znači da ih ima oko sto pedeset tisuća. Postigli su značajne uspjehe u mnogobrojnim segmentima čileanskoga društva. Izdvojila sam tri glavna čileanska središta u kojima su živjeli mnogobrojni Hrvati - Punta Arenas, Antofagastu i Santiago i spomenula neke od istaknutih potomaka Hrvata u toj zemlji. Navela sam niz elemenata zbog kojih bismo ih, osim čileanskim i hispanoameričkim te univerzalnim piscima, trebali smatrati i hrvatskim. Osim hrvatske tematike i nostalgije za rodnim krajem svojih predaka u njihovim djelima, naglasila sam i činjenicu da oni vole Hrvatsku, da u nju rado dolaze, da se kod nas ugodno osjećaju te da neki od njih imaju i naše državljanstvo. Uz ime svoje domovine - Čilea - svijetom pronose i naš glas.

Čileanska književna kritika bez mnogo razmišljanja govori o njima kao o čilo-hrvatskim piscima (escritores chileno-croatas), pa taj termin u užem smislu možemo rabiti i mi. No, uspješnih književnika našega podrijetla nema samo u Čileu - što je s onima u Argentini, Peruu, Venezueli? I oni imaju nostalgična sjećanja na rodni kraj svojih predaka, a mnogi su u te zemlje došli kao izbjeglice nakon Drugoga svjetskoga rata. Za njih se kod nas rabi izričaj *iseljenički pisci* ili *pisci u egzilu*. Osim toga, još se uvijek koristi i riječ *dijaspora*. Danas, kad su granice svijeta otvorene, kad je naša zemlja slobodna i suverena, nema potrebe za takvim izričajima. Nitko više nije raspršen, nitko ne odlazi u egzil zbog političkih razloga. Ali, tim piscima treba priznati njihovu osebujnost i nedvojbenu pripadnost i zemljama u kojima su rođeni i onima u kojima stvaraju.

Branka Kalogjera je objasnila razlike između pisaca hrvatskoga podrijetla s engleskoga govornog područja koji pripadaju dvjema domovinama i izričaje *etničari*, *egzilanti* i *globalisti*. Njih možemo primijeniti i na pisce hrvatskoga podrijetla u Čileu, pa i na šire,

španjolsko govorno područje. Izričaj koji bi obuhvatio i etničare i egzilante i globaliste sa španjolskoga govornog područja, kao i one koje čileanska kritika i njihov vrsni poznavatelj profesor Jerko Ljubetić nazivaju čilo-hrvatskim piscima, jest *hispanistička Croatica.* Taj se izričaj odnosi na pisce koji su, budući da žive u zemljama u kojima su rođeni, u kojima su se školovali i koji pišu na svojemu materinskom jeziku, španjolskome, prije svega hispanoamerički pisci. Ali, zbog niza elemenata koji ih povezuju sa zemljom njihova podrijetla, kao i zbog toga jer oni sami to žele, pripadaju i u našu kulturnu sredinu. Stoga ih možemo smatrati i hrvatskim piscima.

Već sam ranije naznačila da je doprinos čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla književnosti te zemlje velik i da traje već više od stoljeća. Navela sam i podatak da se govori o brojci od dvjestotinjak autora. Od pojave prvoga čileanskoga pisca hrvatskih korijena do danas može se govoriti o četiri naraštaja (uključujem i pisce koji su rođeni u Hrvatskoj).

Kao tri najznačajnija predstavnika hispanističke Croatice navodim one koji predstavljaju tri naraštaja pisaca naših korijena u Čileu i koji su svojevrsni simboli tri grada u kojima su Hrvati ostavili najviše traga: Punta Arenas, Antofagasta i Santiago.

4.1. Nicolás Mihovilovic Rajcevic (1916. - 1986.) i suvremenici

Prema podjelama na književne pravce u čileanskoj književnosti, Nicolás Mihovilovic pripada razdoblju realizma u kojemu predstavlja novost jer nakon južnjačkoga kreolizma, među čijim su istaknutim predstavnicima između ostalih i „otac magallanske književnosti" Francisco Berzovic (Brzović) te Lucas Bonacic-Doric, u književnost uvodi novo viđenje stvarnosti - urbanu tematiku i zaokupljenost onim nutarnjim to jest, opisima unutarnjega života svojih likova, kao i neke nove tehnike.

Ako ga se promatra unutar naraštaja čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla, po mojemu mišljenju pripada u drugi naraštaj tih autora jer u prvi spadaju pisci koji su u Čile došli iz Hrvatske i kojima je hrvatski materinski jezik (Lucas Bonacic-Doric, Antonio Rendic Ivanovic, Luka Fertilio Nikolic (1903.- 1985.) koji je rođen u Nerežišćima na Braču, Nikola Fistonic Jerkovic (1914.-1986.) i Raimundo Kupareo (1914. - 1985.) rođeni na otoku Hvaru, te oni rođeni u Čileu koji su pripadnici nešto starijega naraštaja - Andrés Garafulic (Antofagasta 1905.- ??), Vicente Boric, Pepita Turina, José Perich Slater (Punta Arenas, 1010.- ?) i Esteban Ivovic Matulic (1912). Tu možemo ubrojiti i prvoga čileanskoga pisca hrvatskih korijena Givovicha kojega u Čileu nazivaju njihovim Homerom i kojega od pripadnika četvrtoga naraštaja, Andrésa Moralesa Milohnica, dijeli više od sto godina.

Iako su se čileanskim piscima hrvatskoga podrijetla bavili već spomenuti čileanski teoretičari književnosti (Alone, Goic), a osobito Ernesto Livacic, do sada u Čileu (ni u Hrvatskoj) nije napravljena znanstveno obrazložena podjela tih pisaca koje se uglavnom priključivalo čileanskim književnim tendencijama. Stoga bih se ja odlučila na kronološki slijed, to jest podijelila bih ih autore po godinama rođenja. Ta mi se metoda čini najkonkretnijom i smatram da bi se na taj način moglo najlakše utrti put nekim daljnjim i podrobnijim istraživanjima te tematike.

a) Životopis

Nicolás Mihovilovic rođen je 16. veljače 1916. u Punta Arenasu. Njegovi roditelji Nedjeljko Mihovilović Martić i Katarina Rajčević Eterović doselili su s otoka Brača. Otac je iz Škripa i 1903. stiže u Urugvaj. Godine 1906. preseljava se u potresom razrušeni Valparaíso. Potom, preko argentinske Patagonije, dolazi u Punta Arenas (1914.) gdje se stalno nastanio. Godine 1915. oženio se Katarinom, koja je u Punta Arenas stigla 1913.

Imali su troje djece (Nedjeljko je imao i sina iz prvog braka). Nicolás je bio oženjen Dinkom Pavlov s kojom ima kćer Mirtu koja živi u SAD-u. S drugom ženom, Maríjom Carolinom de Jesús Soza Valderama, ima sina Nicolása Andrésa.

Nicolás Mihovilovic pohađao je osnovnu školu Colegio San José i Mušku gimnaziju (Liceo de Hombres) u rodnome Punta Arenasu. S bratom Domingom glumio je u kazališnim komadima koje je režirao Vladimiro Boric Crnosija (kasnije svećenik) i nastupao u kazališnoj skupini *Atenas* koju je vodio Alfredo Maricorena.

Već kao gimnazijalac pokazivao je sklonost prema književnosti. Bio je urednik časopisa *Germinal*, koji su izdavali učenici i dobitnik je nekoliko nagrada na pjesničkim i drugim književnim natjecanjima. Odjel za jezik Čileanske akademije imenovao ga je svojim članom malo prije njegove smrti 1986. godine.

Unatoč tome, glavninu svoje djelatnosti posvećuje društvenim aktivnostima, športu i dobrovoljnom vatrogasnom društvu u tome kraju. Počinje raditi u trgovini, a nakon osamostaljenja, postaje vlasnikom modne radnje i dućana u Punta Arenasu koji je prodavao poljoprivredne proizvode.

Bavio se i politikom. Najviša dužnost koju je obnašao bila je ona guvernera Ognjene Zemlje u Porveniru od 1946. - 1950.

Godine 1953. preseljava u Santiago gdje radi od 1953. - prvo u tvrtki Papelera del Pacífico, a zatim u Nacionalnoj knjižnici. Nakon toga odlazi u Quilpué u blizini Viñe del Mar i

zapošljava se kao kustos. No, nikada nije izgubio vezu sa svojim rodnim krajem. Na razne je načine bio povezan s njim, i kao i mnogi pisci iz Magallanesa koji su ga napustili, patio je od nostalgije. Upravo ga je nostalgija, od pisca koji se povremeno javljao, pretvorila u uglednoga književnika, u svoje vrijeme možda i najistaknutijega među čileanskim Hrvatima. Iako se pisanjem počinje baviti kad je već bio blizu pedesetoj godini, objavio je tri značajna romana s temom iz Magallanesa, te nekoliko zbirki pripovijedaka. Zahvaljujući njima, zauzeo zasluženo mjesto u samome vrhu čileanske književnosti.

Mnoštvo podataka iz života ovoga pisca saznala sam od njegove kćeri Mirte koja živi u SAD-u te iz knjige *Nicolás Mihovilovic Quién es quién en las Letras Chilenas?* (Nicolás Mihovilovic Tko je tko u čileanskoj književnosti, Santiago: Agrupación Amigos del Libro, 1978.)

U Mihovilovicevim djelima značajnu ulogu imaju njegovi preci koje često opisuje. Posebno ulogu ima otac, vlasnik maloga dućana koji je znatno utjecao na njega. O njemu kaže da je bio „visoki Austrijanac, rumenkast, s energičnim brkovima i čvrsta koraka. Sto dvadeset kilograma i šešir na glavi. Čak su ga i najbliskiji prijatelji zvali 'Gospodin Domingo'. Dok je omatao neznatnu robu koju su kupili njegovi klijenti hotimično je običavao zviždukati neku ariju. Od komplimenata kojima je podizao djevojačku koketnost nije se znalo gdje započinje duhovitost, a završava obješenjaštvo (Mihovilovic 1978 : 17)".

Ili „Pod teškim koracima moga oca škripale su podnice dok je čekao da se voda za brijanje ugrije. Oštra pogleda svojih svijetlih očiju, nakostriješena kestenjasta brka s obvezatnom toskanskom cigaretom u ustima, pjevušio je istu melodiju u ritmu nekog obješenjačkog valcera. Nama, koji smo ga gledali odozdo, činio se golemim…(Ljubetić 2000: 64)".

Također navodi da je bio strastven pušač i da je neumorno čitao. Ispod pulta imao je privatnu knjižnicu - najčešće pustolovne knjige poput *Tri mušketira* tako da je i Nicolás počeo puno čitati, a njegova je brižna majka mislila da će zanemariti školu. Gospođa Mihovilovic, odnosno doña Catalina, brinula je o kući, kuhala, prala i pritom pjevala nostalgične dalmatinske pjesme. Za vrijeme čileanskoga običaja ispijanja čaja ili kave uz kolačiće u pet sati poslijepodne (takozvani *once)* pjevanje je nastavljala sa svojim prijateljicama.

Važnu ulogu u Mihovilovicevu životu ima i glasoviti liječnik Mateo Bénkur, odnosno književnik Martin Kukučin, Slovak oženjen Bračankom koji je došao živjeti u Punta Arenas u kojemu je od bolesti i smrti spasio mnoge živote, između ostalih i njegov.

„Ja sam bio još jako mali kad je doktor Kukučin odlučio vratiti se na svoje ognjište. Bio je Slovak, ali osjećao se Dalmatincem. Tek smo kasnije saznali da je pod pseudonimom Mártin

Kúkulin bio poznat u čitavom svijetu kao najbolji romanopisac svojega doba (Mihovilovic 1978 : 37)".

Osim oca, na pisca je snažno utjecala i njegova učiteljica u osnovnoj školi Julia Guerra. Tu mirnu osobu, punu dobrote i energije, opisao je u romanu *Desde lejos para siempre*:

„Bilo je vrijeme uoči Božića. Gospođica Julia je okitila malenu školu grančicama hrasta i šarenim zastavicama. Pjevali smo pjesme koje nas je strpljivo učila dvije godine; nakon toga nam je podijelila svjedodžbe, a onima, poput mene koji se više neće vratiti, darovala je mali medaljon s Djevicom od Karmena i poljubila nas u čelo. Ja sam joj htio zahvaliti jer mi je otac rekao da to moram učiniti, ali kad sam vidio da plače, nisam se odvažio. (Mihovilovic 1978a :17)".

Kasnije je susretao gospođicu Juliju „čija je kosa postala sijeda, a škola modernija". Zanimljiv je i podatak da je po toj skromnoj učiteljici nazvana jedna ulica u Punta Arenasu.

Mihovilovic se rado sjeća i srednje škole koju je polazio u sjemeništu kod salezijanaca. U nju kreće 1924. godine:

„Prvoga ponedjeljka u ožujku plašljivo sam ušao u školu 'San José' (Sveti Josip) očeva salezijanaca. Tamo su se stvari drugačije odvijale nego kod gospođice Julije. Morali smo se po dvoje poredati u red i recitirati duge molitve koje ja nisam znao. Kad je dugi obred završio, s Očenašem i sa Zdravo Marijo, osjećao sam se bolje; to su bile jedine molitve koje nas je naučila naša učiteljica. Učionice su mi se činile ogromne i užasno hladne. Imale su betonski pod i velike prozore s rešetkama koji su gledali na središnje dvorište. Ali, dečki su bili veseliji (...) (Mihovilovic 1978b : 18)".

Saznajemo da su svećenici bili veseli i vedri i da su sa svojim učenicima igrali nogomet. Osim športom, dječaci su se bavili i glazbom, kazalištem, književnošću. U sjemeništu su dobro naučili španjolski i druge jezike.

Nakon srednje škole Nicolás Mihovilovic odlazi u vojsku - ima sreće jer se vojarna nalazila preko puta očeve kuće i dućana.

„Kada sam se prvih dana 1937. vratio u civilni život, čekali su me: vatrogasci, športaši, političari, umjetnici i vlasnik željezare u kojoj sam radio. Tih sam godina počeo uviđati da ljudi, kao i drveće, ili možda kao sante leda, na površini imaju samo jedan svoj dio. Ostalo, što je obično važnije, nalazi se ili ispod zemlje ili pod vodom.

Više nisam susretao svoje stare učitelje u učionicama nego sam na njih nailazio na ulicama, u kazalištu, baru, stadionu, knjižari. Oni koji su mi bili časnici i podčasnici u vojsci, sada su se prema meni ophodili kao da sam im ravan, ponekad čak i više od njih. Naučio sam relativnost

ljudskih vrijednosti. Bilo gdje moglo se biti jako vrijednim ili jako beskorisnim, ovisno gdje i kada (...) (Mihovilovic 1978 : 18)".

Godine 1953. Mihovilovic se definitivno naseljava u Santiagu. Godinu dana kasnije, u pedesetoj godini, objavljuje svoju prvu knjigu. Ona je posvećena njegovoj kćeri Mirti, koja tada ima dvadeset godinu. Sinu Nicolásu Andrésu, namijenio je neku drugu...

Ali, prvi književni pokušaji ovoga pisca dogodili su se puno ranije - bila su to pisma njegovoga oca vezana uz trgovinu koja je on trebao ispraviti i napisati ispravnim španjolskim jezikom. Kao najstariji od trojice braće, Nicolás je imao najviše posla u očevom dućanu.

Drugi pokušaj bio je ljubavni sonet posvećen školskoj kolegici koji je nju, prema Mihovilovicevim riječima, jako nasmijao. O pisanju kao pozivu ovaj je pisac rekao:

„Mi pisci jako dobro znamo kako je teško podvrgnuti se strogoj samodisciplini koja nas veže uz pisaći stroj kao uz spravu za mučenje. Druga stvar su osamljenost i tišina. Vrlo je stara slika boemske radne sobe nekoga romanopisca u kojoj samo dvije stvari stvaraju buku: grebanje pera po papiru i klokotanje posude za kavu. Potpuna tišina u koju se sklanja pisac nastanjena je samo njegovim likovima. A oni su obično opsesivni: žele živjeti. I toliko su opsesivni da ga svugdje prate i mnogo ga puta, noću, bez razmišljanja bude kako bi mu šapnuli neku svoju, ne uvijek jako dobru zamisao. Osim toga, iskorištavaju povjerenje koje im čovjek ukazuje i postaju bezobrazni. Tada pisac kaže: „ovoga ću ubiti." A budući da može nekažnjeno ubijati, ponekad to i čini. Drugi ga mole za život i čovjek ne može učiniti ništa drugo nego se smilovati i pustiti ih da žive iako zna da neće ništa korisno učiniti. Ima toliko stvarnih likova koji isto tako ništa ne čine (Mihovilovic 1978a : 41)".

b) Djela

Mihovilovic je autor romana koji predstavljaju trilogiju i u kojima slijedi zamišljen plan: u *Desde lejos para siempre* (Izdaleka zauvijek, 1966.), opisuje gradsku sredinu, u *Entre el cielo y silencio* (Između neba i tišine, 1974.) život u polju, a u trećemu, *En el último mar del mundo* (Po moru na kraju svijeta, 1978.), more. Neobjavljeni romani su mu *El puerto de las Rosas* (Luka ruža) *El último Tehuelche* (Posljednji Tehuelche).

Desde lejos para siempre (Iz daleka zauvijek) prvi je roman Mihoviloviceve trilogije koji je doživio nekoliko izdanja i koji je u svojemu žanru i tematici postao klasikom. Objavljen je 1966. godine i ima autobiografska obilježja. U njemu autor opisuje svoju obitelj te život naših ljudi, iseljenika uglavnom s Brača, koji su se između 1920. i 1940. našli u hladnome i vjetrovitome Magallanesu na krajnjemu jugu Čilea. O integraciji bračke doseljeničke obitelji

u čileansko društvo govori iz perspektive dječaka, mladića i kasnije zreloga čovjeka. Roman je uspješan spoj sjećanja iz vlastitoga djetinjstva i umjetnički oblikovane priče o urbanoj sredini u prvoj trećini prošloga stoljeća. Dvadesetih godina prošloga stoljeća, kad se odvija radnja toga romana, naši iseljenici nakon prvih doživljenih razočaranja, počinju sređivati svoje živote. Budući da nisu našli bogatstvo o kojem su sanjali, prihvaćaju se različitih poslova. Mihoviloviceva hrvatska iseljenička saga prikazuje dalmatinske težačke obitelji koje odricanjem školuju svoju djecu koja će se marljivim radom i učenjem uspeti do samih vrhova čileanskoga društva. Još su uvijek svježe uspomene iz staroga kraja i doživljaji iz prvih godina provedenih u novoj domovini. U ovome su romanu zabilježene i neke etničke osobitosti našega naroda koje su kod nas već pomalo zaboravljene. On je otvorio novo poglavlje u čileanskoj književnosti - regionalnu književnost.

Na početku romana nalazi se posveta koja glasi:

„Mojoj kćeri Mirti da se sjeća onih koji su došli izdaleka kao i njezini djed i baka. S nostalgijom su gledali more i zauvijek ostali - u nama - u našoj zemlji".

Priča započinje sjećanjem pripovjedača na svoje djetinjstvo, oca, braću, majku. On opisuje običaje naših doseljenika, spominje da je majka pekla kruh u staroj peći marke Dover, da se nedjeljom obavezno jelo pečeno pile i da je siloviti vjetar, tako tipičan za Magallanes, zavijao i meo sve što je našao na ulicama Punta Arenasa. Nakon nedjeljne mise za koju su odijevali svoje, najčešće jedino odijelo, muškarci su odlazili u krčmu, a žene se posvećivale kućnim poslovima ili su im pak dolazili u posjet rođaci i prijatelji.

Kad iz staroga kraja dolazi mamim brat, barba Ive, zamjećuje da Punta Arenas nije dobro mjesto za življenje, da je klima surova i život težak.

A pripovjedačev otac mu objašnjava:

„Svi smo došli ovamo misleći da zlato leži na ulici i da samo moramo napuniti vreću i vratiti se u našu Dalmaciju, u naše selo i u našu prekrasnu klimu. Ali, jednoga smo dana vidjeli da smo okruženi djecom; prijateljima koji su nam nekada bili stranci... Gledamo more koje je uvijek tamo, otvoreno ako želimo krenuti njime kad god to poželimo i tada se uopće ne požurujemo. Tamo su isti starci, isto vječno kamenje, nema nikakve promjene, sve je isto kao i onda kad smo otišli... Ovdje, za promjenu, svakoga dana vidimo nešto novo, jer ovo je nova zemlja i svaki nas dan pomalo zadivi ta vijest. Naporno radimo, ali rezultat se vidi. Izgradimo 'kućicu' i onda ti ona postane mala; posiješ nešto salate i tek što se malo podigne s tla, vjetar je uništi; tada se prisjetiš da si muškarac i ponovo je posadiš, jednom, dva i tri puta, ali jednoga dana ipak jedeš salatu i tada uživaš u pobjedi. ... 'Tamo' bismo i dalje pjevali iste pjesme i gledali iste oblake... Da, lijepo je sve to, ali kad se ostavilo, bilo je zbog toga što su nam

krajolik i ozračje i prije svega, život, postali preuski... Tamo se uživa. Ovdje se živi. To je moje mišljenje (Mihovilovic 1985 : 25)".

Ni majka ni stric nisu imali što reći vezano uz takvo očevo razmišljanje. Ako su nešto i mislili prigovoriti, odlučili su to prešutjeli.

Po dolasku barba Ive kuća se još više puni rođacima i zemljacima koji žele znati kako je u starom kraju, ali i čileanskim prijateljima. Objed je još svečaniji jer je tu gost; a majka peče *pršurate* i *hrustule*, te ogromni štrudl i tortu od kokosa.

Uz dobar objed i vino ponekad bi se i zapjevalo. Običnu neku staru pjesmu iz rodnoga kraja : „*Sinoć si meni rekla da ljubiš samo mene... Evo ti prsten vraćam što si mi na dar dala, na njem ti malena hvala, ljubav je prestala* (Mihovilovic 1985a: 33)".

Osim tipičnoga objeda kakav se obično spremao u starome kraju i nedjeljnih druženja, za naše je ljude u Punta Arenasu bilo svojstveno da su naporno radili. O tome govori i Mihovilovic - poslije boce vina njegov otac, barba Jure i kum Grgo te Čilote Oyarzún do sitnih noćnih sati rade na popločavanju gradskih ulica. Nakon posla, bilo je vremena i za obilaženje mjesta i njegove okolice sve dok stric Ive nije priznao da se zapravo radi o lijepome kraju...

Iako su se uspješno prilagodili novoj sredini, kod naših je iseljenika vrlo snažna nostalgija za starim krajem, osobito u vrijeme Božićnih blagdana:

„Ujak Ive bio je s nama na ulici i začudio se što je noć topla, a vjetar blag. Govorio nam je pola na svojemu jeziku, a pola na lošem španjolskome o oštroj zimi koju je njegova obitelj provodila uz „komin" s rakijom, prošekom i kolačićima, uz grožđice i suhe smokve, čekajući da otkuca ponoć kako bi išli pozdraviti djeda, a zatim u krevet da se obrane od hladnoće. U lijepoj uvali u Pučišću (pučiška vala) kojom je nadahnuta jedna romantična pjesma - pjena je prskala kamenu obalu i pretvarala se u led... A s visokoga i lijepog zvonika veselo je odjekivao zvuk zvona, pozivajući na vječno blaženstvo. Ali, to je bilo tako daleko, tako daleko...

„*Tamo daleko, daleko kraj mora,*
tamo je selo moje, tamo je ljubav moja
(Mihovilovic 1985b : 47)".

Nakon dolaska ujaka iz Dalmacije, u obitelji se kasnije pojavljuje još jedan gost - nepoznati brat, dijete iz očeva prvoga braka koji stiže iz Argentine i sliči na gauča. Zove se Vjekoslav, a nadimak mu je Lucho. Nakon odlaska oca, glavnoga lika u romanu u Čile, njegova prva žena s djetetom kreće za njim i dolaze u Argentinu. Ona tu umire, a Lucho luta velikim prostranstvima te zemlje sve dok ne dođe u Čile svojemu ocu i njegovoj novoj obitelji koja ga srdačno prihvaća.

Dani lagano klize između škole, dječjih nestašluka i utakmica, očevih odlazaka u klub gdje se obično raspravljalo o svemu, pa i o politici. A Juan ili(ti) Ive vraća se u Dalmaciju.

U pripovjedačevome životu pojavljuje se i jedna lijepa djevojčica koja nažalost ubrzo umire...

A kad je dječak Nicolás ozdravio od upale pluća, majka zahvaljuje Djevici od Karmena, otac doktoru Béncuru, a ovaj malo i ulju od bakalara. Ernesto Livacic zaključuje da ta tri pogleda na život odražavaju i tri različita karaktera - tradicionalan i ponizan majke, praktičan oca i realističan doktora.

U opisima običaja i života naših doseljenika u Punta Arenas, ne mogu se izbjeći ni političke rasprave koje vode „Dalmatinci" i „Jugoslaveni". Mudri otac objašnjava svojoj djeci rođenoj u Čileu:

„Otok Brač, naš otok; i dalmatinska obala, puni su drevnih ruševina. Tamo su rimski carevi prije i poslije Dioklecijana, podizali utvrde i spomenike; do tamo je došao Atila sa svojim hordama i tamo su ga porazili; tamo je dalmatinska krv pobijedila barbare i spasila svjetsku civilizaciju. Rođen sam i odrastao među tim ruševinama i nešto od toga nosim u krvi. Kod naroda koji postoji stoljećima, sve je prolazno. Jučer ništa drugo već austro-ugarsko carstvo sa svim svojim sjajem i ogromnom moći koja se činila neuništivom; danas neka nova nacija, kolebljiva, bez jasnog cilja, neizvjesne budućnosti... Što će se pojaviti sutra? Sadašnjost se mijenja, budućnost će biti drugačija; samo je prošlost nepromjenljiva. Idemo prema budućnosti, ali dolazimo iz prošlosti; to znači da će nešto kod nas zauvijek biti nepromjenljivo... Na tome nepromjenljivom temelju, izgradit će se sve ono što treba doći (Mihovilovic 1985 : 86)".

Ali, sve su te rasprave zapravo samo sjećanje na rodni kraj jer naši su ljudi već čvrsto vezani uz novo područje svojega života, uz mjesto u kojemu im je dom, u kojemu djeca idu u školu i izvrsno govore španjolski jezik. Možda i nesvjesno, još uvijek snažno vezani uz rodni kraj, postali su dio velike i šarene magallanske obitelji. Da u Punta Arenasu zajedno žive stanovnici različitoga podrijetla, najviše se primjećivalo upravo u školi:

„U školi San José počeo sam upoznavati svoje kolege po prezimenima koja su učitelji svakoga jutra čitali dosadnim glasom:

Aguirre, Álvarez, Arbunci.

Bili su svih nacionalnosti. Talijani: Imperatore, Foscino, Napolitano; Englezi: Bishop, Davis; Švicarci: Davet, Levet, Salles; Francuzi: Marcou, Pourget; Skandinavci: Jense, Olsen, Rasmussen; „Turci": Alí, Chelech, Jalil; Grci: Barnaba, Diapra, Orfañidis; Španjolci s prezimenima koja su se neprestano pojavljivala: Fernández, López, Martínez, Sánchez... i oni

s manje uobičajenim: Espiñeira, Menénedez, Montes, Munizaga, Zaldívar; Čiloti: Barría, Barrientos, Cárdenas, Levicoi, Oyarzún, Velásquez… I mi, Austrijanci: Anicic, Boric, Domic, Dragnic, Glusdvic, Kovacic, Martic, Mihovilovic, Radic, Pavlov, Restovic, Raicevic, Svilic, Violic, Zambelic (Mihovilovic 1985 : 87)".

Kad je pripovjedač u romanu (glavni su likovi zapravo pisac, njegovi roditelji te grad Punta Arnenas) to jest, sam Mihovilovic, napunio četrnaest godina, Lucho ponovo odlazi raditi na posjede, otac gradi putove, a dućan koji su imali postao je veći i majka ga više ne može voditi sama. Mora joj pomoći.

Godine prolaze, naši su se ljudi naviknuli na život na krajnjem jugu Čilea, još ponekad pomišljaju na povratak, ali uvijek postoji dobar razlog da se to ne učini: tamo je u trenutku kad planiraju otputovati hladno, djeca su jako mala, nema puno brodova, očekuju još jednu prinovu.

I tako je vrijeme prolazilo, djeca odrastala, a u grad su počeli dolaziti i neki drugi ljudi, osobito Čileanci sa sjevera (uglavnom vojnici i liječnici). Naš junak odlazi iz rodnoga Punta Arenasa jer je pronašao posao knjigovođe u jednoj brodarskoj tvrtci. Tu je ostao devet godina za vrijeme kojih je posjećivao svoju obitelj jednom godišnje. Vraća se u trenutku kad je otac na samrti. Umire i biva pokopan u novoj domovini.

„Kad smo došli s pogreba, kuća je još uvijek bila natopljena mirisom cvijeća i tamjana, makar su gotovo svi prozori bili otvoreni.

Moja majka, okružena skupinom zemljakinja u crnini, završavala je molitvu krunice i zatim, na nagovor jedne kume, otišla na trenutak prileći. Ustavši sa stolca, mirno je pogledala oko sebe i šapnula:

- Nema ga. Nigdje ga nema. Nikada više nećemo čuti njegove korake, njegov smijeh, njegovu viku, njegove pjesme. Više nije s nama. Kuća je ostala prazna. Nema ga…

Zaprepašteno smo je pogledali, ne znajući što učiniti, što joj reći.

Iza mojih leđa odjeknuo je promukao i grub glas Čilotea Oyarzúna:

„Ne, gospođo. On nije nikamo otišao… Ovdje je… pogledajte ga u vaših petero djece. On nikada neće otići… Ostao je ovdje, zauvijek (Mihovilovic 1985a : 147)".

Tim riječima završava saga o jednoj hrvatskoj obitelji koja je svoju sreću pronašla na drugoj strani svijeta, u Punta Arenasu, čileanskome gradu u kojemu, uz Antofagastu, živi najviše Hrvata.

Na temelju jednoga odlomka iz toga romana, Nicólasov brat Domingo piše dramski komad *Luka Milic, médico cirujano* (Luka Milić, liječnik kirurg) koji je postigao veliki uspjeh u Punta Arenasu, a kasnije i u Santiagu. U njemu se govori o sukobu dvaju naraštaja - oca

postolara Marka i njegova sina Luke koji odlazi na studij u Santiago i ne želi se vratiti u Punta Arenas, osobito onda kad shvati da je njegov otac udovac oženio njihovu pralju Tránsito.

U ovome romanu u kojemu nalazimo mnoštvo elemenata vezanih uz Hrvatsku (tematiku, pitanje identiteta, umetnute pjesme ili rečenice na hrvatskome), Mihovilovic je ocu je namijenio ulogu simbola fizičke i ljudske veličine hrvatskoga iseljenika. On je predstavljao sve one mnogobrojne ljude koji su došli u Magallanes, obitelji mornara i seljaka koje su stigle „iz daleka" u potrazi za boljom budućnosti. Dok su njihova djeca išla u škole i na fakultete, starci se zapravo nikada nisu rastali od svojih vinograda, dolina i šuma. Na njih su stalno mislili iako su došli zauvijek i naselili se na područje nepreglednih i osamljenih pampasa gdje vladaju oštre zime i pušu snažni vjetrovi. Glavni grad pokrajine Magallanes, Punta Arenas, učinili su ugodnim mjestom za život. Hrvati su uvelike pridonijeli njegovoj izgradnji. A da to nije bilo nimalo lako svjedoči i liječnik u romanu koji je došao u nj iz glavnoga grada kako bi obavljao svoj posao:

„Podignuti grad kao ovaj, nevjerojatan je i junački podvig. Na prvi pogled čini ti se da nije imao pameti onaj koji je odlučio živjeti u ovoj toliko ćudljivoj klimi, jednoj od najtežih na svijetu, zacijelo najnegostoljubivijoj od svih klima. Samo ljudi neslomljive volje, čeličnog zdravlja, srčani i snažni mogli su to učiniti... A zašto sve to, svi ti napori i žrtve? Zbog nečega tako jednostavnoga i vječnog kao što je život, jednostavno iz ljubavi (Mihovilovic 2003 : 192 -193)".

Iz ovoga romana zaključujemo da su djelatnost Hrvata i razvoj Magallanesa neraskidiva cjelina. Uostalom, tome svjedoči i činjenica da se na ulazu u glavni grad te pokrajine Punta Arenas nalazi spomenik hrvatskome iseljeniku. On je simbol zajedništva dvaju naroda i još jedan od dokaza uspješnosti naših ljudi koji su zajedno s Čileancima na ovim prostorima gradili budućnost.

To zajedništvo dokazuje i Mihovilovicevo prijateljstvo s jednim od najbogatijih ljudi Magallanesa za kojega je i radio, Enriqueom Camposom Menéndezom. On mu je prijatelj još iz vremena kad su polazili srednju školu, a kasnije su se obojica bavili književnošću. U predgovoru knjizi *Desde lejos para siempre* objavljenoj davne 1966. o Nicolásovoj obitelji Campos Menéndez kaže:

„Njegovi roditelji Nedjeljko Mihovilović i Katalina Rajčević došli su iz sela Škrip i Pučišća na otoku Braču. Čudnom podudarnošću, sva trojica braće Mihovilovic imala su umjetničkih sklonosti. Najmlađi, Domingo, ističe se u kazališnoj djelatnosti kao režiser, glumac i profesor u Institutu za kazališnu djelatnost Čileanskoga sveučilišta i poznat je pod nadimkom Domingo Tessier; Jorge je istaknuti fotograf koji se posvetio promidžbenoj djelatnosti i umjetničkoj

fotografiji, a najstariji od njih trojice nakon dosta oklijevanja sada objavljuje ovo svoje prvo djelo.

Za mene je velika čast napisati predgovor ovome romanu. Siguran sam da će čitatelj u njemu uz lijepu i zanimljivu priču znati pronaći vjerni odraz plemenite duše koju dira ono što joj je najbliskije, a to je velika hrvatska zajednica u Punta Arenasu. Čini mi se da je ta počast opravdana i da se ja, kao stari Magallanac, od srca želim još više poistovjetiti s duhom ove lijepe knjige o našemu dragome rodnome gradu (Mihovilovic 1985 : 17)".

U istome predgovoru Campos Menendez tvrdi da tadašnja čileanska književnost nije pravi odraz života već samo slika nastala zbog čistoga nagona za bijegom te da se zbog toga u Čileu najviše pišu povijest i poeziju. Prvu zato što je to bijeg u prošlost, a drugu jer je bježanje prema idealu. Navodi da se radi o podsvjesnom strahu čileanskih pisaca da prihvate stvarnost takvom kakva ona jest (Mihovilovic 1985a : 9)".

Za Mihovilovicevu prvu knjigu akademik Raúl Silva je rekao da „budući da se radi o vješto napisanome djelu, mora mu se odati počast, ali još više zbog toga jer se u njemu konačno ne prikazuje samo ono negativno iz čileanskoga romana kao što se činilo do tada (Mihovilovic 1978 : 28)".

Roman *Desde lejos para siempre* je, zapravo, neka vrst memoara napisanih u prvome licu i ima sva obilježja autobiografije. Međutim, to je samo djelomično. Tri glavna lika pripovjedač, otac i majka nemaju vlastito ime i makar je razvidno da se radi o piščevoj obitelji, sve troje su prototipovi (i središnji dio) jedne tipične dalmatinske doseljeničke obitelji. Ta tri gotovo savršeno definirana lika predstavljaju i sve druge slične likove, pripadnike drugih obitelji koje su iz raznih krajeva svijeta stigle u Čile i uselile u Punta Arenas. U romanu je obuhvaćano mnoštvo malih mjesnih priča, mnogo opisa tradicije, običaja i navika naših iseljenika, a usporedo, oslikava se najznačajnije razdoblje rasta i razvoja najjužnijega grada na svijetu. I, najkozmopolitskijega u Čileu.

O kozmopolitizmu Punta Arenasa progovara i Mihovilovic te napominje da je u popisu stanovništva 1906. godine koji je izvršio doktor Lautaro Navarro Avaria, utvrđena nazočnost oko dvadeset i devet raznovrsnih nacionalnosti, od kojih neke imaju samo jednoga predstavnika. Tvrdi da je među dvadeset i devet nacionalnosti najviše bilo pripadnika Austro-ugarskoga carstva. Među njima su najmnogobrojniji bili Hrvati, zatim Mađari, a bilo je i par izvornih Austrijanaca. Od njih ističe poznatoga violinista iz Straussova bečkoga orkestra.

„Hrvati, više od devedeset posto Dalmatinci s jadranskih otoka, došli su, kao i mnoštvo europskih useljenika, privučeni zlatnom groznicom koju je na krajnjemu jugu potaknuo rumunjski inženjer Julio Popper koji je postao poznat kao kralj Ognjene Zemlje, koji je kovao

novac, tiskao marke i čak osmislio zastavu. Osim toga, imao je vojsku koja mu nije služila samo za osobnu obranu, nego i stoga da je pošalje u otvorenu borbu s Indijancima Onama (Mihovilovic 1978 : 29)". (Napominje da je vidio nekoliko zlatnih kovanica koje je dao iskovati Popper. Pokazao mu ih je Esteban Kovacic, jedan od preživjelih iz Popperova vremena).

Stanovništvo koje živi u Magallanesu je zaista raznovrsno - osim hrvatskih useljenika, tu su „pridošlice" sa sjevera (uz liječnike i pripadnike vojske i djelatnici na sudu, mornari i poneki intelektualac) te naravno, potomci pionira na ovome području koji su osnovali brojne i snažne naseobine tako zvane kolonije koje su se brojčano povećavale dolaskom useljenika iz raznih krajeva svijeta (Švicaraca, Španjolaca, Engleza, Talijana, Francuza, Arapa). U Punta Arenas su dolazili i Čiloti, stanovnici okolnih otoka i arhipelaga Chiloé.

Krajem devetnaestoga stoljeća to je veseo, životopisan, bogat grad u koji stiže mnoštvo ljudi tražeći nova obzorja.

Liječnik iz Santiaga, došljak u Magallanes, ponovo u romanu govori o svojemu viđenju budućnosti te pokrajine:

„ - Naravno, tu su i bogati stočari koji se voze u svojemu automobilu i čije se kćeri udaju za vojne ili mornaričke časnike. I veliki trgovci… a bit će među njima i više nego jedan lopov. Vidjet ćete kako će za nekoliko godina sinovi prodavača povrća, pekara ili ribara, a možda i ponekog veleposjednika, biti odvjetnici, inženjeri, profesori. Već su tu dva liječnika čiji su očevi bili vlasnici malenih dućana. Već odrasta novi naraštaj, bolje rečeno, ovaj naraštaj, naš, kojemu pripadamo vi i ja. I taj će naraštaj za nekoliko godina voditi zemlju i vidjet ćete onda mnoga hrvatska prezimena na raznim mjestima, na vrlo visokim položajima, na jako odgovornim dužnostima. A znadete li zašto? Jer su se Hrvati uklopili u čileansko društvo. Vi ste kreolac, ali ima puno mješanaca, od kojih polovica čileanske krvi. A doći će trenutak kad će biti plavokosih djevojaka s čilotskim prezimenom, i crnki s hrvatskim. Već ih ima, ali još su uvijek djeca i ne znaju kakvi su im bili djedovi i bake (Mihovilovic 1996 : 146)".

U vrijeme kad se odvija radnja romana (1920.-1940.), Punta Arenas je imao oko trideset tisuća stanovnika (danas ima oko 154 000 stanovnika od kojih je 60 000 hrvatskoga podrijetla). Kuće u gradu u kojemu su Hrvati pronašli svoj drugi Brač uglavnom su sagrađene od drveta, dok su im krovovi od mesinga i cinka. To im daje romantičan i pomalo egzotičan izgled. Sliče na kuće u nordijskim zemljama. Ulice u Punta Arenasu su široke i jako čiste jer ih neprestano „mete" snažan vjetar. Ponekad je tako snažan da je potrebno primiti se za rasvjetni stup. (Kad sam po prvi put noću čula zavijanje vjetra, mislila sam da će odnijeti krov na kući u kojoj sam stanovala.) Grad se proteže od brda do obale mora; na jugu se nalaze

šumovite obale Río de la Mano, a na sjeveru vijugavi i beskrajni pampasi. U njegovome središtu nalazi se Trg Muñoz Gamero okružen zgradama javne uprave koji djeluje jako čisto. Tu je i crkva, glavne trgovine i vile prvih doseljenika na to područje. Na trgu se uzdiže i spomenik Hernandu Magallanesu, otkrivaču istoimenoga tjesnaca koji je načinio čileanski kipar Guillermo Córdoba. Kažu da je to je jedan od najljepših i najveličanstvenijih spomenika u Čileu. Njegova kopija ukrašava jedan od glavnih lisabonskih trgova.

Na prigovore zbog oštre klime, piščev otac je odgovarao:

„Jako blage klime čine ljude popustljivima, a mi smo snažni ljudi, ovo ovdje je napravljeno prema našoj mjeri. Pogledajte vi ovaj grad. Lijep je; kuće u njemu su čvrste kako bi mogle pružiti otpor vjetru; opremljene su tako da štite od hladnoće; prostrane kako se ne bismo u njima ugušili za vrijeme obveznoga zatvaranja u kuću kad je loše vrijeme; obojene veselim bojama kako ne bismo bili tužni; i sve je pri ruci: drvo iz šuma, voda iz rijeka koje ne znaju za sušu. A ima i ugljena i zlata. Možda puno ugljena, a malo zlata; ali oba blaga onoliko koliko treba. Ne znam čemu bi služilo imati puno zlata ako ne bi bilo dovoljno ugljena da se baci u naše peći u ledenim zimskim danima. To mi potvrđuje da je Onaj koji je napravio svijet jako dobro znao što čini i jako je dobro učinio što nas je nagnao da dođemo ovamo. I ne samo nas Dalmatince: također je poslao Španjolce, Nijemce, Švicarce, Turke te čak i neke Židove koji su isto tako potrebni, iako u malim količinama… (Mihovilovic 1985 : 89)“.

Ali, Magallanes ima puno toga što njegove stanovnike čvrsto veže uza nj čak i onda kad zauvijek odu iz njega. Osim snijega i vjetra postoje i svjetlost koja se rađa u moru, dugotrajna svitanja i sumraci koji sporo padaju, bijeli oblaci koji trče nebom, mnoštvo boja.

„Mislim da je ta igra svjetlosti i boja ono što izaziva i nadahnjuje optimizam stanovnika Magallanesa, kako pjesnika tako i čuvara stada, pomoraca, vrtlara, drvodjelca i zidara, studenta i radnika. Ta svjetlost uljepšava veličanstveno poprište na kojemu je svakoga časa potrebno suprotstaviti se surovoj prirodi, najnemilosrdnijoj na svijetu. Treba graditi i ploviti nasuprot vjetru; hodati i sijati na ledu; spavati ljeti usred dana i raditi zimi usred noći… Krajnja zemlja dotjerana do krajnosti čini ljude krajnje suzdržanim. Magallanac ne pokazuje ni svoje privrženosti ni svoje muke. Čvrst i šutljiv - također može doći do svojih krajnjih granica - , može biti ljubazan i govorljiv, osjećajan i strastven (Mihovilovic 1978: 35)“.

Kao pravi Magallanac, i Mihovilovic se uvijek s nostalgijom prisjeća svojega rodnog grada:

„Kad se dođe u određene godine, gleda se unatrag s izvjesnom tugom i dubokim osjećajima. Zbog toga se svaki put sve jasnije sjećam svojega sve udaljenijega djetinjstva. Raspršenoga grada prekrivenoga snijegom u spokojnim lipanjskim jutrima; saonica na ulicama, ne samo onih kućne radinosti na kojima smo se mi igrali, već i onih drugih koje su vukli snažni konji

sami, upregnuti u jaram ili u tropregu, ovisno o njihovoj veličini. Među najvećima bile su one razdjeljivača piva čiji su mrki konji svojim širokim kopitima pravili iskre iz leda i srebrnastim zvukovima zvonaca i praporaca donosili radost. U našoj se udaljenoj ulici također pojavljivao klimav kamion na paru koji je potresao tlo svojim željeznim kotačima i crnio ozračje svojim dimom iz dimnjaka. Ta lokomotiva bez tračnica, crna i plamteća, prevozila je vreće ugljena koje su neki ljudi, garavi od glave do pete, bacali kao oskvrnuće na bjelinu snijega, na pragove veža, uzduž ulice. Suprotnost bijeloga i crnoga završavala je konačnom pobjedom ugljena koji je, nakon kratkoga crvenog plamena, ispunjavao plavičasti zrak svojim odvratnim crnim oblacima. Ta se igra boja nadopunjavala vječnim zelenilom čempresa, hrastova, cimeta i magnolije...

Nekoliko blokova dalje, nakon strme uzvisine Brijega s Križem (Cerro de la Cruz), nalazilo se jezero na kojemu se sklizalo. Bila je to glatka ledena ploča na kojoj su svoju vještinu uvježbavali neki akrobati u klizanju, a oni manje vješti udarali stražnjice. To su bile tipične zimske zabave.

Ljeto je, za promjenu, bilo ugodno, makar je prijetilo vječno i nemilosrdno zavijanje vjetra. Koliko smo puta zbog straha probdjeli olujne noći u kojima se kuća tresla jer je bila šibana bijesnom tučom od kamenčića koje je bacao ciklon u snažnim naletima. Takvo što se trebalo doživjeti kako bi se toga moglo prisjećati; ali, makar sam rođen u Austrijskoj četvrti, nekoliko metara od mora, otac je svoj dućan smjestio na najviši vrh u Punta Arenasu, ispred buduće Magallanske pukovnije.... Tako da smo stanovali u kući na krajnjemu gradskome rubu gdje je bjesnila oluja (Mihovilovic 1978 : 34)".

Uz njegove stanovnike, jedan od protagonista romana je i sam grad Punta Arenas. O tome izuzetno čistome gradu na krajnjemu jugu Čilea, u kojemu je rođen i odrastao, u kojemu je išao u školu i doživio prve prave ljubavi, o gradu u kojemu su ulice popločavali njegovi zemljaci i koji je bio mjesto prvih nesigurnih koraka i ambicioznih želja naših doseljenika koji su sebi i svojoj djeci željeli stvoriti bolju budućnost, Mihovilovic piše povjerljivim tonom, blago, biranim riječima, iskreno. (Grad kao glavni junak čest je motiv u suvremenoj hispanoameričkoj književnosti - spomenimo Fuentesa i njegov roman *La región más trasnparente* /Najprozračniji kraj/ kojemu je protagonist Grad Meksiko).

Kao i u svim mjestima na svijetu, tako i u Punta Arenasu postoje razlike među ljudima; ali vezano uz način života, svi oni žive na jednak način: ne za van, već prema unutra. Njihov se život odvija u njihovim domovima. Bit života u čitavome Magallanesu je obitelj i sve se vrti oko nje. A posebnu ulogu ima glava obitelji, otac. To je razvidno i u ovome romanu prepunome nježnih uspomena na autorovo djetinjstvo i mladost, koji je ujedno topla i

kraja i dok se spomene njihova jedinstvena pokrajina s prelijepom prirodom, koju su s puno ljubavi i jedinstva izgradivali pripadnici raznih naroda, a posebno Hrvati.

Na neki način (ali bez sumnje literarniji i istančaniji), Mihovilovic u ovome djelu nastavlja rad povjesničara Lucasa Bonacica koji također govori o Magallanesu, o običajima i idiosinkraziji njegovih stanovnika. Također, vrlo važnu ulogu u njemu ima i Menéndezov predgovor. On nas uspješno uvodi u ovo djelo jer se u njemu ukratko objašnjava specifičan način života na krajnjemu jugu Čilea.

Drugi Mihovilovicev roman je *Entre el cielo y el silencio* (Između neba i tišine). Objavljen je u Santiagu u izdanju nakladničke kuće Pineda Libros 1974. godine. Radi se o nekoj vrsti epopeje o pastiru s čileanskoga juga, s arhipelaga Chiloé. Tišina iz naslova simbolizira tišinu beskrajnih magallanskih pampasa, dok čisto i providno nebo kao da vreba sudbinu legendarnih čuvara ovaca s čileanskoga juga gdje žive Čiloti i vlada gotovo vječni snijeg. Čiloti su poznati po tome da se ne miješaju s drugim narodima, ali s njima rade na raznim poslovima. Roman se čita u jednom dahu jer se čini da se životi njegovih protagonista odvijaju pred našim očima. Na 165 stranica u njemu se opisuje život Emeterija Muñoza, plemenitoga i napaćenoga Čilota i njegovu nikada zaboravljenu ljubav prema Rosi. On odlazi sa svojega arhipelaga u Magallanes i obećava Rosi da će se vratiti i oženiti je. Prolaze godine pune napornoga rada, on se ne pojavljuje u svojemu rodnom mjestu i proglašavaju ga mrtvim. Rosa napušta svoje selo i udaje se za drugoga čuvara ovaca - Juana Ullou.

Emeterio susreće mnoge ljude (Manuela Gallarda, oca Felipea Aguirea, Juana Ullou koji je za njega simbol radišnoga i poštenoga Čilota, Joséa Mansillu te *prljavoga gringa /Gringo Sucio/* Yimija) koji su mu pratitelji na zabavama i na teškim poslovima. Tu su još talijanski frizer Aldo di Biasse i vlasnik hotela Cañadón Grande, Turčin Fuyard.

Nedugo nakon svadbe Juan umire plativši danak svojemu opasnom zanimanju, a Emeterio sanja da se oženi njegovom udovicom - Rosom.

U ovome djelu Mihovilovic ne obrađuje hrvatsku tematiku (to je tipični roman s tematikom juga), ali uvodi u roman likove Hrvata. Među njima je i jedan od čuvara ovaca - Gregorio (Grga) „koji inače obavlja posao čuvara stoke u preriji što znači da mu je rad vezan uz stražarnicu na jednom od rijetkih i osamljenih mjesta, sastajalištu odvažnih stočara usred prostranoga i surovoga magallanskoga kraja (Mihovilovic 2005 : 11)".

Pisac vrlo osjećajno opisuje posao koji radi taj Dalmatinac: „On u sebi spaja posao i ljubav, na čemu i fokusira opis ljudi u prostoru koji više odgovara individualistima ili njima oprečnim ljudima koji žele sačuvati anonimnost (Mihovilovic 2005a :11)".

Inače, posao čuvara u čileanskome pampasu je posluživati jelom goniče stada koji tuda prolaze, dati im smještaj i krov nad glavom, a ponekad i zdravstvene te usluge pogrebnika. Osim toga, on održava i telefonske veze koje ga povezuju s drugim ljudima.

Vezano uz to, Jerko Ljubetić izdvaja ovaj odlomak:

„To što Muñoz mora tu ostati, nešto je uobičajeno i neizbježno, a Grgo se obveseli prilici da ima nekoga s kim će popričati. Loš je njegov španjolski, to zna jer je puno puta doživio da su se ljudi grohotom smijali kad bi ga čuli kako govori, ali on pripada onom narodu koji uživa u brbljanju, u izmjenjivanju riječi kada se koriste slikovitim izrazima, velikim riječima i kada se tu i tamo skidaju sveci s neba i pršte prostote i kletve koje su, kako se stalno ponavljaju, izgubile nakanu i smisao (Mihovilovic 1974 : 39)".

Grga ili Gregorio je, poput mnogih drugih Hrvata došao na ovo područje i svoj je posao prihvatio kao dužnost usprkos nizu poteškoća i problema na koje nailazi. Prisjeća se svojega života i odlaska iz domovine:

„U sjećanje Grgo priziva svoj dolazak u Ameriku. Stric Luka poslao mu je iz Punta Arenasa novac za put kad mu je bilo tek petnaest godina. I krene. U trećem razredu, jer nije bilo četvrtoga, na talijanskom brodu koji je prevozio iseljenike iz Genove u blistavi Buenos Aires... Prebivao je u Punta Arenasu toliko kratko da je jedva upamtio središnji trg i crkvu... Njegov stric je držao da je došlo vrijeme da ga pošalje na „farmu". I ukrcao ga je zajedno s ostalim nadničarima različitih faca na drveni brod, malen, neudoban, plitak, tupast i spor, kojemu je trebalo pet sati da prijeđe Magallanov tjesnac i ostavi ga na kraju mirne uvale, na porvenirskom gatu. Ondje ga pokupi predradnik i zapovjedi mu da uzjaše (nikad nije doznao je li to bilo unaprijed smišljeno) na divljega konja koji ga otprve zbaci preko glave usred bodljikava grma, a drugi put u baruštinu. Nije Grgi ništa drugo preostalo nego da povede konja za povodac, prijeđe uzduž naselja i propješači. Za osam sati trideset i pet kilometara kako bi stigao na farmu San Luis (Mihovilovic 1974a : 55-71)".

Grgo je isprava sporedan lik, ali kasnije postaje pravi predstavnik svojega naroda. Romanopisac djelomično uvodi u radnju romana i druge sunarodnjake koji nisu izravno vezani uz nju. Govori o Lungu, šišaču ovaca, o Antoniju Rendiću, pioniru filma, o braći Mimica, trgovcima iz Porvenira, o Kovačiću, uzgajivaču ovaca. Možemo reći da je on svojevrsni simbol hrvatskih doseljenika na jugu Čilea.

Roman „Između neba i tišine" doživio veliki uspjeh, vrlo je brzo rasprodan i nakon tri mjeseca od prvoga izdanja objavljeno je drugo. Ovo djelo ima iznenađujuću dramatsku snagu - krajolik i ljudi u njemu stvaraju psihološki okvir u kojemu se isprepliću samoća, snijeg i vjetar.

Život čuvara ovaca vrti se oko sitnih životnih događaja kao što su ljubavi, pijanke, mržnje, prepirke, ali sve izgleda jako poetično. Pisac nas upoznaje sa svijetom pastira na krajnjemu čileanskome jugu koji usprkos svojoj surovosti djeluje jako idilično.

Ako je prvi roman saga o hrvatskim obiteljima na krajnjem jugu Čilea, drugi je saga o radišnim Čilotima koji rade, bore se za život, međusobno se natječu, sanjaju, vole, zabavljaju se i umiru razmišljajući o zvijezdama. Ali, naravno, i tu ima likova Hrvata.

Julio Ramírez Fernández ističe neke piščeve izraze u stilski vrlo dotjeranom romanu: "Svaki od njih nosi svoj materijalni teret na konju, a svoj teret tjeskobe u duši; s tjeskobama dolaze i uspomene, snovi, nade" (Ramírez Fernández, Julio: Entre el cielo y silencio La Prensa Austral, 29. VII. 1976. str. 14) te ovaj „osim toga, bio je naviknut na prostranstvo pampasa, na vjetar, hladnoću, snijeg, led... na to da slobodno hoda između neba i tišine..." ((Ramírez Fernández, Julio: Entre el cielo y silencio. La Prensa Austral, 29. VII. 1976. str. 28).

Ističe i ovaj izričaj: Tamo je započela njegova zima u pokretu. Dva ili tri dana na svakome mjestu na koje će doći. Na to je imao pravo. Obaviti ili ne obaviti neki posao i nastaviti dalje put sa svojim konjima, svojim psima... i svojom samoćom (Ramírez Fernández, Julio: Entre el cielo y silencio. La Prensa Austral, 29. VII. 1976., str. 29).

Ako opisima pampasa dodamo i one posjeda na jugu ili dolaska preprodavača, dobivamo jasnu sliku života seljaka na tome području.

O tome svom romanu Mihovilovic kaže:

„Ja nisam čovjek sa sela, ali posjetio sam mnoge stočne posjede, družio sam se s ljudima, upoznao sam hrabre muškarce i žene iz toga kraja i slušao ih. Nakon toga napravio sam bilješke koje sam pustio da se neko vrijeme odmaraju, a zatim ih konačno objedinio i tako je nastao roman. (El silencio fuegino inspiró a Mihovilovic. Prensa Austral 23. srpnja 1971.)

Rekao je i da su neki likovi iz knjige zaista postojali. A kako se nadahnjivao ovaj pisac razvidno je i iz ovih njegovih riječi:

„Osjećam se sretnim, osobito u ovim zimskim danima - rekao nam je -, hodajući sam po hladnome gradu punom snijega. Išao sam na groblje posjetiti grob svojih roditelja. Tišina groblja pročišćuje. Umiruje dušu. Buku stvara samo škripa koraka po snijegu. Ne čuju se glasovi. Nema potrebe biti piscem da bi se osjetili nadahnutim.

Poslijepodne sam se popeo na brdo. Vidio sam djecu kako se sanjkaju. Činilo mi se da sam se vratio u djetinjstvo i osjetio želju da potrčim za njima. Ne znam zamjećujem li te stvari zbog toga što ih nakon mnogo vremena opet ovdje doživljavam. Možda ih oni koji su stalno ovdje ne primjećuju. Pisat ću o tome. Malo pomalo. Napisat ću novu knjigu". (El silencio fuegino inspiró a Mihovilovic. Prensa Austral 23. srpnja 1971.)

Dijalog u romanu je brz, duhovit i ponekad s vrlo jednostavnim rječnikom. Opisujući život pun promjena i dramatike čuvara ovaca na tome području, kojima je u Punta Arenasu posvećen spomenik što ga je napravio Germán Montero, Mihovilovic nas opet podsjeća na svoj voljeni Magallanes.

Treći roman ovoga pisca je *En el último mar del mundo* (Po moru na kraju svijeta), objavljen 1978. u Santiagu u nakladničkoj kući Zig-zag. Za ovo je djelo Herman de Solar, dobitnik Nacionalne nagrade za književnost, rekao: „To je jedan od najugodnijih, najbolje napisanih i najbolje psihološki razrađenih romana objavljenih u zemlji u dugome vremenskome razdoblju (Mihovilovic 1974 : 11)".

To je djelo mnoge iznenadilo živahnošću, snagom, bogatstvom mašte i savršenim opisima krajolika i ljudi. Razvidno je da autor dobro poznaje taj dio svijeta, osobito kanal Beagle. O tome su području osim njega pisali još samo Francisco Coloane i Eugenio Mimica Barassi.

Mihoviloviceva priča ponovo počinje u Punta Arenasu, u pansionu Estébana Fadica i govori o skupini ljudi koji su svojevrsni pustolovi. U njoj se ističu Hrvati Juan Zarovic, Julio Milovic i mladi Marcos Marcic koji je tek stigao iz Europe. Svi su oni iz istoga sela s otoka Brača.

Zajedno s pripadnicima različitih naroda okupljenih pod vodstvom pomorskoga kapetana Portugalca, kreću brodom u potragu za zlatom po otocima na krajnjem jugu Čilea. Dalmatinci Juan Zarovic i Julio Milovic su iskusni bivši narednici u carskoj austro-ugarskoj mornarici. Esteban Fadic je polu-invalid, vlasnik pansiona u Punta Arenasu i stari kopač zlata. Vrlo je simpatičan i neposredan. Neobično voli glazbu. Od Hrvata tu je i Tomás Postol, kuhar na brodu. Tek pridošlom Marcosu zemljaci u šetnji Punta Arenasom pokazuju najljepše kuće koje otkrivaju pravo bogatstvo. Sva trojica se žele što prije obogatiti. Žele pronaći zlato i donijeti ga u vrećicama, u bočicama ili u rupčićima zavezanim u čvor kao što su to obično radili kopači zlata na krajnjemu jugu Čilea. Onda bi ga u nekoj krčmi zamijenili za klekovaču, viski, čizme, lopate ili sita, lijekove ili duhan. Ponekad bi od toga novca kupili dar ženi ili djetetu igračku, a bilo je i prigoda kad bi darovali neku od lakih žena koje bi im te noći bile na raspolaganju.

Mihovilovic vrlo jednostavnim riječima opisuje živote prepune žrtvovanja pustolova koji su na jugu Čilea tražili zlato, kao i način na koji su tu mukotrpno stečenu kovinu potratili u lošoj prodaji, zabavi, kao žrtve lopova ili u krčmama na lošem glasu u pijančevanju i sa ženama. (Kritičari su zapazili da Mihovilovic pomalo pretjeruje dok opisuje mukotrpan život pionira i njihove želje za bogaćenjem.)

Naši se zemljaci ukrcavaju na brod i kreću na putovanje Južnim morem. Autor često i vrlo vješto opisuje nevrijeme i druge opasnosti koje prijete na južnome moru - pripovjedač opisuje

prirodne osobine kako bi prikazao težak život pomoraca i život tragača za zlatom koji gotovo svakodnevno život stavljaju na kocku.

Zapravo, on ih predstavlja kao ljude tragalačka duha, željne pustolovina, lagodnoga života i lijepog odijevanja, što prema mišljenju Livacica Gazzana baš nije tipično za Hrvate u Čileu. Livacic smatra da je za njih karakteristično da se često sjećaju svojega rodnog kraja, da su nostalgični i da se lijepo ophode prema pripadnicima drugih naroda. Navodi primjer Estébana Fadica koji se prisjeća svojega rodnoga kraja i govori o smokvama i lozi, o ljetnome sunce i bračkom kamenu.

Juan koji je mlađi, ujedno je i optimističniji i na Fadiceva prisjećanja odgovara:

„Da, želio sam nešto reći o ovoj zemlji… Pa mislim usprkos tome što joj je opora i oštra priroda, kad, na primjer, čovjek sav uđe u se, a da ne spominjemo oluje i mrske pljuskove koji se stušte svakog sata, ovdje ima nečega, kao što to kaže Fadić, nešto što je teško objasniti, ali jednom riječju, ono čega ima, jest budućnost, samo onda ako je netko spreman odreći se mnogih stvari o kojima ljudi maštaju (Mihovilovic 2005 : 24)".

Ali, ma koliko bili nostalgični, naši su ljudi svjesni prednosti njihove nove domovine i i sve se više prilagođavaju novoj sredini.

Vezano uz to, Livacic Gazanno izdvaja ove odlomke iz romana:

„ Kakvoga li smisla nastaviti činiti ono te isto što su naši djedovi radili! Natezati vime da bi iscijedili pola litre kozjeg ili ovčjeg mlijeka; brati masline i sipati ih u prešu, sušiti na suncu smokve… a uvečer čašica prošeka ili rakije… Ići nedjeljom na misu, biti na svim pogrebima i svadbama, na srebrnim pirovima. Zlatnim, platinastim, dijamantnim, i što ga ja znam; voditi neki već unaprijed star život koji se ponavlja kao tik-taka na satu (Mihovilovic 2005a : 24)".

I:

„… za četiri godine vojne službe, zatim prve godine dolaska u Ameriku, obišavši od Buenos Airesa do Antofagaste, od Orura do San Francisca u Kaliforniji, da bi se skrasio u Punta Arenasu, a i tu mu prođe skoro sedam godina u užasno teškom radu u koji je uložio svoje snage i nadu - popucale su mu zaista potpuno veze s domom svojih očeva i djedova pa je počeo vjerovati da mu povratka više nema (Mihovilovic 2005b : 159)".

A nakon osam godina ispiranja zlata na dalekom jugu, slavi useljenje u novu kuću i izjavljuje da je to njegov konačni dom:

„Ne mogu a da se ne sjetim naše krasne Dalmacije. Danas, današnjim danom ovdje počinje proljeće, tamo zima. Po svoj prilici snijeg će zasuti vinograde i maslinike, a na obali mora stisnut će mraz, onako kako je ove zore ukrasio ove naše ulice. Nevjerojatno da baš led pokrene topla sjećanja. On je sastavni dio našega života. Svi bismo se htjeli vratiti onome što

je naše... ali svi radimo sve što je moguće da se ne vratimo. Izgradio sam ovu kuću da u njoj živim (Mihovilovic 2005 : 344)".

Juan je u novoj domovini poput mnogih svojih zemljaka uspio, ali nema primisli nadmetati se u materijalnom bogatstvu:

" ...postati bogat? Zbog čega? Je li zato da bi izgubio svoje siromašne prijatelje? Jer kad netko postane bogat, neizbježno ga napuštaju njegovi siromašni prijatelji. A siromašni prijatelji su veseli, uvijek se šale, znaju najpaprenije viceve, uvijek će sa zadovoljstvom prihvatiti poziv na piće ili tome slično. Ići na pečenje izvan grada s tom gospodom koji uvijek nose odijela, šešir, gamaše, tvrdi ovratnik, kravatu s oprsnikom, štap sa srebrnom drškom, sat sa zlatnim lancem, dugmad za manšete s dijamantima i prstenje natrpano inicijalima i brušenim dragim kamenom, pečenje izvan grada s njima - ode do vraga! Ne bi to bila gozba, već popis inventara. I kako onda ne prikloniti se zalogaju s prostim pukom, kao što si i sam, koji može biti otmjen; uz malo kulture u društvenom ponašanju uklopit će se u bilo koju sredinu. Siromah po podrijetlu razumije siromaštvo ostalih i ljudi ga više vole nego razmetljiva bogataša. Na kraju krajeva, bogatstvo je prolazno, ako ga djeca ne raspu, ono će ga unuci. Nasuprot tomu, siromaštvo je čovjekovo prirodno stanje (Mihovilovic 2005a : 18-19).

O uspješnoj prilagodbi Hrvata u veliku zajednicu naroda koji su došli iz raznih strana svijeta i pronašli novu domovinu svjedoči i ovaj ulomak koji govori o zastavama različitih narodnosti, a razgovor se vodi ispred guvernerove zgrade. I njega je uočio Livacic Gazzano :

„Na središnjem trgu ispred zgrade Pokrajinske uprave podizala se državna zastava uz zvuke orkestra pješačkog bataljuna...

Poslije toga dolazili su Englezi na red da uz taktove valcera *God save the King* podignu svoju heraldičku zastavu.

Juan, okružen skupinom svojih sunarodnjaka i Španjolaca koja je čavrljala odvojena od ostale publike, povišenim glasom reče:

- Toliko vrpca im je trebalo da naprave zastavu. Ne kažem da je ružna, dapače, mnogo je ljepša od nekih drugih, ali kad već imaju toliko križeva, mogli su dodati, na primjer i jednog lava. Lijepe zastave imaju orlove... Ili lijepu zvijezdu... Časne mi riječi, čileanska zastava je zaista...

Eladio Fernández se podrugljivo nasmije:

- Što se zastava tiče, nema je do Španjolske, 'mono'. Zaista je prava vatra...

- Vatra je opasna - reče mudro Julio.- Mislim da je vatra zapalila mnoge ratove.

-P... znaš, Julio, ta ti valja - dodade Fernández veselo -. Nama se Španjolcima sviđa krv, ona bikovska i ona ratnička. Imamo toliko herojskih tragedija i mislim da ćemo ih i dalje imati. Koliko nas je, na primjer, samo koštalo osvajanje Amerike… da bismo je kasnije izgubili.

Pa... koštalo nas je krvi i plamena. Rekao sam bojnih plamenaca, 'mono'.

- Slažem se, dakle - ustanovi Juan - da je čileanska zastava zaista lijepa. Osim toga njezine boje....

- ... su boje naše hrvatske trobojnice - promrmlja Julio, a u plavim očima pojavi mu se vlažan oblačić.

- Da - reče Juan - da, naša je također crvena, bijela, plava… A nakon duge stanke doda, a glas mu je podrhtavao:

- Zastava onih koji će doći kao naši potomci… Blagi Bože!

Ozbiljan, Eladio Fernández položi ruku na Juanovo rame i reče polagano mjereći težinu svake riječi:

- Imaš pravo, 'Austriaco' (Austrijanče), imaš pravo… Kolike li je narode ta zastava ovdje ujedinila (Mihovilovic 2005 : 20-21)".

Bez sumnje, tome su ujedinjenju pridonijeli i Hrvati širom Čilea.

Za roman *En el último mar del mundo* Nicolás Mihovilovic je 1971. dobio Nagradu grada Santiaga za najbolji roman svoje vrste tiskan u prethodnoj godini.

Osim romana, on je i autor zbirki pripovijedaka: *Simbád sin mar* (Simbad bez mora, 1984., 1987.) i *Estampas magallánicas Cuatro hombres de ayer y de siempre* (Slike iz Magallenasa. Četiri čovjeka od jučer i zauvijek, 1984.).

U toj zbirci se prisjeća četvorice ljudi iz Magallanesa - Talijana Juana Bautiste Contardija koji je bio vatrogasac, Čileanca Ramóna Cañasa Montalva koji je postao general, Vladimira Borica, sina Hrvata i prvoga dijecezanskoga biskupa u Punta Arenasu, te Španjolca Francisca Camposa Torreblanca koji je iz Málage došao u Iquique, a zatim se nastanio u Punta Arenasu.

U zbirci pripovijesti *Simbád sin mar* glavni je junak ribar Ludi Keko, po mišljenju Jerka Ljubetića vrlo poseban i pronicljiv lik koji uvelike podsjeća na našeg pastira Lodu ili španjolskoga Paca Loca, a kojega u čileanskoj književnosti nema.

„Bijaše malen, suhonjav, vrskav, mucav… Svežanj živaca. Pravi dinamit. Ma što da kažem? Nitroglicerin! Dosta da ga dirneš pa da eksplodira, ili, kako se to danas kaže, prsne.

Koristio se svojim jezikom u kojem je bilo talijanskih, španjolskih i hrvatskih riječi u spletu koji je svojim rukama razmrsivao. Zapravo, više se izražavao vještim kretom nego glasom.

O, kako li je teška košara krcata hobotnica nedavno izvučenih ispod škrapa o koje se more razbija…! Kako škripuće vrbovo pruće i cijedi se slana voda niz već mokre ribarove hlače.

- Vaja smočit' guzicu i muda za ćapat te beštije - objašnjavao je Keko kovitlacem pokreta. (Mihovilovic 2005 : 29)".

Djela Nicolása Mihovilovica su bez sumnje do sada najcjelovitija i najznačajnija književna djela o našemu iseljeništvu u Čileu. On je pravi predstavnik naroda koji je znatno doprinio razvoju čileanskoga juga, na kojemu su zauvijek ostali njegovi roditelji. Taj pisac, prema Aloneovim kriterijima, pripada u skupinu „kreolskih" pisaca jer govori o sudbini običnih ljudi, pionira na jugu, ribara, pomoraca, ispirača zlata, misionara, švercera, Indijanaca i čuvara stada na dalekome i negostoljubivome području. Upravo je ovaj autor unio nove vrijednosti u čileansku regionalnu književnost jer razumljivim jezikom opisuje stvarni život i ne pribjegava ni mitu ni legendi.

Mihovilovic je uvijek naglašavao da se on smatra prvenstveno magallanskim piscem i da je taj svijet specifičan zbog mješavine raznih naroda i kultura. Upravo o njemu napisao je svoja tri vrlo uspješna romana u kojima govori o doseljenicima, o gradu Punta Arenasu koji se razvija, o prostranim pampasima i čuvarima stoke u njima, te o ledenome moru i ljudima vezanim uz njega: lovcima, pomorcima, pustolovima. O svima onima koji su živjeli uz more na kraju svijeta.

Nicolás Mihovilovic, pripadnik drugoga naraštaja čileanskih pisaca hrvatskih korijena u Čileu, prije svega je regionalni pisac. Tri romana o Magallanesu napisana s puno ljubavi prema rodnome kraju, omogućila su mu da bude među najboljim čileanskim piscima o moru i njegovu beskraju. Razvidno je da jako dobro poznaje svoj kraj koji opisuje s mnogo ljubavi i izravno, bez mnogo ukrašavanja i suvišnih rečenica, onako kako ga on doživljava.

Po mnogim elementima ovaj pisac može pripadati i hrvatskoj književnosti jer u njegovu opusu zapravo nema djela u kojemu ne govori o svojim sunarodnjacima. Opisao je hrvatske doseljenike, njihove živote i običaje u Punta Arenasu i na širem području Magallanesa, i po tome bi, prema podjeli profesorice Kalogjera, spadao u pisce etničare. No, ne možemo zanemariti ni univerzalne elemente u njegovim djelima zbog kojih su ona zanimljiva čitateljskoj publici i izvan granica njegove zemlje (nostalgija, humanost).

Mihovilovic nikada nije zanemario svoje hrvatske korijene i uvijek je bio ponosan na njih. Poznavao je hrvatski jezik iako ga nije dobro govorio i pisao je na španjolskome jeziku. Možemo reći da je upravo on prvi značajniji čileanski pisac hrvatskih korijena koji je prešao granice svojega Magallanesa. U djelima mu se osjeća utjecaj i nekih naših pisaca, prije svega Vladimira Nazora, a razvidne su i sličnosti između njega i nekih hrvatskih pisaca s engleskoga govornoga područja (primjerice, Amalije Batistich). Nije zanemariv ni element nostalgije koji

je također čest kod naših pisaca u Čileu. Konačno, i on se sam, kao i brat mu Domingo te kći Mirta, osjećao (i) Hrvatom. Bio je pripadnik velike hrvatske zajednice koja se smjestila na krajnjem jugu i na neki je način njezin simbol.

c) Suvremenici

U drugi naraštaj čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla uz Mihovilovica bih uključila i Estebana Jaksica Rakelu (Punta Arenas 1907.-1978.), Simóna Eterovica (Punta Arenas, 1912.-1973.), Roquea Estebana Skarpu, Dominga Mihovilovica Rajcevica (pseudonim Domingo Tessier), Fernanda Josseaua Eterovica, Zlatka Brncica, Yerka Moretica Castilla, Sergija Vodanovica Pistellija, Amaliju Rendic, Cedomila Goica Goica, Antonija Carkovica Eterovica (Punta Arenas, 1928.), Ernesta Livacica (1929.), Catarinu Iglesia Kalcina (Punta Arenas, 1933.). Kod toga naraštaja koji je blizak realizmu razvidni su mnogi elementi koji ih povezuju s Hrvatskom, zemljom iz koje su došli njihovi roditelji. Ističem neke od tih autora:

Domingo Mihovilovic Rajcevic rođen je 1918. u Punta Arenasu. Pisac je, glumac, režiser, kazališni povjesničar, dramaturg, član Čileanske akademije; kako kažu, čovjek od kazališta, televizije i filma. Već kao učenik, zajedno s braćom Boric, Ernestom Livacicem i drugima, u rodnome Punta Arenasu uključuje se u rad dramske skupine i glumi u igrokazima kasnijega puntaarenaškoga biskupa.

U Santiagu se upisuje u Školu primijenjenih umjetnosti na Čileanskome sveučilištu gdje uči crtanje i slikarstvo. Pristupa kazališnoj družini i uzima pseudonim Tessier. Utemeljitelj je, glumac i redatelj Eksperimentalnoga kazališta na Čileanskome sveučilištu gdje predaje glumu i interpretaciju. Bio je voditelj Odjela za izučavanje čileanskog kazališta i osnivač je tamošnjega Kazališnoga muzeja. U Engleskoj je radio na BBC-ju. Na poziv tamošnjih sveučilišta, držao je predavanja u Meksiku i u Puerto Ricu. Tri godine boravi u Gvatemali gdje je upravljao Nacionalnom kazališnom školom Glavne uprave lijepih umjetnosti. Tu se po drugi put oženio (prva žena bila mu je poznata čileanska glumica Bélgica Castro). Organizirao je prvu izložbu američkih kazališta, osmislio više TV programa i snimio nekoliko dokumentarnih filmova.

Utemeljitelj je i voditelj kazališne akademije u četvrtima Ñuñoa i Las Condes u Santiagu. Njegova drama *N.N.* (1965.) dobiva nagradu Čileanskoga društva književnika, drama *Tercer piso al fondo* (Treći stan na dnu, 1966.) nagradu *Gabriela Mistral*, a *Tablas, láminas, alambre de púas y demases* (Daske, metalne ploče, bodljikava žica i sve i svašta, 1973.) nagradu Katoličkoga sveučilišta. Prema jednome poglavlju iz romana svojega brata Nicolása *Desde*

lejos para siempre piše dramu *Luka Milić, médico cirujano* (Luka Milić, liječnik kirurg, 1975.)

U knjizi *Amor y humor del teatro* (Ljubav i humor kazalištu, 1995.-1997.) koja je važan dio povijesti čileanskoga kazališta, nalazimo vrijedne podatke o doprinosu Hrvata i njihovih potomaka razvoju čileanskoga kazališta i filma (primjerice, Antonio Radonić snimio je prvi čileanski dokumentarni film na Ognjenoj zemlji).

Domingo Mihovilovic vezan je uz zemlju svojih roditelja i razumije hrvatski jezik. Hrvatski motivi osobito su razvidni u već spomenutoj kostumbrističkoj drami *Luka Milić, médico cirujano* (Luka Milić, liječnik kirurg, 1975.) koja se s uspjehom izvodila u Punta Arenasu i u Santiagu. Prevedena je na hrvatski i izvedena na Hrvatskome radiju.

Kad sam Domingu dostavila kazetu, nije mogao suzdržati suze. Toliko ga je dirnulo čuti svoje djelo u izvedbi hrvatski glumaca.

Godine 1965. na poziv Hrvatske matice iseljenika posjetio je Hrvatsku i tom prigodom bio u Zagrebu, Splitu, Dubrovniku te u Škripu i Pučišću na Braču, rodnim mjestima svojih roditelja. U više navrata bio je i u Hrvatskome narodnom kazalištu. Poslije predstave nacionalne opere Nikola Šubić Zrinski izjavio je: „Sretan sam što sam potomak naroda koji je dao Zrinskoga - utjelovljenje hrabrosti i poštenja. Ova opera me se tako snažno dojmila, te sam možda po prvi put osjetio svu snagu krvi koja teče mojim žilama. Krv nije voda" (Mataić 1998 : 119).

Vezanost uz rodnu zemlju svojih roditelja i uz hrvatski identitet je više nego razvidna.

Kazališni ljudi hrvatskoga podrijetla koji uvode novosti u čileanski teatar i:

Fernando Josseau Eterovic rođen u Punta Arenasu 1924. Živi u Santiagu. Pripovjedač je i dramski pisac: djela su mu prevođena na više jezika i prikazivana u više zemalja. Najpoznatiji je po dramskim djelima zbog kojih ga nazivaju čileanskim Moliérom: *César,* 1950., *Esperaron el amanecer* (Čekali su svanuće, 1950.), *El prestamista* (Lihvar, 1956.), *La torre de marfil* (Kula bjelokosna, 1957.), *La mano y la gallina* (Ruka i kokoš, 1974.) itd. Postoje podatci da je *El prestamista* na američkome području izveden preko 10 000 puta.

Zlatko Brncic (1920. - 1973.) rodio se u Punta Arenasu. Diplomirao je književnost i lingvistiku na Čileanskome sveučilištu u Santiagu. Bio je profesor književnosti, pisac, dramatičar, publicist, glazbenik i izdavač (tiskao je iseljeničko glasilo Los Eslavos /Slaveni/ 1946.). Osnivač je eksperimentalnoga kazališta na Čileanskome sveučilištu. Autor je prve nacionalne drame *Elsa Margarita* (1943.) koju je to kazalište izvodilo u zemlji i izvan nje, te tragedije *Heroica* i nadrealističkoga romana-poeme *Ángela Triste* (Tužna Angela, 1952.). Objavljivao je priče, pjesme, književne i glazbene kritike u raznim časopisima. Tiskao je i dvije knjige o povijesti čileanskoga kazališta - *Historia del Teatro en Chile* (Povijest

čileanskoga kazališta) i *El Teatro chileno a través de cincuenta años* (Čileansko kazalište kroz pedeset godina).

Sergio Vodanovic Pistelli (Split 1927. - Santiago 2001.), odvjetnik, uspješan dramski pisac, pisac scenarija za televizijske serije, predavač dramske tehnike na Katoličkome sveučilištu u Santiagu, redoviti član Čileanske umjetničke akademije.

Kao dvadesetogodišnjak piše prvu dramu *El príncipe azul* (Plavi princ). Godine 1953. izvodi se njegova drama *El senador no es honorable* (Senator nije častan) za koju dobiva Nagradu grada Santiaga. Igrana je izvan zemlje i prevedena na više jezika. Napisao je i drame *Mi mujer necesita marido* (Moja žena treba muža, 1956.), *La cigüeña también espera* (I roda čeka, 1955.), *Los fugitivos* (Bjegunci, 1956.), *Deja que los perros ladren* (Pusti pse da laju, 1959.).

Drama *Viña, tres comedias en traje de baño* (Viña, tri komedije u kupaćem kostimu, 1964.) sastavljena je od tri jednočinke *El delantal blanco* (Bijela pregača), *La gente como nosotros* (Ljudi poput nas) i *Las exiliadas* (Izgnanice). Za taj je dramski tekst dobio Nagradu grada Santiaga. Režirao ga je Domingo Mihovilovic Tessier koji je glumio u Vodanovicevim komedijama. Također je napisao djela *Perdón, estamos en guerra* (Oprostite, u ratu smo, 1966.), *Nos tomamos la universidad* (Zauzeli smo sveučilište, 1969.) i *La mar estaba serena* (More je bilo mirno, 1982.).

Prema mišljenju kritičara Juana Andrésa Piñe, Vodanovica se smatra središnjom ličnošću pokreta pedesetih godina koja je snažno utjecala na promjenu književnih tijekova u Čileu. (Ljubetić 1997 : 1067).

U žanru čileanske drame novi dramatičari prekidaju s tradicijom, proširuju tematiku, pišu drame socio-političkih sadržaja, opisuju sukob generacija. Godine 1941. osjeća se snažan utjecaj Stanislavskog, a kasnije Ibsena. Vodanovic se poslije usmjerava prema kazalištu apsurda - u pojedinim dramama ismijava neke nacionalne institucije, piše o korumpiranosti društva u kojemu vladaju licemjerje i egoizam, govori o nepravdi, poniženju i teškom životu siromašnih, obrađuje seksualne traume, piše o dekadenciji buržoazije, sterilnome životu visokoga društva, odsutnosti vjere, nade, perspektive. U trilogiji *Viña* prikazuje propast čileanske aristokracije. Drama oscilira između vodvilja i farse, komedije i drame, a u trećem dijelu pretvara se u tragediju. U mnogim dijelovima ima elemenata suvremenoga teatra apsurda i groteske. Iako se Vodanovic u svojim dramama prvenstveno bavi čileanskom zbiljom, njihova tematika poprima i sveopća, univerzalna obilježja. Prema tvrdnjama čileanske književne kritike, njegova se drama oslobodila uskoga i parcijalnoga kruga, koji je

rabio „kostumbrizam" i „kreolizam", te otvorila širi pogled na zemlju kao političku, zemljopisnu i društvenu latinoameričku (i ne samo latinoameričku) sredinu.

Svi ovi pisci naglašavaju svoje hrvatsko podrijetlo (Vodanovic je rođen u Splitu), razvidna je njihova vezanost uz hrvatski identitet, ali prije svega, djela im se odlikuju univerzalnošću i humanošću.

Tome naraštaju pripada i književni kritičar **Yerko Moretic Castillo** (1926.-1972.) koji je rođen u Antofagasti. Bio je profesor španjolskoga jezika te esejist. Objavljivao je svoje radove u novinama, a tiskao je i knjigu eseja i književnih kritika *El Relato de la Pampa Salitrera* (Priča o pampasu salitre, 1962.). Iste je godine s Carlosom Orellanom objavio antologiju kratkih priča i studija *El nuevo cuento realista chileno* (Nova čileanska realistička pripovijetka), a 1970. esej o peruanskome književniku Joséu Carlosu Mariáteguai. To mu je bio doktorski rad na Katoličkome sveučilištu u Pragu. Za esej je dobio književnu nagrada „Casas de las Américas".

Književni kritičar i sveučilišni profesor književnosti je i **Cedomil Goic Goic** (1928.) rođen u Antofagasti i autor zapaženih književnih studija na temelju kojih su pisane neke povijesti čileanske književnosti. Poznata je njegova studija o pjesniku Vicenteu Huidobru (1954., 1974.), te analize hrvatskih utjecaja u čileanskoj književnosti.

Pisao je i o čileanskome romanu dvadesetoga stoljeća - *Bibliografía de la novela chilena de siglo XX* (Bibliografija čileanskoga romana dvadesetoga stoljeća, 1962.) te o hispanoameričkom romanu - *Historia de la novela hispanoamericana* (Povijest hispanoameričkoga romana, 1972.).

Od književnica u ovome se naraštaju ističe **Amalia Rendic** (1928.-1986.), nastavnica iz Antofagaste koja se proslavila pisanjem dječjih priča - *Cuentos infantiles* (Dječje priče, 1964.), *Pequitas y yo* (Pjegice i ja, 1969.), *Greda tierna* (Ljupka kreda, 1972.), *Portal de la luna* (Mjesečevi dveri, 1977.), *Los caracoles cayeron al mar* (Školjke su pale u more, 1981.) i *Los peces color de polen* (Ribe boje polena, 1985.). Dobitnica je nagrade Međunarodnoga udruženja za dječju književnost. U djelima joj se snažno osjeća utjecaj njezinoga strica Antonija Rendica.

Pisala je priče i za odrasle te objavila romane *Hierro amargo* (Gorki žig, 1960.) i *Los pasos sonámbulos* (Mjesečarki koraci, 1975.). U romanu *Hierro amargo* obradila je nekoliko likova hrvatskih doseljenika. Na sveučilištu u Santiagu predavala je dječju književnost, odlazila je na studijska putovanja u SAD i Francusku. Njezina priča *Un perro, un niño, la noche* (Dječak, pas i noć) kao jedina iz Čilea među pričama Palmea, Cortázara, Borgesa, Garcíje Márqueza i drugih, ušla je u antologiju proze pisane španjolskim jezikom koja je tiskana 1984. u SAD-u.

Prema preporukama Ministarstva prosvjete Čilea i Paname, njezina su djela postala „pomoćnom literaturom za osnovno školstvo."
Za nju je Marco Aurelio González u svojoj knjizi *Del dolor mar adentro...* (O boli unutar mora, 1987.) rekao da je od „oca Matea koji je volio svoj čileanski sjever, ali je u 46. godini umro kao pravi Hrvat, naslijedila naočitost njegovoga naroda, visoku inteligenciju, plemenito srce i slavensku sjetu (Ljubetić 2000 : 260)".

4. 2. Antonio Skármeta Vranicic (1940.) i suvremenici

U treći, brojčano i književno vrlo snažan naraštaj čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla uvrštavam Desenku Vukasovic de Draksler, Borisa Tocigla Segu, Agatu Gligo, Nicolá Gligu, Maríju Cristinu Ursic (Punta Arenas 1940. - Santiago 1985.), Julija Pedrola Kusanovica (Punta Arenas, 1946.), Mirnu Huentelicán Hraste (Punta Arenas, 1948.), Zlato Keglevic Ivancic (1948.), Ángela Mladinica Nelsona (1949.), Elianu Yáñez Eterovic, Eugenija Mimicu Barrasija, Astrid Fugellie Gezan, Patriciju Stambuk Mayorga, Emiliju Torro Leontic, Milagros Mimica Soto (Porvenir, 1951.) i Juana Mihovilovicha Hernándeza. Među njima izdvajam Antonija Skármetu.

a) Životopis

Antonio Skármeta Vranicic (izvorno Škrmeta) unuk je hrvatskih doseljenika s Brač u Čile. Rođen je u Antofagasti. Njegovi roditelji Antonio Skármeta Simunovic i Magdalena Catalina Vranicic Jaksic čileanski su Hrvati. Djed Stjepan Škrmeta Sekul došao je u Punta Arenas iz Bobovišća 1904. Oženio se u Antofagasti Jerkom Šimonović Jakšić, rođenom 1882. u Dračevici na Braču, koja je došla u Čile 1906. Djed po majci Kuzma Vraničić Restović rođen je 1887. u Nerežišćima na Braču. Baka po majci, Jelka Jakšić Janković, također iz Nerežišća, došla je u Čile 1913. Vjenčali su se u Antofagasti.
Godine 1949., kad je imao devet godina, obitelj mu zbog siromaštva seli u Argentinu, tako da je do svoje dvanaeste godine živio u Buenos Airesu. Tamo su njegov otac, majka, sestra i on živjeli u jednoj sobi nekoga pansiona. S deset godina počinje raditi kao raznosač voća u jednom dućanu. Godine 1951. obitelj mu se vraća u Antofagastu, a kasnije sele u Santiago. Tu polazi srednju školu i živi svoje sretne godine. Dok je odrastao, zaokupljao ga sport (košarka i nogomet), puno je čitao (osobito sjevernoameričku književnost - Sallingera, Hemingwaya,

Faulknera, Saroyana, Normana Mailera..., te englesku i rusku prozu), slušao glazbu, zabavljao se, putovao.

Tada je shvatio da želi biti pisac. U srednjoj je školi organizirao proslavu u čast Charlesa Baudelairea, postao je vođom književnoga kruga i "otkrio" Pabla Nerudu koji je znatno utjecao na njegov opus.

Kasnije su pop glazba i kultura mladih kao teme imale važnu ulogu u Skármetinoj prozi.

Godine 1959. počinje studirati umjetnost, filozofiju i književnost na Čileanskome sveučilištu u Santiagu (Universidad de Chile). Godine 1963. nagrađen je za kratku priču *La Cenicienta en San Francisco* (Pepeljuga u San Franciscu), nadahnutu njegovim putovanjem u SAD gdje je na Sveučilištu Columbia 1966. obranio magistarski rad o Juliju Cortázaru.

Od 1964. redoviti je profesor filozofije na istome sveučilištu, a vrlo brzo počinje postavljati na scenu komade Edwarda Albeea, Williama Saroyana i Eugenea Ionesca. Iste godine objavljuje kratku priču *Señor Avilla* (Gospodin Avilla) i sa svojim kazalištem lutaka putuje po čitavoj Južnoj Americi.

Predavao je hispanoameričku književnost na katedri španjolskoga jezika na Universidad de Chile, te vještinu pripovijedanja u Novinarskoj školi na Katoličkome sveučilištu u Santiagu.

Kao svestrana osobnost bavio se raznim djelatnostima - vodio je književne radionice, bio je urednik kulturnih rubrika u novinama, suosnivač i voditelj televizijskoga programa posvećenoga kulturi, pisac filmskih scenarija, filmski redatelj, pisac radio-drama, ravnatelj kazališta, prevoditelj, slobodni umjetnik...

Godine 1967. objavljuje prvu zbirku kratkih priča naslovljenu *El entusiasmo* (Zanos). U međuvremenu, predaje filozofiju i južnoameričku književnost na Čileanskome sveučilištu i pomaže u izdavanju raznih književnih časopisa, među ostalim i časopisa *Ercilla*. Šezdesetih godina primio je niz nagrada za kratke priče, a neke od njih prevedene su na engleski - primjerice, *Entre todas las cosas la primera es el mar* (More je uvijek na prvome mjestu). U to vrijeme objavljuje i prijevode pripovjedaka sjevernoameričkih autora na španjolski jezik.

Nagrada kubanske izdavačke kuće *Casa de las Américas* mijenja tijek njegove književne karijere. Nagrađen je za svoju drugu zbirku priča *Desnudo en el tejado* (Nag na krovu, 1969.). Od tada, Skármetu se smatra jednim od najeminentnijih latinskoameričkih pisca, a možda čak i vodećom figurom razdoblja nakon *booma*. U to vrijeme jačaju i njegove političke ideje. Uvijek je bio usmjeren prema lijevome centru i pobjeda Salvadora Allendea na izborima 1970. godine potiče ga da se počne više baviti politikom. Priključuje se radikalnoj demokršćanskoj stranci MAPU i strastveno se brine za povezivanje intelektualaca i radničke klase. Dvadeset godina organizira tečajeve pisanja za mlade ljude.

Faulknera, Saroyana, Normana Mailera..., te englesku i rusku prozu), slušao glazbu, zabavljao se, putovao.

Tada je shvatio da želi biti pisac. U srednjoj je školi organizirao proslavu u čast Charlesa Baudelairea, postao je vođom književnoga kruga i "otkrio" Pabla Nerudu koji je znatno utjecao na njegov opus.

Kasnije su pop glazba i kultura mladih kao teme imale važnu ulogu u Skármetinoj prozi.

Godine 1959. počinje studirati umjetnost, filozofiju i književnost na Čileanskome sveučilištu u Santiagu (Universidad de Chile). Godine 1963. nagrađen je za kratku priču *La Cenicienta en San Francisco* (Pepeljuga u San Franciscu), nadahnutu njegovim putovanjem u SAD gdje je na Sveučilištu Columbia 1966. obranio magistarski rad o Juliju Cortázaru.

Od 1964. redoviti je profesor filozofije na istome sveučilištu, a vrlo brzo počinje postavljati na scenu komade Edwarda Albeea, Williama Saroyana i Eugenea Ionesca. Iste godine objavljuje kratku priču *Señor Avilla* (Gospodin Avilla) i sa svojim kazalištem lutaka putuje po čitavoj Južnoj Americi.

Predavao je hispanoameričku književnost na katedri španjolskoga jezika na Universidad de Chile, te vještinu pripovijedanja u Novinarskoj školi na Katoličkome sveučilištu u Santiagu.

Kao svestrana osobnost bavio se raznim djelatnostima - vodio je književne radionice, bio je urednik kulturnih rubrika u novinama, suosnivač i voditelj televizijskoga programa posvećenoga kulturi, pisac filmskih scenarija, filmski redatelj, pisac radio-drama, ravnatelj kazališta, prevoditelj, slobodni umjetnik...

Godine 1967. objavljuje prvu zbirku kratkih priča naslovljenu *El entusiasmo* (Zanos). U međuvremenu, predaje filozofiju i južnoameričku književnost na Čileanskome sveučilištu i pomaže u izdavanju raznih književnih časopisa, među ostalim i časopisa *Ercilla*. Šezdesetih godina primio je niz nagrada za kratke priče, a neke od njih prevedene su na engleski - primjerice, *Entre todas las cosas la primera es el mar* (More je uvijek na prvome mjestu). U to vrijeme objavljuje i prijevode pripovjedaka sjevernoameričkih autora na španjolski jezik.

Nagrada kubanske izdavačke kuće *Casa de las Américas* mijenja tijek njegove književne karijere. Nagrađen je za svoju drugu zbirku priča *Desnudo en el tejado* (Nag na krovu, 1969.). Od tada, Skármetu se smatra jednim od najeminentnijih latinskoameričkih pisca, a možda čak i vodećom figurom razdoblja nakon *booma*. U to vrijeme jačaju i njegove političke ideje. Uvijek je bio usmjeren prema lijevome centru i pobjeda Salvadora Allendea na izborima 1970. godine potiče ga da se počne više baviti politikom. Priključuje se radikalnoj demokršćanskoj stranci MAPU i strastveno se brine za povezivanje intelektualaca i radničke klase. Dvadeset godina organizira tečajeve pisanja za mlade ljude.

Godine 1973. objavljuje treću zbirku kratkih priča *Tiro libre* (Slobodan hitac) u koju je uključena pripovijetka *El cigarillo* (Cigareta), prva u nizu njegovih priča koje govore o političkoj situaciji u Čileu, a 1975. objavio je svoj prvi roman *Soñé que la nieve ardía* (Sanjao sam da snijeg gori).

Za vrijeme vladavine generala Pinocheta u Čileu, Skármeta je, zajedno sa svojom ženom slikaricom Cecilijom Boisier i njihovo dvoje maloljetne djece Beltránom i Gabrielom, bio prisiljen napustiti rodnu zemlju. Prvo su živjeli u Buenos Airesu, a zatim u Zapadnome Berlinu u kojem su proveli trinaest godina. U Berlinu je na Filmskoj akademiji predavao kolegij o filmu i kazalištu, pisao radio drame i kao scenarist surađivao s njemačkim režiserima koji su snimali filmove temeljene na njegovim scenarijima. Za svoje je scenarije dobio nekoliko nagrada, uključujući onu na Praškome festivalu 1974. godine, Nagradu njemačke federacije 1976. i nagrade na filmskim festivalima u Rosariju i Bordeauxu 1985.

Godine 1982. objavljuje roman *La insurección* (Ustanak) koji govori o revoluciji u Nikaragvi. Skármeta se vratio u Čile 1988. godine nakon trinaest godina izgnanstva. Rastao se od Cecilije Boisier i oženio Norom Preperski koju je upoznao u Njemačkoj. Prvi roman koji je objavio po povratku u domovinu, bio je *Match Ball,* koji spada u neoromantizam post-*booma.* Taj roman zapravo opisuje strah od starosti, nezadovoljstvo načinom života u višim klasama čileanskoga društva i seksualnu strast kao posljednji izvor vitalnosti. Godine 1991. Skármeta je objavio kratku antologiju nekih od svojih ponajboljih priča prevedenih na engleski jezik, naslovljenu *Watch Where the Wolf is Going.*

Primio je čileansko priznanje *Altazor* i talijansku nagradu *Grinzane Cavour* za najbolji roman godine. Također je dobitnik UNESCO-ve *Nagrade za dječju i mladenačku književnost te* francuske *Chelier des Artes et des Letras* (1988.). Zajedno s Isabel Allende, Elenom Poniatowskom, Luisom Valenzuelom i drugima, pripada skupini pisaca koja je odbacila izvjesne vidove pisanja pod utjecajem pokreta *booma* - prije svega pesimizam, temeljenje postojanja na ljubavnom zanosu, potrebu za eksperimentiranjem itd. i promovira *postboom.* Makar ne voli taj izraz i umjesto njega radije rabi izričaj hiperrealizmom, njegov je opus znatno utjecao na oblikovanje toga pokreta.

Skármetu vole njegovi kolege pisci i kritičari u Europi i Sjevernoj Americi. Djela ovoga pjesnika, romanopisca, novelista, pisca filmskih i televizijskih scenarija, autora niza radio drama i esejista, donedavnoga veleposlanika Čilea u Njemačkoj, prevedena su na dvadesetak jezika. Roman *Žarka strpljivost* poslužio je kao predložak za film *Poštar* (Il Postino) snimljen godine 1996. i nominiran je za *Oskar* u četiri kategorije. O Skármeti je napisano nekoliko knjiga kritika kao i veliki broj članaka u književnim časopisima. Predgovori njegovim

knjigama napisani su na različitim jezicima. Bez sumnje, on je jedan od vodećih latinskoameričkih književnika svojega naraštaja (naraštaja 1972. godine nazvanoga *Oni posljednji*), te jedan od najznačajnijih i vrlo djelatnih suvremenih čileanskih pisaca. Među onima je koji su najviše utjecali na mlađe čileanske pisce.

Objavio je zbirke pripovijedaka: *El entusiasmo* (Zanos, 1967.), *Desnudo en el tejado* (Gol na krovu, 1969.), *El ciclista de San Cristóbal* (Biciklist iz San Cristóbala, 1973.), *Tiro libre* (Zalutali metak, 1973.) *Novios y solitarios* (Parovi i samci, 1975.), *No pasó nada y otros relatos* (Nije se ništa dogodilo i druge priče, 1980.), *Santiago, pena capital* (Santiago, najveća kazna, 1991.), *La Cenicienta en San Francisco y otros cuentos* (Pepeljuga u San Franciscu i druge priče, 1990.) *La composición* (Skladba, 1998.).

Njegovi su romani: *Soñé que la nieve ardía* (Sanjao sam da snijeg gori, 1975.), *No pasó nada* (Ništa se nije dogodilo, 1980.), *La insurección* (Ustanak, 1982.), *Ardiente paciencia* (Žarka strpljivost, 1985.), *Matchball* 1989.), *La boda del poeta* (Pjesnikova svadba, 1999.), *La chica del trombón* (Djevojčica s trombonom, 2001.), I*nomnia* (Nesanica, 2002.), *El baile de Victoria* (Viktorijin ples, 2003.), *Galletas chinas* (Kineski keksi, 2009.), *Un padre de película* (Otac iz filma, 2010.).

b) Pripovijetke

Iako je i pjesnik, Skármeta je puno poznatiji kao pisac pripovijedaka i osobito, romana, te ga se smatra jednim od najznačajnijih hispanoameričkih pisaca *postbooma.* O njemu i o njegovome značaju za hispanoameričku književnost napisano je mnoštvo knjiga.

Ovom prigodom izdvajam mišljenja nekih kritičara. Tako, primjerice, Donald Shaw u knjizi *Antonio Skármeta and the Post Boom* (Hanover, NH: Ediciones del Norte, 1994.) uspoređuje hispanoamerički post *boom* sa sjevernoameričkim postmodernizmom. On analizira Skármetina djela *Soñé que la nieve ardía* i *Ardiente paciencia* te smatra da će ta analiza biti osobito važna za studente književnosti poglavito vezano uz stil, strukturu, teme, karaktere. Osim toga, uvjeren je da će studenti, nakon što pročitaju pažljivo napravljenu sintezu od intervjua vođenih s njim te eseja o njemu, otkriti i poglede ovoga pisca na njegovu djelatnost, na vezu između politike i kulture, te na ulogu žena i diktature na području Južne Amerike, što je jedan od najvažnijih motiva rasprave oko 'booma' i 'postbooma'.

Juan Armando Epple tvrdi da Skármeta pripada „povijesnomu naraštaju 60-ih i 70-ih godina koji obilježava razdoblje od uspostavljanja Kubanske revolucije i razdoblje planova o demokratizaciji te društvene promjene koje se pokušavaju učiniti u drugim zemljama

kontinenta. Taj naraštaj prati i zbivanja vezana uz fašističke režime na krajnjemu jugu koji su se razmetali svojim grozomornim sjenama u razdoblju 70-ih godina (Epple 1983 : 106)".

Na temelju pročitanih djela vezanih uz tu tematiku i mišljenja spomenutih kritičara, zaključujem da se u Skármetinim djelima zapažaju izvjesna obilježja koja ga povezuju s njegovim naraštajem u Čileu i trenutkom u kojemu živi, kao što je primjerice, za *post boom* tipično prikazivanje neke nove stvarnosti i negiranje onoga što joj je prethodilo. Važnu ulogu imaju i autobiografski elementi.

Zbirke pripovijedaka *El Entusiasmo* i *Desnudo en el tejado* potječu iz istoga stvaralačkoga razdoblja ovoga pisca i glavne odrednice pripovijedanja su uglavnom identične. Do promjene je došlo u produbljivanju istih i otkrivanju drugih, sazrijevanju stila i njegovoj poetizaciji. Likovi u Skármetinim pripovijetkama su uglavnom mladi koji osjećaju nostalgiju za djetinjstvom koje je prošlo; izgubljeni su i siromašni, a to guši njihovu volju za životom i pravo na snove. U njima prevladava pripovijedanje u prvome licu i ima autobiografskih elemenata - neki od njegovih likova žele postati pisci, drugi su dobri studenti sveučilišta u Santiagu gdje im postaje dosadno pa odluče otići u San Francisco ili New York. Ali, puno je više univerzalne tematike: ti mladi ljudi su poput svih mladih - uče, bave se športom, vole, plaču, smiju se.

Primjerice, u pripovijetki iz zbirke „El Entusiasmo" *Relaciones públicas* (Odnosi s javnošću) na nekome zapuštenom mjestu u Buenos Airesu dolazi do jedinstvene tučnjave: jedan argentinski dječak želi osvetiti svojega brata kojega su izvrijeđali. To je učinio Čileanac koji tamo živi i koji nema želje boriti se. Ali, tučnjava kod njega izaziva neku vrst katarze tako da počinje razmišljati o svome životu. Pobjeđuje u borbi i čak se plaši da je ubio svojega argentinskog protivnika. Na kraju završavaju zajedno u jednoj *pizzeriji*. Vani pada kiša. Novac koji ima kod sebe i koji je bio namijenjen izlasku s jednom djevojkom koja ga je u tome trenutku čekala, sada ulaže u „odnose s javnošću". No, kasnije saznajemo da je nakon tri mjeseca ipak vodio ljubav s njom i da sve dobro završava. Skármeta svoje likove revitalizira na način da oni prvo prođu kroz neku vrst katarze, zatim se javljaju vizije, predosjećaji, a konačno i nada.

To je razvidno i u pripovijetki *El joven con el cuento* (Mladić i pripovijetka) u kojoj se pojavljuje i ključ za razumijevanje Skármetine proze, u kojoj pisac traži mogućnosti da ostvari istinsku umjetnost:

„... i osam bi sati pisao o svojoj nagomilanoj mržnji prema svijetu, ispunite se, stranice, ovim plačljivim otpadom kako bih, glup i prljav, nasmrt umoran, osvanuo na nekoj plaži savršeno

dobro znajući da je čovjek daleko od svega toga i i da ne poznaje takav svijet dok odbacuje tajanstvenu emociju koja sve sjedinjuje i razjedinjuje (Skármeta 1967 : 60-61)".

U njegovim pripovijetkama likovi se često prisjećaju djetinjstva i koriste unutarnji monolog kako bi se vratili u prošlost. U pripovijesti *Díaz azules para un ancla* (Plavi dani za jedno sidro, EE) jedan mladić u Nerudinu stilu, žali za djetinjstvom izgubljenim na nekom trgu u piščevom rodnom gradu Antofagasti. Sada se, kao mladić, užasno boji. Njegova se, skoro metafizička, intimna bol, pretvara u opću i odraz je deprimirajuće društvene stvarnosti njegova naroda. Poistovjećivanje čovjeka i krajolika sada se jasno očituje. Dok se pojavljuje pripovjedač koji nas izvješćuje o događaju, gubi se čak se i metaforičnost teksta - nakon što je krvario u nekoj lokalnoj bolnici, prihvaća pomoć bogatoga brata i ispred jednoga broda kuje snove o odlasku u druge zemlje. Ali, i dalje se nalazi na onome provincijskome trgu po kojem lete golubovi i odjekuju glasovi koji se stapaju s aliteracijama i rimama u njegovim mislima: „pronašao je svoje djetinjstvo, opijen vinom i svojim zanosom, čak je i trg postao ljupko prazan (Skármeta 1967a : 135)".

Česte teme su i sjećanja te rekreacija. Mladi ljude trče ulicama, šale se, međusobno se vrijeđaju, izmišljaju igre. Obično se pojavljuje i neko treće lice (fiktivni pripovjedač) koji u tim mladićima otkriva mitskoga lutalicu kojega je izmislio Joyce. Boli ih siromaštvo te neizvjesna budućnost. Zbog te boli igraju se djelom i riječima.

U Skármetinim pripovijetkama često se pojavljuju ironija, humor, satira. Primjerice, u pripovijetki *A las Arenas* (U glib - Desnudo en el tejado) Fernando luta ulicama nekoga čudnoga grada, daleko od svoje domovine. Ni sam ne zna što radi. Sa svojim meksičkim prijateljem dijeli glad i dugove. Ostaje im samo jedan dolar. Nema druge mogućnosti - moraju dati litru krvi i zaraditi deset ili petnaest dolara. Red je na Fernandu. No, ta očajnička situacija kod njih ne izaziva tugu - opisana je blagom ironijom, a mladići s puno zanosa trče pedesetak blokova do bolnice.

U pripovijetki *Ptičurina* (DT) jedna je ptica napisala bestseller i učetverostručila se kako bi izdiktirala „Evanđelje" koje je kasnije režirao Cecil de Mille. Jedan sjevernoamerički lovac ubija pticu, koja je, po nalogu onoga prvoga oplodila Mariju (koja je u nekome pansionu slušala radio) i koju inače proganja neki "sokol" kojega unajmljuje John Foster.

Ta je priča teška satira i reakcija na čovjekovu okrutnost, na opću površnost koja vlada svijetom.

„Foster je naredio da se ptica balzamira i odvezao ju je avionom Army u svoj rodni grad Idaho gdje je nakon večere ponosno pokaže svojim prijateljima.

Dobro, to se događa čovjeku koji je posljednji put išao na kazališnu matineju u svojoj četvrti uživajući čak i u poznatom okusu sladoleda, dok je gledao neki film s Gregory Peckom kojemu je voda došla do grla, a jedan mu je ružnjikavi kojot teško dišući grickao visuljak što mu izvire iz trbuha (Skármeta 1969 : 104-105)".

Pripovijest *Ptičurina* je zapravo satira na šalu koja navodi na igru. To izaziva nered u vremenu i prostoru, a pripovjedač sve gleda iz posvemašnje perspektive.

Za razliku od drugih Skármetinih pripovijesti, u ovoj jezik zauzima iznimno važnu ulogu jer požuruje i zaustavlja akciju.

„- Kako vam mogu pomoći? - upitala je ptičurina.

Starac je pročistio grlo i objesio se na jednu granu. Počeo se ljuljati.

- To je jako osjetljiva stvar - rekao je gledajući na sve strane -. Odmah je izvukao jedan kolut, neku vrst hula-hoopa i počeo ga vrtjeti oko struka.

- Pogledaj što sam izmislio - rekao je. Stavi si to na glavu i bit ćeš najveći svetac (Skármeta 1969a : 99)".

U španjolskome jeziku miješaju se jezik ulice i učeni jezik, te uz njemački i latinski, i francuski i engleski.

U pripovijetci *Basketball* (Desnudo en el tejado) jedan mladić iz Santiaga jako pati jer se zaljubio u Eriku. Otkriva da ona izuzetno voli košarku. Prije nego što se s prijateljem Jaimeom upiše u športski klub kako bi je osvojio, odlučuje postati pisac.

Jedna od Skármetinih najboljih pripovijesti - i prema mišljenju nekih kritičara vrhunac i sinteza njegova pripovijedanja - svakako je *Una vuelta en el aire* (Okret u zraku, DT) u kojoj se sve uspješno ujedinjuje: stilski elementi, tematika, napetost radnje. Dva se vremenska plana ukrštavaju i nastaje samo jedna narativna perspektiva.

U njoj su, prema riječima D. L. Shawa sa Sveučilišta u Virginiji, „normalni odnosi uzroka i posljedica nekako preokrenuti. Ishod je u oba slučaja pozitivan i ohrabrujući; prisutan je osjećaj pobjede nad negativnim silama, čime se autor suprotstavlja prevladavajućem svjetonazoru pisaca *booma* (Shaw 1994 : 140)".

Ipak, kao Skármetine najznačajnije pripovijetke ističu se *Pepeljuga u New Yorku* i *Biciklist sa San Cristóbala*. Pripovijest *Pepeljuga u New Yorku* (*La Cenicenta en Nueva* York) iz zbirke *El Entusiasmo* značajna je za ovu analizu jer u njoj ima puno autobiografskih elemenata i spominju se Skármetini preci i Hrvatska.

„... Ni da mi pokuša raščlaniti život i pronaći slabu točku moje zemaljske moći; taman posla da bi ona razmišljala u svom lijepom životu o tome kako me oboriti, kako me razbiti u komadičke, pa nanovo objediniti u mrki muk ošamućenosti dok je izgovarala glasom, što žudi

za poljupcima, čitav sijaset *zašto*. Barem da me samo upitala zašto sam noćas s njome, a ostalo prešutjela. Ali ne; skrivala se je pod pončom svojega zajedljiva *zašto*. Nije da me pokušala zezati zašto ovo, a ne ono drugo. Što je htjela da joj kažem? Da joj ispripovjedim noćas svoju životnu priču? I kakva bi to priča bez glave mogla opustiti ako joj ne bih nadugo i naširoko pričao priču o mome ocu i onu o djedu Stjepanu koji je, kad mu je bilo osamnaest godina uranjao u Jadransko more s drugoga kata kuće na otoku Braču, nasuprot Splitu, u Hrvatskoj. I kakva bi to priča bez glave i repa i nadasve glupa bila o mome djedu ako joj ne bih rekao tko je bio moj pradjed Juraj, koji je živio u malome mjestu, govorio nekoliko jezika i mnoga narječja, noću čitao Goethea na njemačkom a ujutro muzao krave, pričao mještanima o Faustu kad bi se raspredalo, jezik razvezao, dalmatinski prošek slistio i pladanj golemih bajama, koje su za okrepu grickali između jedne i druge priče dok su upijali dušu bajke ne uvelike začuđeni, valjda zaneseni prikupljanjem brašnastih mrvica kruha, gnječili bi ih u grudice i prstom ih odapinjali uzduž čitava stola, a subotnja je noć odmicala i stizala nedjeljna zora, crvena i gojazna poput pijetla, ispunjena zvonima i spremanjem doručka za momke koji su odlazili u Split na sokolske vježbe ili na utakmicu izabranika domovine protiv Turaka ili Rumunja. I što bih joj pametno rekao ako joj ne bih pričao o mojoj majci Magdaleni koja me neočekivano rodi u u studenom 1940. godine u Antofagasti, a ne na Braču ni u Hirošimi, i o starom *don* Kuzmi, Magdaleninu ocu, koji je nevoljko proveo život za pultom u crvotočnoj trgovini na uglu ulice Prat i Esmeralde, neumorno punio štednu knjižicu petstotkama pesosa i kockao na magarećim trkama na pjeskovitoj stazi hipodroma u Antofagasti, i o Jeleni, njegovoj ženi, koja je plela bječve i džempere i pržila na štednjaku na ugljen žive gavune što su se veselo koprcali u tavi; i znati odgovoriti zašto je Kuzma bio s Jelenom i oplodio je, zašto je Magdalena prihvatila Antonija, moga oca i mene donijela na svijet, a zatim znati odgovoriti zašto sam prijatelj Manuela Silve i Samuela Carvajala i Fernanda Vargasa i Jaimea Escobede, i zašto sam polučio odliku iz tako budalasta područja kao što je simbolična logika kad sam se upisao na studij filozofije na sveučilištu, i zašto ima ljudi koje prezirem i koje volim, i zašto sam napisao priče pod naslovom kao što je 'U kas pišući desnom rukom neku vrst parabole' ili 'Tko je gospodar svijeta?', i 'Zašto sam pisac a ne ministar javnih radova u Kneževini Monako ili neki homoseksualni pijanist koji izvodi svoje majstorije u nekom bordelu u Vivaceti, ili neki prljavi prevarant koji izmišlja priče o neurotičarkama i piše, da bi oduševio bradate gospođe, ružičaste romane pune prljavih riječi i iskićene vrpcama' .... (Ljubetić 2000 : 157-158).“

Autobiografskih elemenata ima i u ovome odlomku:

„ - Što kažeš? - upita Abby.

Govorio sam španjolski.

Što bih postigao time ako bih joj u ovom trenutku ispričao svu priču?

- Čile rekoh - razmišljao sam o Čileu.

- Čile - reče ona. - Zanimljivo ime. Gdje je Čile?

Zamolio sam je da se makne s kaputa i iz unutrašnjega džepa izvukao knjigu.

- Što je to? - upita. - Neka tvoja knjiga? Već si objavljivao?

- Ne, odgovorih. - Ovo je Saint-John Persova knjiga. *Zove se Anabaza*. Želim ti nešto pokazati.

Potražih između stranica presavijeni papir koji sam čuvao i koji nisam pogledao od same one noći kad sam isplovio iz Tocopilla. Našavši ga, raširih ga po podu pa sam mu dlanom izravnavao zgužvanu i savijenu površinu. Dadoh Abby znak da se približi. Spustili smo se na koljena i tražili pogodan način da slaba svjetlost padne pravo na papir.

- Zemljovid - reče - to je zemljovid Amerike.

- Tako je - odgovorih.

Uperih prst prema gornjem kraju lica i upitah je:

- Prepoznaješ li ovo?

- Stari, ludi San Francisco - odgovori smijući se.

- A sada - pozor! - rekoh.

Ispruženom šakom započeh polagano silaziti zviždeći između zuba, i onda stadoh nekoliko tisuća kilometara prema jugu.

- Što je ovo? - rekoh i pogledah je u oči.

- Čile - odgovori potpuno uvjerena.

- Ne - rekoh - Sve je ovo Južna Amerika. A sada pazi dobro.

Premjestih kažiprst na obalu Pacifika i pokazah joj hrpu smeđih mrlja koje su se protezale otprilike dvadeset pet centimetra.

- Ovo je planinski lanac Anda. Kad ujutro ustanem i krenem na Sveučilište, uvijek viđam njegove zasnježene vrhove. Iako katkad hodam spuštene glave, i ravno iz jedne u drugu ulicu, ne mogu a da ne bacim na njih kratak pogled i neko vrijeme bilo mi je dosta tih pogleda. Shvaćaš li ti to? Dobro. Reci mi sada gdje je na ovom zemljovidu Čile?

- Ovdje - reče udarivši šakom po zemljanom i prostranom predjelu.

- A to ne! - odgovorih.- To je Argentina. Velika zemlja. Pogledaj ovdje.

- More - reče.

- Vidi, Antonio, ako je ovdje more - pokaže prstom plavetnilo Pacifika - a ovdje Ande koje ti gledaš svako jutro kad ideš pravo kroz Santiago, a ovdje Argentina, onda je Čile u Argentini i mora biti ovo, jer se nalazi ovdje.

- Ne - odgovorih - ovo što pokazuješ je Mendoza. To je grad u Argentini...(Ljubetić 2000 : 162-163)".

Pripovijetka *El ciclista de San Cristóbal* objavljena je u istoimenoj zbirci 1973. godine. Započinje epigrafom San Juana de la Cruza:

.... I spustih se puno dolje
A bijah visoko, visoko gore
I dadoh lovcima da me love…

I u njoj se zapaža nazočnost mladih ljudi.

Fabula pripovijetke je dosta jednostavna: glavni junak, mladi biciklist, sudjeluje na utrci na poznatom brdu u Santiagu, San Cristóbalu. Također nam se daje do znanja da mu je majka teško bolesna i da ima jako visoku temperaturu. Na taj način započinje opis sati koji su prethodili trci i žestoka borba u kojoj glavni junak na kraju pobjeđuje.

Pripovjedač, koji je jedan od likova iz pripovijesti, usredotočuje se na događaje i činjenice na način na koji ih on doživljava. On nam priča svoju priču i ujedno je dio nje. Sve se događa u prošlom vremenu.

Pripovijest počinje riječima „Osim toga, bio je moj rođendan". Zatim pripovjedač dodaje: „moja je majka bila bolesna". Često zastaje u svojemu pripovijedanju i usredotočuje se na neke pojedinosti (primjerice, opisi voća na stolu ili penjanja na brdo). Vezano uz likove, protagonist priče se prikazuje kao lik bez imena, netko tko se žrtvuje i tko je stalno u pokretu. Jako je zabrinut za svoju majku koja je sekundarni lik kao i njegov otac te liječnik kojega se samo spominje, teta Margarita, biciklisti koje vidi na brdu, njegovi školski kolege, klupski trener, López, Ferruto, Pizarnick.

Naizgled se čini da se radi o simboličnome prostoru i da je ta trka metafora nečega, neke transcedentalnije stvari. U pripovijesti postoje tri vremena: jedno je autorovo, o kojemu se govorilo ranije; drugo je vrijeme čitanja, to jest, sadašnjost u kojoj se priča čita. (Riječ je o razdoblju nakon diktature). Tu je i relativno kratko te ugodno vrijeme koje prethodi samoj priči.

U ovoj su pripovijetki glavni protagonisti zapravo djeca, a na izravan ili neizravan način spominje se represivna situacija uspostavljena u Čileu nakon 11. rujna 1973. Ta djeca koja su prije bila boksači u nekoj marginalnoj bandi ili šegrti nekoga tipa i sanjala postati pjevači

rocka, sada se okupljaju u bandama s čileanske i argentinske strane. Prvo se tuku i svađaju u svojim skupinama, a poslije se pretvaraju u ozbiljne borce za slobodu. Skármeta govori o novome društvenome poretku u kojemu mladi imaju važnu ulogu. Glavni protagonist je mladić koji se predstavlja kao junak ili kao žrtva koja se žrtvuje za svoj ideal: želi pobijediti u utrci kako bi pomogao majci. Za razliku od njega, njegovi roditelji su jako umorni i u neprestanoj dekadenciji. Bolesna majka i bezbrižan, i skoro neodgovoran otac, simboli su prošlosti koja žudi za promjenom. San Juan de la Cruz, mistični pjesnik španjolskoga zlatnoga stoljeća, autor je citata kojim započinje ova pripovijest. Taj epigraf ukazuje na to da biciklist sa San Cristóbala, slično kao i španjolski mistični pjesnici, pročišćava svoje tijelo. On malo spava i jede tek toliko da ima nešto snage; pati da bi postigao svoj cilj. Na kraju, nekom mističnošću, majka se osjeća bolje. Ta je pripovijest, puna pripovjedačke i stilske simbolike, i ekranizirana.

Na početku pripovijetke opisuje se majčino loše stanje:

„Pored svega toga bijaše mi rođendan. S balkona na ulici Alamedi jedva sam na nebu vidio kako prolazi ruski *Sputnik* o kojem su se novine bile raspisale. Mene se to nimalo nije primalo jer je sljedećega dana bila prva trka uspona, a majka mi leži bolesna u sobi, ne većoj od nekog zahoda. Nije mi preostalo ništa drugo nego pedale vrtjeti na suho a zatiljak prisloniti na pločice, kako bi mi mišići očvrsnuli pa da sutra mogu naleći na pedale na onaj moj način kojem je „Estadio" posvetio čitav napis. Dok je majka buncala u vrućici, ušetao sam se uskim hodnikom i jeo mrvice keksa koje mi je donijela teta Margarita, izdvajao s užitkom vrškom jezika komadiće zašećerena voća i pljuckao ih na stranu gdje je bilo smeće. Moj stari je svaki čas izlazio kušati punč, ali mu je svaki put trebalo pet minuta da ga izmiješa; uzdahnuo bi i uronio u njega štipaljke s prstima u lovu na breskve koje su plutale kao utopljenici u mješavini jeftinoga bijelog vina, blage rakije i kiselice.

Trebalo je nama dvojici nešto što će požuriti noć i hitno dovesti jutro. Odlučio sam prestati s tjelovježbom i izglancati cipele; stari je vrtio imenik, sigurno je razmišljao o tome da pozove hitnu pomoć, a nebo je bilo vedro, noć jako topla i majka je govorila u snu 'potapljaju me' i to toliko nemoćno da je ne bismo čuli kroz otvorena vrata (Ljubetić1997 : 1003)".

Nakon svih poteškoća, dolazi do katarze i na kraju majka se oporavlja:

„Približih se potiho krevetu i očara me otmjenost njezina pokreta kojim je žličicom prinosila juhu svojim ustima. Koža joj je bila pepeljaste boje, a bore na čelu su se koji centimetar udubile, ali je grabila žličicom ljupko, ritmički... gladno.

Zadivljen sjedoh na rub kreveta.

- Kako je bilo? - upita i odlomi dvopek.

Namjestih filmski osmijeh.

- Dobro, majko. Dobro.

Na naboru ružičastoga šala bila je anđeoska vlas kose. Htjedoh je maknuti. Mama mi zaustavi ruku u pokretu i toplo mi poljubi zglob.

- Kako se osjećaš, stara?

Sada mi prijeđe rukom po vratu i onda mi poravna pramen kose na čelu.

- Dobro, sine moj. Hoćeš li učiniti uslugu majci, a?

Odgovorih pokretom obrva.

- Hajde, donesi mi malo soli. Ova je juha bljutava.

Digoh se i prije nego što uđoh u blagovaonicu, prođoh kroz kuhinju.

- Jesi li razgovarao s njome? Živnula je, je li?

Gledao sam oca dok sam s užitkom trljao jagodicu, lice.

- Znaš li oče, što ona želi? Znaš li po što me je poslala?

Moj stari izbaci oblak dima.

- Želi soli, stari. Želi soli. Kaže da joj je juha bljutava i želi soli (Ljubetić 1997 : 1011 - 1012)".

U zbirci pripovijesti *Tiro libre*, Skármeta se uglavnom bavi politikom i situacijom u svojoj zemlji (tada je već u izgnanstvu). Kao i pripovijesti u njegovim ranijim zbirkama, tako je i priča *Uno por uno* (Sve po redu) još uvijek na tragu nadrealizma, ali ne završava tragično. Četiri izrazito politički obojene pripovijetke su: *Primera preparatoria* (Prvi korak) koja se bavi raskolom u jednoj obitelji (nastalim zbog politike), *Cigarrillo* (Cigareta) koja govori o mladome radniku koji krši obveze svoga staleža, te *Balada para un gordo* (Balada za debeljka) koja istražuje proturječja između političke ljevice i *Enroque* (Rošada) u kojoj se opisuje ideološku i seksualnu zbunjenost mladića iz više klase. U pripovijestima *La llamada* (Poziv, 1975.) i *La composición* (Skladba, 1978.) Skármeta opisuje život u Čileu za vrijeme Pinochetova režima.

U svojim se pričama Skármeta bavi i drugom tematikom.

Osim biciklista koji se bori za život dok mu se majka nalazi na rubu između života i smrti, tu su junaci koji sudjeluju u uličnim tučnjavama, otkrivaju prve ljubavi, kao emigranti prodaju krv kako bi preživjeli. U pripovijestima toga pisca konstanta je suočavanje pojedinca sa svakodnevicom kao i njegov duhovni napredak, solidarnost, ljubav. Skármeta rado piše o ljudima, o banalnim temama iz njihovih života čiju mirnoću odjednom narušava nešto nepredvidivo: neka napeta situacija, opasnost, odluka s kojom se moraju suočiti. Njegovi

likovi kreću od krajnje neprirodnih situacija na neku vrst metafizičkoga leta koji zapravo znači preispitivanje smisla postojanja.

Likovi u njegovim pripovijetkama su krhki u svojoj osamljenosti i u vječnoj su potrazi za ljubavlju. Čeznu za oslobađanjem, za boljom budućnošću, za pravdom, za boljim svijetom. U članku *Al fin y al cabo es su propio vida la cosa más cercana que cada escritor tiene que echar mano* (Vlastiti život je, na kraju krajeva, ono najbliže za čim svaki pisac mora posegnuti, 1983.) Skármeta kao značajke svoga spisateljskoga naraštaja (i sebe sama) navodi: uključivanje likova i životnoga stila stvarne radničke klase u prozu; gradski okoliš, srčanost i životnost, spontanost i naglašavanje svakodnevnoga; fantaziju i regionalne probleme. U njegovome pripovjedačkome svijetu prije svega su prisutni humor, satira i ironija koja uglavnom proizlazi iz humora. Česta je i šutnja koja sama po sebi potiče na komunikaciju, na međusobno povezivanje ljudi. Šport i putovanja, natjecanja, napori kojima se nešto postiže također su mu učestale teme; likovi su mu vrlo odlučni kad žele postići nešto više, dostići neki cilj.

Česta tema su mu i važne odluke koje u nečijem životu sve mijenjaju: gubitak korijenja, nostalgija, emigracija. Njegovi se likovi uglavnom kreću gradskim ozračjem, ali gotovo uvijek tu je i more koje svojim slanim valovima sve natapa. To je more „jako nerudijansko, jako čileansko, sveprisutno i potiče na život" - kaže kubanska novinarka Elisabeth Díaz (La vuelta en el aire de Antonio Skármeta. La Jiribilla, Habana, siječanj 2003., str. 6).

U Skármetinin su pripovijetkama veoma važni i autobiografski elementi; razvidna je mladost njegovih likova, a česta tema mu je i ljubav. Također zapažamo važnu ulogu ženskih likova te univerzalnu, ali i hrvatsku tematiku. Razvidan je i utjecaj razdoblja Kubanske revolucije koja inače privlači pozornost latinskoameričkoga svijeta. Ovaj pisac često rabi kolokvijalni jezik nadahnut poezijom, nostalgijom i sjetom.

Kao pripovjedač, likovima često izabire svoja vlastita imena - Antonio ili Esteban.

c) Romani

Da Antonio Skármeta zajedno s Manuelom Puigom, Osvaldom Sorianom, Isabel Allende, Oscarom Collazosom i drugim latinskoameričkim piscima, pripada naraštaju *postbooma* razvidno je i iz njegovih romana.

U čileanskoj književnosti *postboom* se javlja kao reakcija na pisanje prethodnoga književnoga naraštaja u kojemu prednjače José Donoso (1924.-1996.) i Jorge Edwards (1912.) koji opisuju dekadentan život čileanske buržoazije iz viših slojeva. U taj naraštaj pripada i Carlos Droguett

(1912. -1996.) koji, jezikom u koji uvodi puno novosti, na vrlo osebujan način kritizira društvo u kojem živi. Pripadnici *postbooma* uvode novu tematiku u čileansku književnosti, prije svega gotovo kultno slavljenje mladosti. Na te su pisce u velikoj mjeri utjecali i pjesnici Pablo Neruda, Gabriela Mistral i Nicanor Parra. Njihov je utjecaj razvidan i kod Skármete, posebice u jeziku i u snažnim humanističkim porukama.

O svojoj povezanosti s Nerudom, Skármeta kaže: „Pročitao sam desetak puta tu knjigu (*Dvadeset ljubavnih pjesama i jedna očajnička*), tisuću puta sam je noću listao pamteći stihove kako bih ih šaputao u uho nekoj prijateljici. Naučio sam njihovu strukturu i estetiku kako bih ih podučavao na sveučilištima" (Díaz, Elizabeth: La vuelta en el aire de Antonio Skármeta. La Jiribilla, Habana, siječanj 2003., str. 6).

Na temelju mišljenja književnih kritičara i njihovih dosadašnjih analiza zaključujemo da Skármetini likovi nisu predstavnici obiteljske dekadencije kao što je to slučaj kod Donosa, nego su puni životne snage. Poznati su kao buntovnici koji ne poštuju pravila i običaje jednoga licemjernoga društva već nameću svoje vlastite norme koje njima opet nameće njihov unutarnji svijet. Ti likovi žive u doba rock i pop glazbe, hipija. U književnosti, to je vrijeme latinskoameričkoga *booma*, Gabriela Garcíje Márqueza, Julija Cortázara, Marija Vargasa Llose, Carlosa Fuentesa, Juana Rulfa. (Na Skármetu utječe i Alejo Carpentier I njegov magični realizam, makar je jednom prigodom izjavio da on zapravo opisuje realizam svakodnevnice).

Svoju prozu najbolje definira sam Skármeta kad kaže da je jedan od onih koji je počinju hraniti sjevernoameričkom literaturom, ritmom i plesovima rocka i njegovih derivata, prodornim filmskim slikama svakodnevice:

„U tim ekspresijama nalazili smo izričaje koji su stajali na svome mjestu kao naranče na stablu i automobili na ulici. Prihvatili smo kolokvijalnost bez skrupula. Naše je pripovijedanje po vokaciji nepretenciozno, a programski antikulturološko i osjetljivo na banalnost. Njime radije radije predstavljamo postojeći estetski poredak širokih pogleda nego što želimo stvoriti novi" (Elizabet Díaz : Antonio Skármeta. La Jiribilla, Habana, siječanj 2003., str. 4).

Naglašava i da je na njegov rad znatno utjecalo mjesto u kojemu je rođen, luka Antofagasta koja se nalazi u pustinjskome dijelu Čilea, u kojemu je tišina života u pustinji u suprotnosti s neprestanom vitalnošću mora i neograničenim obzorjima.

Prvi roman ovoga pisca *Soñé que la nieve ardía* (Sanjao sam da snijeg gori), završen je za vrijeme njegova azila u Buenos Airesu. Tema mu je sazrijevanje mladoga junaka Artura, nesuđenoga profesionalnoga igrača američkoga nogometa koji se, nakon isključivo osobnih interesa, politički osvijestio te počeo simpatizirati radničku klasu i ljevicu. Priča započinje

dolaskom mladoga provincijskoga nogometaša koji želi trijumfirati u veliki grad. Ovdje se ponavlja omiljena Skármetina tema koju često rabi u pripovijestima: potraga pojedinca za samim sobom i za svojim identitetom, ali i spoznaja važnosti ljudske solidarnosti. U romanu nailazimo i na druge učestale teme ovoga pisca kao što su politička angažiranost i problem seksualnosti. Arturo se aktivno uključuje u politiku (čak biva uhapšen na pogrebu nobelovca Nerude). Njemu je suprotstavljena skupina mladih ljevičarskih aktivista koje predvodi „Debeljko" Osorio. Za razliku od Artura, on je pronašao svoje mjesto u politici, a usto je i seksualno zadovoljen.

Kritičar Donald Louis Shaw naglašava simboličku ulogu junakova djevičanstva, koje ovaj ne uspijeva izgubiti sve do pred kraj romana kad njegovo nastojanje da postane zvijezda doživljava neuspjeh. On tvrdi da se seksualnost i „ovdje koristi kako bi povezala muško samoostvarenje s lijevom političkom angažiranošću" te da komercijaliziran odnosno profesionalni nogomet, simbolizira kapitalističku praksu prodavanja talenta onome tko najviše za nj ponudi, u zamjenu za pojedinačnu nagradu (Skármeta 1999 : 142).

„Debeljko" je Arturu uzor sve dok ne dođe do preokreta kad ovaj izgubi nevinost s članicom skupine Susanom „čiji zagrljaj simbolizira toplo krilo radničke solidarnosti" (Skármeta 1999a : 142).

I ovaj je roman, kao uostalom i čitav Skármetin opus, prožet seksualnošću koja se prikazuje na simboličan način jer prema Shawome mišljenju dovodi do oslobađajućega otkrića i pomirenja sa životom. On smatra da je Susana važan lik jer se razlikuje od konvencionalnih ženskih likova u suvremenoj latinskoameričkoj književnosti, da je neovisna je i slobodna i kao takva prethodnica novih, snažnijih junakinja koje pronalazimo u djelima Isabel Allende ili Luise Valenzuela. Taj je lik zamjetljiv i zbog toga jer su u Skármetinim pripovijestima, prepunim autobiografskih elemenata, uglavnom prevladavali muški likovi. U tome prvome Skármetinu romanu ima i dosta elemenata fantastike - Shaw ističe sporednu fabulu, posuđenu iz ranijih pripovijesti koja govori o komičarevu dvojniku koji se pretvara u neku vrst anđela čuvara njegova partnera.

Takva mješavina postupaka nije nazočna u njegovoj kasnijoj prozi.

Drugi Skármetin roman je *No pasó nada* (Ništa se nije dogodilo, 1980.). Napisao ga je u Njemačkoj i „to je njegov doprinos hispanoameričkom romanu egzila (Skármeta 1999b : 142)".

U romanu se govori o čileanskome tinejdžeru koji se s roditeljima nalazi u izgnanstvu u Zapadnom Berlinu. Izgnanstvo je, naravno, prouzročio državni udar u Čileu. Tema egzila Skármeti je bliska jer ga je i on doživio. Rado opisuje svijet prognanih i njihovu prilagodbu

novim okolnostima života te njihovo prihvaćanje ili odbijanje od strane nove sredine. I u ovome romanu pisac povezuje problem egzila sa širom ljudskom problematikom. Glavni junak je dječak Lucho koji se počinje zanimati za suprotni spol. Zbog jedne se djevojke sukobljava s nekim njemačkim dječakom. S njegovim je mlađim bratom već imao razmirice zbog svoje prve djevojke. U romanu nema prosvjeda, nostalgije ili uzvisivanja borbe koja je trajala u vremenu prije izgnanstva, a iznimno je važna scena u kojoj Lucho opisuje izgnanstvo. Shaw smatra da su sama tučnjava i pomirenje koje zatim slijedi simbolični čin te da „Lucho u sebi pronalazi hrabrost, strpljivost i velikodušnost, koje povezuje s čileanskim nasljeđem. U tome je sadržana poruka da će te vrline naposljetku svrgnuti Pinochetov režim i vratiti nacionalno jedinstvo (Skármeta 1999 :143)".

Na kraju romana, Luchov protivnik mijenja odnos naspram izgnaničke zajednice u Berlinu, Lucho se počinje udvarati drugoj, njemu prikladnijoj njemačkoj djevojci. Tema izgnanstva na taj se način stapa s tematikom o odrastanju i prelasku u mladenačku zrelost.

Godine 1979. Skármeta odlazi u Nikaragvu snimiti film o pobuni sandinista, koji će dobiti naziv *La insurección* (Pobuna) i značajne pohvale na natjecanju Prix Italia iduće godine.

Godine 1982. piše istoimeni roman u kojemu su glavni protagonisti stanovnici četvrti u nikaragvanskome gradu Leónu. Oni zajedničkim snagama pobjeđuju brutalan i agresivan Somozin režim i predstavljaju kolektivni lik. Kao i u romanu *Soñé que la nieve ardía,* u kojemu društvene vrijednosti postupno nadvladavaju one Arturove sebične i individualističke, slično se događa i ovdje: mladi regrut Agustín Menor na kraju odlučuje dezertirati, a mjesni poštar Salinas nakon pokušaja da ostane po strani, konačno postaje vođom pobune. Autora više zanima opis Somozinoga represivnoga režima nego sama pobuna koja nije središnja tema većega dijela romana. Skármeta radije opisuje aspekte tiranije i mogućnosti koje pojedinci imaju u njoj - ili pokorno služiti i surađivati ili istražiti različite načina otpora. Zanimljivo je da pisac na humani način opisuje predstavnika režima, kapetana Floresa. Suzdržava se od kritika i prosvjeda protiv vojske. Lik Floresova narednika je okrutan; štoviše, on je prototip zlikovca koji siluje junakinju, dok su leonski biskup i pjesnik gerile Leonel potpuno nezanimljivi. Iako se čini da je prilično idealiziran, pisac ga želi ocrtati na ironičan način. Junakinja Victoria je, kao i Susana iz romana *Soñé que la nieve ardía,* izrazito snažan i feministički lik. Svoj stav prema ženama Skármeta naglašava i scenom na vrhuncu romana u kojoj napad na mjesne vojarne vodi jedna žena.

U ovome romanu pisac rabi fragmentarnu tehniku pripovijedanja i mijenja fokuse radnje što dostiže vrhunac u poglavlju kad Flores i njegove trupe brutalno suzbijaju prosvjed mladih i nenaoružanih građana.

U ovome djelu Skármeta opisuje viziju društvene promjene koja je na latinskoameričkome kontinentu započela Kubanskom revolucijom.

Seksualnost je i ovdje povezana s oslobađanjem - roman završava oslobađanjem grada i nježnom ljubavnom i seksualnom vezom između Leonela i Viktorije koja simbolizira emocionalno i seksualno oslobođenje povezano s političkim i društvenim promjenama. Za razliku od Vargasa Llose i Isabel Allende čiji tematski slični romani *Priča o Mayti*, 1985. i *O ljubavi i sjeni*, 1987., završavaju neslavnim propadanjem revolucionara i bijegom glavne junakinje i junaka u izgnanstvo, u Skármetinu romanu *Pobuna* ističe se vjera u uspješnost slobodnjačkih napora.

Prvi roman koji je Skármeta objavio nakon povratka u Čile 1989. je *Match Ball*. To djelo pripada neoromantizmu *postbooma* čiji je Skármeta „najosvještеniji primjer" (Skármeta 1999 :143).

Glavni lik je liječnik Papst koji napušta uspješan poziv liječnika u Berlinu i atraktivnu suprugu zbog zaluđenosti maloljetnom teniskom zvijezdom Sophie Mass. Ta će ga zaslijepljenost na kraju romana dovesti do ranjavanja suparnika i do služenja kazne u engleskome zatvoru. Papst je u potpunosti u njezinoj vlasti. Ovaj je roman neka vrst faustovske priče o ljubavi koja prvo dovodi do pomlađivanja, a zatim i do samouništenja. Prave teme su mu strah od starenja, frustracije zbog načina života gornjega sloja društva, te ljubav u punom seksualnom smislu, koja je krajnji izvor vitalnosti i samoispunjenja. Papst je svjestan da će ga Sophie na kraju iznevjeriti, ali ne može protiv sebe. Iako on čitateljima može biti simpatičan lik, njegovo je ponašanje prema supruzi zapravo neoprostivo. Svjestan je rizika veze sa Sophie i ponekad je prema sebi jako kritičan, ali i dalje ostaje pod vlašću petnaestogodišnjakinje. Kad s njom prvi i jedini put vodi ljubav, doseže jedan od prosvjetljujućih trenutaka.

Shaw smatra da je Sophie jedna od Skármetinih najzagonetnijih junakinja jer nitko ne zna koji su joj motivi da zavede pedesetdvogodišnjaka. Ne zna se je li ona zapravo razmaženo derište ili djevojka kojoj nedostaje otac i koja je neprestano u vrtlogu natjecanja i turnira. Možda je i nju savladao stres kao Pabsa njegov poslovni život. Pabst je obožava, a ona od njega pravi žrtvu i igra se njime. Kao što to ne čini ni pisac, ni protagonist romana ne objašnjava svoje postupke.

O liku Pabsta Shaw kaže: ".... Njegovo herojsko, idiotsko vladanje zadnji je usklik čovjeka koji je bio mlad u hipijevskoj eri, a sada se našao u društvu kojim vladaju *yuppieji*. U stanovitom smislu, *Match Ball* je labuđi pjev jednoga naraštaja (Skármeta 1999a : 147)".

El cartero de Neruda (Ardiente paciencia)

(Nerudin pismonoša /Žarka strpljivost/)

Skármetin najuspješniji roman „u čiju trajnost autor duboko vjeruje" je *Nerudin pismonoša (Žarka strpljivost)* objavljen 1985. Radnja se odvija u Čileu u mjestu Isla Negra, u blizini Nerudine kuće, a podudara se s usponom i padom Allendeove vlade. Prema riječima književnoga kritičara Shawa, to je alegorijska bajka u kojoj Neruda predstavlja dobro, a Pinochet zlo. On kaže da je taj roman tipičan za razdoblje nakon *booma* jer je usredotočen na čitatelja i traži njegovo sudjelovanje u radnji: zabavan je, prepun humora i zanimljivih likova, pršti veseljem i pozitivnom energijom, ali je u konačnici smrtno ozbiljan. Također napominje da postoje tri razine na kojima se odvija radnja: na osobnoj, to je priča o ljubavi i braku Marija, mladoga poštara i Beatriz koja pomaže majci u gostionici. Na estetskoj razini, radi se o Marijevome prijateljstvu s Nerudom koji pomaže ljubavnu vezu i mladićevome otkrivanje vlastite ljubavi spram poezije i osobne kreativnosti. Na političkoj razini, roman opisuje razorni učinak političke tiranije na ljubav mladih. Mario je na neki način simbol čileanskoga provincijskoga radničkoga staleža.

Razvidno je da on postiže emocionalno, spolno, stvaralačko i političko oslobođenje u Allendeovu razdoblju, da bi mu sve to bilo oduzeto dolaskom na vlast generala Pinocheta. I ovdje, kao i u romanu *Pobuna*, prava ljubav i osobno ispunjenje vezani su uz napredan oblik vladanja državom.

Mario Jiménez provincijski umjetnik, Beatriz, njegova danteovska ljubav, i veliki pjesnik Pablo Neruda su zapravo metafore latinskoameričkih političara, individualnih vrijednosti i autorove slobode. Roman *Nerudin pismonoša* istražuje ubojstvo nade i autorovu težnju za osobnom slobodom u izražavanju. Pablo Neruda je od početka nacionalni junak koji Marija, provincijskoga pjesnika, pretvara u simbol dostojanstva, nade i otpora jednome nehumanome režimu. Nerudin poštar Mario zaljubljuje se u ljepoticu Beatriz (inačica Danteove Beatrice), a njihovu sreću pjesnik pozorno prati. Nesporazumi između Nerude i Beatrizine majke predstavljaju razliku između nade i gorčine. Neruda se prema Mariju ponaša očinski, a snagu poezije Mario otkriva u trenutku kad zavodi Beatriz (Skármeta 1999: 45).

I u ovome su djelu razvidne Skármetine teme: humor, poezija, politička situacija, seksualne aluzije. Sve je to začinjeno snažnim metaforičkim jezikom. Možemo reći da se na profinjen način miješaju poetika (izrazita elokventnost i retoričko pretjerivanje) i svakodnevica. Humor se prije svega očituje u odnosu između Marija i Nerude te u njihovim zajedničkim neprilikama s Beatrizinom ratobornom majkom. Kontakti između pjesnika i poštara također

su vrlo duhoviti. U opisima odnosa i prijateljstva između pjesnika i poštara, često se ističe prizor u kojemu Neruda, poput golemog pingvina, pleše na pjesmu 'Please Mr. Postman' u obradi Beatlesa:

„Pošao je do gramofona i, visoko podignuta prsta, neočekivano zadovoljan, rekao:

- Donio sam ti poseban poklon iz Santiaga: 'službenu poštansku himnu' - skladba Beatlesa 'Please Mr. Postman' - koja je drmala polene, okretala brodove u bocama, izazivala cvokotanje zubi afričkih maski, runila kamene ploče, brazdala daske, natezala zlatne niti na ručno izrađenim stolicama, oživljavala mrtve prijatelje čija su imena bila urezana na gredama pod krovom, ispuštala dim iz davno ugašenih lula, tresla trbušaste keramičke figurice iz Quinchamalija, oslobađala mirise *cocottes de la Belle Epoque,* kojima su bile oslikane zidne tapete, jahala plavog konja u galopu, pokrenula zvižduk duge stare lokomotive, odbjegle iz jedne Whitmanove poeme.

A kad je pjesnik pružio Mariju omotnicu ploče u ruke, kao da mu povjerava novorođenče na čuvanje, i počeo plesati mašući svojim sporim pelikanskim rukama - sličio je raščupanim šampionima mjesnih plesnjaka. Udarajući ritam nogama, koje su često znale osjetiti bedra egzotičnih ljubavnica i prostodušnih seljančica, a koje su prokrstarile sve moguće putove svijeta kao i one stvorene u njegovoj mašti, ublažavao je udarce bubnjeva sporim i laganim pokretima svojih zrelih godina.

Mario je bio uvjeren da upravo proživljava jedan san: bila je to najava anđela, obećanje skorog blaženstva, ritual nagovještaja koji će mu njegovu ljubljenu dovesti u naručje, a obilnu joj slinu u slane mu i suhe usne. Veliki anđeo u sjajnoj tunici - pjesnikove blagosti i razboritosti - uvjeravao ga je u skoro vjenčanje. (..) Skármeta 1999 : 65)".

Prizori između doñe Rose i njezine kćeri te oni u kojima se radi o verbalnim dvobojima između Marija i Nerude također pršte humorom. Ovdje se radi o istinskom veselju, rijetko opisanom u novijoj hispanoameričkoj književnosti. Ti su likovi pozitivni, prepuni životne radosti i ludosti. Desničari su, pak, prikazani kao licemjeri (političar Labbé):

(...) „Zaokupljen profesionalno svakim pojedinim djelićem svoga jada nije ni primjećivao ogovaranja i zadjevice - sve dok se jednoga predvečerja dok je sjedio i listao posljednje stranice 'Extravagaria' na molu gdje ribari prodaju školjke, nije pojavio kamionet proklamirajući preko lošega zvučnika lozinke: 'Jorge Alessandri - kandidat koji će zaustaviti marksizam u Čileu!' i drugu, ne tako domišljatu, ali barem istinitu: 'Jorge Alessandri Rodríguez - čovjek s iskustvom u vlasti.' Iz bučnog vozila izišla su dva muškarca odjevena u bijelo. Smiješeći se od uha do uha - i to u dijelu svijeta u kojem manjak zubi ne dopušta takav luksuz - približili su se ribarima. Jedan od njih bio je zastupnik Labbé, predstavnik

pokrajinske desnice, koji je posljednje izbore dobio obećavši dovod struje u lučicu. Kako se polako približavao dan kad je obećanje trebalo biti i ostvareno, postavio je jedan uzbunjujući semafor - koji je, doduše, imao sva tri svjetla - na križanju dviju prašnjavih ulica na kojima su jedini promet činili: kamion za odvoz ribe, Marijev bicikl 'Legnano', magarci, psi i zbunjene kokoši.

Evo tu smo, radimo za Alessandrija - reče Labbé pružajući letke grupi ribara.

Ribari ih uzeše udvornošću stečenom u vrijeme ljevice i analfabetizma, pogledaše fotografiju bivšeg zastupnika, čiji je izraz lica odgovarao njegovim praktičnim i strogim govorima, te ih staviše u džep. Jedino je Mario vratio letak.

- Glasovat ću za Nerudu - reče.

Zastupnik Labbé uputi vrlo ljubazan osmijeh namijenjen najprije samo Mariju, a zatim i cijeloj grupi ribara. Ubrzo su svi bili ushićeni njegovom naklonošću. Možda je i sam Alessandri bio toga svjestan kad ga je poslao u kampanju među ribare - obučene da pecaju udicom, a da sami ne budu upecani.

- Neruda - ponovi Labbé, a pritom se činilo kao da su izgovoreni slogovi pjesnikova imena okrznuli ponaosob svaki njegov zub - Neruda je velik pjesnik. Možda čak i najveći među pjesnicima. Ali, gospodo, iskreno govoreći, ne vidim ga kao čileanskog predsjednika. Pruži letak Mariju govoreći:

- Pročitaj ga! Možda se predomisliš!

Dok se zastupnik naginjao kako bi promiješao školjke u jednoj košarici, poštar je savio leta i stavio ga u džep.

- Koliko stoji tucet?

Za vas samo sto pedeset (Skármeta 1999 : 43-45)".

Nesputana seksualnost ne samo među ljubavnicima nego i među gostima u gostionici dolazi do punoga izražaja u trenutku kad se proslavlja Nerudina Nobelova nagrada. Veselje koje pršti simbol je prvoga dijela knjige u kojemu se opisuje život u razdoblju Allendeove vladavine. Još je jednom kod Skármete seksualna i emotivna sloboda povezana s onom političkom, a ljubavna scena između Marija i Betriz nadilazi opise u suvremenoj čileanskoj književnosti:

„Dok su ribari vikali 'Živio Allende!', a zatim i 'Živio Neruda!', Cosme je prenio Marijevu poruku Beatriz, dotaknuvši joj zamalo usnama senzualnu ušnu resicu.

Djevojka odloži demižon vina i pregaču, zgrabi jedno jaje sa šanka i krene bosonoga u zvjezdanu noć na sastanak.

Otvorivši vrata kolibe, uspjela je, između zamršenih ribarskih mreža uočiti poštara kako sjedi na postolarskom tronošcu, lica prošaranog narančastom svjetlošću što je dopirala s malene petrolejske svjetiljke. Mario je, pak, dozivajući u sjećanje već viđeno, mogao prepoznati pripijenu kratku suknju i usku bluzu, što je imala na sebi onog prvog dana za stolom malog nogometa. Dok su bili tako povezani u sjećanju djevojka je podigla ovalno i fragilno jaje i stavila, zatvarajući vrata nogom, blizu svojih usta. Zatim ga je, plesom prstiju po uzdrhtaloj koži, spuštala polako prema svojim grudima da klizi po glatkom trbuhu; odatle ga je usmjerila prema Venerinom brijegu, skrila ga ispod trokuta svojih nogu, učas ga zagrijavši, a potom uprla pogled u Marijeve oči. On htjede ustati, ali ga djevojka spriječi jednim pokretom. Stavila je jaje na čelo, valjajući ga njegovom suncem opaljenom površinom, potom ga je smjestila na korijen nosa, pridržavajući ga zubima.

U tom je trenutku Mario shvatio da je njegova erekcija, koje se toliko klonio nekoliko proteklih mjeseci, bila mali brežuljak prema kordiljeri koja sada izranja iz njegovih prepona ili, nemetaforički rečeno, bila je to prava lava vulkana koja mu je uspalila krv, zamutila pogled, a čak i njegovu pljuvačku pretvorila u neku vrstu sperme.

Betriz mu je dala znak da klekne. Dok se polako prema njemu naginjala, pod mu se, iako izrađen od obične grube daske, učinio kraljevskim prostiračem.

Djevojka mu je vlastitim rukama pokazala kako da svoje svije u košaricu. Iako mu je ponekad teško padalo biti poslušan, ovaj put žudio je za robovanjem. Djevojka se nagnula natrag, a jaje je, poput pravog plesača na žici, obišlo svaki centimetar njezine bluze i suknje i stiglo do Marijevih skupljenih dlanova. On pogleda Beatriz, jezik joj je izazivački izvirivao između bijelih zubi, a njene zamućene i odlučne oči, podignutih obrva, iščekivale su mladićevu inicijativu. Mario je pažljivo podigao jaje kao da je bilo na putu da se izleže. Zatim ga je spustio na djevojčin trbuh i, s osmijehom čarobnjaka, otkoturao ga do njenih butina, polako njime ocrtao liniju stražnjice, vrhovima prstiju doveo ga do desnog boka, dok je Beatriz za to vrijeme, poluotvorenih usta, trbuhom i bokovima pratila ritam njegovih pokreta. Kad je jaje upotpunilo putanju, mladić ga je, središnjom linijom trbuha, pažljivo vratio, smjestio ga u razmak između dojki, pa se zatim zajedno s njim podigao kako bi ga spustio u rupicu na vratu. Beatriz je tada spustila bradu i pridržala ga smiješeći se prije naređivački nego ljubazno. Mario je ustima dosegnuo jaje, prinio ga zubima i odmaknuo se očekujući da se ona približi, kako bi ga svojim usnama od njega preuzela. Osjetivši trljanje njenog mesa o lupinu jajeta, svoja je usta namjestio tako da bi ga užitak mogao prepoloviti. Taj prvi dodir s njezinom kožom bio je mazan, sočan, bio je poput onoga iz snova kad mu se ona predaje, kao prognanik posljednjem utočištu, njemu koji želi cjelivati svaku poru njenog tijela, najsitnije

dlačice na njenoj ruci, svileni pad njenih kapaka, nježni nagib njenog vrata. Bilo je vrijeme žetve. Jaka i postojana ljubav sazrela je u njegovu mršavom tijelu; riječi su se vratile svojim korijenima. Ovaj trenutak, reče sam sebi, ovaj, ovaj trenutak, ovaj, ovaj, ovaj, ovaj, ovaj trenutak, ovaj, ovaj, ovaj trenutak. Zatvorio je oči dok je ona ustima odmicala jaje. U mraku ju je opasao s leđa, a u njegovoj je glavi nastala prava eksplozija svjetlucavih ribica. Koje su uvirale u mirni ocean. Bio je okupan neizmjernom mjesečinom, siguran da razumije što znači „beskrajno" dok je jezikom dodirivao njen zatiljak. Ponovo je zubima primio jaje pomičući ga na njen drugi bok. Tada, kao da su oboje bili poneseni taktom neke tajanstvene glazbe, ona poče polako otkopčavati bluzu, a on nježno gurati jaje među njene dojke. Beatriz je otkopčala svoj tijesni pojas, a dok je preko glave skidala bluzu, izbacujući svoje, zlatno, svjetlošću s petrolejske svjetiljke obasjane, grudi, jaje je tresnulo na pod. Mario joj je jedva skinuo pripijenu suknju, a kad mu je miomirisna vegetacija njezine koke pomazila izvidnički nos, nije mu preostalo drugo nego liznuti je vrhom jezika. Upravo u tome trenutku Beatriz je ispustila krik prožet dahtanjem, jecanjem, stenjanjem, glazbom, groznicom. Tih je nekoliko trenutaka njeno tijelo podrhtavalo kao da će se onesvijestiti. Stropoštala se na drveni pod, a zatim mu je na usne, koje su je do maločas lizale, stavila prst koji je vlažan, odgurnuvši grubu tkaninu mladićevih hlača, položila na njegov penis pipajući mu debljinu te mu dubokim glasom rekla:
Svršila sam, ludo jedna! (Skármeta 1999 : 72-75)".

Neruda je prisutan u cijelome romanu, njegov lik kao da lebdi nad sudbinom mladoga para, nadahnjuje ga poezijom i donosi mu sreću. Kad odlazi u Pariz, situacija postaje ozbiljnija, a ton romana se mijenja - više nema propošne radosti i bezazlenosti. Mario koji je sada suprug, otac i zet, puno je odgovorniji. Kad se smrtno bolesni pjesnik vrati i Allende pada, sve propada: pjesničko natjecanje, ljubav, sloboda. Pjesnik umire, pjesničko natjecanje u kojemu je Mario namjeravao sudjelovati se otkazuje, uhapšen je i vjerojatno ubijen. Demokratska sloboda je ugušena, vlada vojna represija. Time završava ova *post-boomovska* alegorijska bajka u kojoj je Allende, prema Shawovim riječima, dobra vila, a Pinochet zao kralj.
Ova je knjiga nadahnuta jednom mladenačkom epizodom književnika Skármete s velikim pjesnikom. U svojemu poznatome stilu, kroz veseo i zanimljiv tekst prepun pozitivne energije, Skármeta opisuje i jako ozbiljan dio čileanske povijesti koji je mnogima uništio iluzije.

El baile de Victoria

(Viktorijin ples)

Na temelju Skármetinog romana *Nerudin pismonoša (Žarka strpljivost)* Michael Radford je snimio vrlo uspješan film. Isto se dogodilo i s romanom *Viktorijin ples* - prema kojemu je Talijan Ricky Tognazzi snimio film, a Skármeta je bio jedan od scenarista.

U tome romanu glavni su likovi Ángel Santiago i Vergara Grey. Ángel je mladi idealist i buntovnik koji se ogriješio o zakon jer je ukrao konje. Vergara, koji je stariji, poznati je galantni i duhoviti lopov. Po izlasku iz zatvora, na slobodi ih dočekuje neki drugačiji svijet i suočavaju s mnoštvom nevolja. Ángela su zlostavljali u zatvoru i on sada nije ni svjestan svih opasnosti koje su se nadvile nad njega. Iako se čini neskladnim, taj par se dobro slaže i zajedno rješavaju poteškoće u uspostavljanju veza i ponovnom uključivanju u društvo i građanski život. Tu je i lijepa i mlada Victoria Ponce, puna trauma zbog očeva ubojstva za vrijeme Pinochetove diktature. Nadarena je za ples i poeziju i sanja postati plesačicom. Svi troje suočeni su s egzistencijalnim problemima koje bi trebala riješiti dobro isplanirana pljačka koja bi im omogućila bolje sutra.

Skármeta u ovome romanu prikazuje život u Čileu nakon vladavine generala Pinocheta. Roman govori o ljubavi i prijateljstvu, a istovremeno je i kronika Čilea i Santiaga u vrijeme demokratskih promjena. Radi se o napetome trileru u kojemu koristi elemente filma noira i filma ceste. Troje ljudi koji se ne snalaze u društvu zatečeni su u situacijama koje nisu birali ni očekivali. U romanu vlada raspoloženje tjeskobe, sumnje i nepovjerenja, ali i probuđene nade. Njih troje očajnički traže ljubav, suživot i prihvaćanje od strane društva. U toj im se potrazi putovi isprepliću. Svatko od njih nastoji ostati vjeran svojim principima, idealima i ljubavima, a istovremeno tragaju za svojim identitetom u novim vremenima i za njih i za čileansko društvo. Ovaj roman djeluje pomalo zastrašujuće jer je mračan i pun nesigurnosti, no ipak je poetičan i prožet ljubavlju.

Skármeta o ovome svome djelu kaže: „U knjizi se radi o ljudima koji su u stanju dovesti u opasnost svoje živote i osjetiti radost i razumijevanje za druge. Sposobni su stvoriti sami sebe polazeći od prošlosti koja još nije nestala." I dodaje: „U Čileu postoji demokracija, ali mnogi od mojih likova imaju ranjene duše i moraju ozdraviti. Uz snove i brigu za druge, uspijevaju stvoriti novu energiju koja možda nije u stanju promijeniti svijet, ali njihovim životima pruža djeliće smisla". (Biénzobas Saffie, Pamela: El baile de Victoria. Otra novela de Skármeta salta al cine. El Mecurio, 19. svibnja 2005.)

Ovo je djelo vrlo napeto i zanimljivo. U Victoriju, plesačicu koja pohađa jeftinu plesnu školu kako bi postala balerinom i plesala na "Stihove smrti" Gabriele Mistral, zapravo su zaljubljena oba prijatelja. Iako ozračje romana djeluje veselo i dinamično jer likovi doživljavaju razne zgode i nezgode i uspješno ih savladavaju, sam kraj romana je tragičan. U njemu ne pobjeđuje ljubav jer mladić kojega je odabrala Victoria umire u trenutku kad je već sve spremno da s blagom koje je prikupio jedan od ključnih ljudi za vrijeme diktature pobjegne iz zemlje. On je to blago uz pomoć svojega prijatelja Vergare uspio opljačkati jer mu je jedan zatvorenik rekao gdje se ono nalazi.

U ovome pikarskome i policijskome romanu punome crnoga humora čitava se radnja odvija u Santiagu pa na taj način upoznajemo i onu drugu, mračnu stranu života u tome velikom gradu. Pisac opisuje ozračje motela u njegovim rubnih četvrtima, sumnjive barove i kina s pornografskim filmovima kao i neuljepšane scene usputnoga seksa. On na svoj način doživljuje metropolu od više od šest milijuna stanovnika

„Upravo je tako zamišljao svoj Santiago: bijesne autobuse, pješake koji se tiskaju na ulaznoj stepenici metroa, motore sa svim njihovim sagorijevanjima, službenike s kravatama i aktovkama, mnoštvo žena u šarenim majicama i mini suknjama što im, unatoč hladnoći i poplavjelim bedrima, jedva prekrivaju trbuh, kioske načičkane novinama - u kojima se najavljuju kazne nekim državnim službenicima - i časopisima s golim ženama na sjajnim naslovnicama.

- Moj grad! - poviče. - Moj Santiago!

Stao je pješačiti središtem grada, a slučajan dodir, ili spoticanje o ljude, podarivali su mu novu snagu. Dok je udisao i izdisao zrak poput pravog atleta, osjetio je da je gladan kao vuk: mogao bi smazati dva ili tri *hotdoga* iz Prolaza Fernández Cocha - ona u kojima se u pecivu „flauti" nalazi hrenovka s ekvilibrirajućim tornjem pirea od avokada sjeckane rajčice, ljute crvene paprike „El Copihue", kiselog kupusa, a povrh svega, zamamna kruna od majoneze i gorušice. Bili su to sendviči da ih svladaju dvoja usta, a njihovi nestalni sastojci za tuširanje košulje i zagnjurivanje ne samo nosa već i očiju u taj slasni karneval.

Međutim, njegova je glad bila u raskoraku s količinom novca koju je posjedovao. Dvije kovanice što mu zveckale u džepu jedva bi bile dostatne za dva peciva - dvije tužne žemičke, gole i prazne. Pomisli kako je siromaštvo još jedan zatvor, ali odvrati te malodušne misli zamahom šake u zrak: bolje je umrijeti jedući *smog* na ulici nego se gušiti u samici. Postane li glad neizdrživa, nešto će ukrasti. Jabuku u voćarnici, paketić keksa „Triton" u prodavaonici. Sudac ga neće moći osuditi. Odvjetnik Fernández, suradnik kaznionice, podučio ga je magičnoj formuli kako se najlakše može osloboditi optužbe. Ako ga uhvate, valja dati iskaz o

„krađi zbog gladi": morao sam ukrasti hranu jer bih inače umro od gladi. To je jedina pravna doskočica koja je u Čileu išla u prilog siromašnima, dok ih sve druge jednostavno melju", govorio bi Fernández uzvišena tona, što se iza rešetaka doimalo vrlo ekstravagantnim (Skármeta 2007: 17)".

I u ovoj knjizi Skármeta govori o vojnome udaru, bolje rečeno, o njegovim posljedicama: o nestalima i uhićenim, o leševima u rijeci Mapocho. Victoria je jedna od mnogobrojne djece koja nisu upoznala svoga oca. I njega je kao protivnika režima ubila policija. Uz pretežito realistične opise, u romanu ima i ponešto magijskoga realizma (primjerice, beskonačno jahanje na konju za utrke na kojemu jaši zaljubljeni mladić misleći da može pomoći svojoj djevojci koja u komi leži u Općoj bolnici ili prolaženje na istoj životinji ulicama Santiaga do restorana Los Buenos Muchachos gdje ga veže za drvo kao da se radi o autu koji parkira.

„Daj, hajde, zelenko, ožeži kopitima i potkovama, rići se pijeskom i blatom, samo naprijed, trkaći i jahaći konjiću moj, četveronošče od zraka i poljubaca, kljuse od neba, pastuše i čuvaru moj, kasaj kljuse i nosi me, raspršuj pijesak, gutaj zemlju, razmiči blato, zelenko moj tužnih kopita, pada rep i spušta se poput kometa, diže se griva i tresu praporci, kasaj i trči, trči, inače će te ščepati stara s kòsom, svojim će te bezubim desnima ugristi za sape, bježi, usisat će ti potrbušnicu, rastrgat će ti ormu, želi te zajahati u galopu stara pakosnica, ožeži je bičem i kandžijom, zelenko dobra srca, čuvaj se pauka i potkresane metle, pogledaj kolike je pomela crna beštija smijući se oka razroka, trči moj zelenko, jer ona te želi zaviti u crno, zamarati te pijanim sakristanom želi stara, zapni još malo, konjiću moj jakih žvala, konjiću moj slinavih žvala, oslobodit ću te nagupca kad budemo mogli povikati neka živi *ona,* svojom joj grivom načini aureolu od zraka, ohladi je galopom oblaka, otopi joj temperaturu snjegovima Kordiljera, hajde, zelenko, nemoj sada podbaciti, kljuse moje žalosno, ne ponašaj se poput peršeronca, ne daj se krotiti, propinji se i opiri jer ti tisuće pasjih očnjaka već sapi razdiru… (Skármeta 2007a : 153)".

Ta napeta priča o ljubavi i velikom gradu završava tragično jer Santiago ipak ne uspijeva pobjeći s ukradenim novcem. Ubija ga kriminalac po nalogu ravnatelja zatvora, što je prethodno dogovoreno. Poslije on mijenja mišljenje i ostavlja poruku ubojici da to ipak ne čini, ali recepcionarka je ne prenosi….

„- Eno, Ángela, gospodine Nico!
- Gdje, djevojko?
- Tamo, dolje prema riječnoj kotlini.
- Ne vidim ništa.

Konjanik i njegov konj, idu prema nama.

- Ništa ne razaznajem, djevojčice.

- Pogledajte, gospodine Nico! To je Ángel, ide prema planini.

- Jako je daleko, sliče na konja i jahača.

- Vidim ga sve bolje i bolje. To je Ángel Santiago. Jaši plavog konja.

- Ne, djevojko. To može biti bilo koji jahač na konju prekrivenu plavim gunjem.

- To nije plavi gunj, majstore. To je plavi konj,

Vodič im se približi te im, zijevnuvši iz petnih žila reče:

- Žalim, mladosti, ali vrijeme je za polazak!

Zažarena lica Victoria Ponce okrenu se prema njemu te ga upita ne vidi li tamo dolje, na zelenom tepihu što se pruža duž rijeke, Ángela Santiaga, svoga prijatelja iz djetinjstva, kako na plavom konju prema njima galopira.

Čovjek se podiže na vrh nožnih prstiju, malo pomaknu vunenu kapu i zavrti glavom. Ne, on doista ništa ne vidi i spreman je žurno krenuti jer ga čekaju drugi poslovi.

Djevojka potom kleknu i, obgrlivši koljena, procijedi:

- Molim vas, gospodine Tito, nemojmo još krenuti. Pričekajmo Santiaga.

Iznenađen, čovjek je bezuspješno pokušavao odvojiti djevojčino lice od svoga tijela.

- Nema smisla, djevojko! Santiago ovo područje pozna jednako dobro kao kondor. Kad stigne, slijedit će tragove i pronaći nas.

- Dajmo mu dva sata vremena! Ili, barem jedan!

Izmijenivši pogled s djevojkom, Vergara Grey slegnu ramenima i priključi se njezinoj molbi bez riječi. Potom se Victoria Ponce pope na jednu stijenu, stavi ruku, poput štitnika, ponad obrva i uperi pogled u ravnicu.

Tito ponudi Vergaru Greya cigaretom te, nakon što je ovaj prihvati, obojica sjedoše pušiti u nestalnoj smokvinoj sjeni (Skármeta 2007 : 234)".

d) Romani s hrvatskom tematikom

La boda del poeta
(Pjesnikova svadba)

Roman *Pjesnikova svadba*, objavljen 1999. godine, prva je knjiga iz zamišljene trilogije u kojoj se, prema autorovim riječima, "puno spominje Hrvatska." Radnja se odvija na Gemi, izmišljenome otoku u Jadranskome moru uoči Prvoga svjetskoga rata. Bogati austrougarski

bankar Jéronimo Franck odlučuje napustiti svoje bogatstvo i postati boemom te za svoje novo odredište izabire upravo otok Gemu u Maliciji gdje otvara ogromni dućan nazvan *Europljanin*. Jerónimo će se oženiti prekrasnom otočankom Alijom Emar čija ljepota privlači sve otočane. Njihova svadba je središnji događaj.

Inače, na otoku se odvija uobičajeni život. Ponekad je veselo (primjerice kad se plešu popularni plesovi - domoljubna *turumba* i opuštenija i lascivnija *turumta*), a ponekad se događaju i tužne stvari. Primjerice, Jerónimo jako pati zbog sjećanja na bivšega vlasnika dućana i na njegovu mladu ženu, a Alia, pak, zbog ljubavi koju osjeća prema Estébanu Copetti - potomku mitskoga junaka s otoka. To je čini napetom i zbunjenom. Na kraju dolazi do nesretnih okolnosti (zbog urote mladih otočana austro-ugarske trupe napadaju otok) i veličanstveno svadbeno slavlje pretvara se u politički događaj koji utječe na sve likove u romanu i u pravu tragediju.

Glavni motivi ovoga romana su ljubavna priča, satirični opisi Europe uoči Prvoga svjetskoga rata i opisi iseljenika koji početkom devetnaestoga stoljeća kreću u Čile. Budući da je autor romana potomak hrvatskih iseljenika, uvijek su ga zanimale obiteljske veze stanovnika otoka Brača koji je toliko različit od zemljovidnih i kulturoloških prilika na koje su Hrvati naišli u Čileu. Taj, zapravo ljubavni roman, lagan je i zabavan, pomalo napisan u stilu magijskoga realizma, s mnoštvom sekundarnih likova. Neka je vrst ode hrvatskim (i ne samo njima) doseljenicima u Čile i razmišljanje o moći i nacionalizmu. Zapravo, osnovne teme ovoga uratka su ljubav i smrt, te snažno protivljenje vojnoj dominaciji. Iako ga možemo uvrstiti u skupinu s romanima *De amor y sombra* Isabel Allende i Skármetinim *La insurección*, od njih ga razlikuju snažan humor i ironija. Ljubav je u njemu prisutna u najdubljem seksualnom smislu, ona je ta koja uljepšava čovjekovo postojanje i izvor je vitalnosti.

Gema je maleni otok na malicijskoj obali koji se želi izdvojiti iz Austro-Ugarske Monarhije. No, njezini stanovnici to čine na dosta nespretan i naivan način i zbog toga stradavaju. U Gemi se jasno prepoznaje Brač s kojega su u Čile stigli Skármetini djed i baka. U alegorijskoj priči mogu se prepoznati i događaji koji su se odvijali u Čileu sedamdesetih godina prošloga stoljeća nakon pada Allendeove vlade. Pobuna mladih pobunjenika na Gemi dosta je slična nekojpovršnoj pustolovini i pobunama u Latinskoj Americi koje diskreditiraju revolucionarnu ljevicu. (Nešto slično, samo izravnije, opisuje Carpentier u svojemu romanu *El acoso* (Progon). Admiral Mollenhauer i njegove trupe izvršavaju pokolj nad nevinim stanovništvom (tu se može podvući usporedba s onim što su činili Pinochetovi vojnici), a razvidno je da pisac ni njega ni njegove osvajače nimalo ne simpatizira. U austrijskoj vojsci jasno prepoznajemo i čileansku:

„Admirala Mollenhauera nije bio glas ni okrutnika ni kukavice. Volio je obilno piti i jesti. U Grazu je imao suprugu koju je strateški ostavio trudnu uoči ratnog podviga njegove domovine, a u istom je gradu znao provoditi noći s božanstvenom djevojkom - azijskim modelom Sigrid Liu. S njim i njegovim šampanjskim poljupcima ta je egzotična ljepotica ublažavala torturu ukočenih poziranja slikaru - homoseksualcu Francisu von Kassenu u čijem se atelieru za poziranje smrzavala. Maestrova škrtost bila je nadaleko poznata. Štedio je na grijanju ono što nije svojom slavom mogao zaraditi.

Da bi zaštitio svoju ljubavnicu od strašne upale pluća, Mollehauer je svakoga ponedjeljka u atelier slao jedna kola drva i ugljena, a gospođici Liu ponudio platiti sobu u hotelu s dvije zvjezdice što je ona odbila s napomenom da je umjetnica, ali nikako kurva.

Mollenhauer nije imao ni najmanjeg razloga biti okrutan jer su ga seks i hrana izmirili sa svim životnim nedaćama. Činjenica da je operacija odmazde bila povjerena takvom mekušcu i bonvivanu, izazvala je veliku pozornost u Ministarstvu obrane. Po uredima se puno spekuliralo zašto „Molle“ - kako su mu tepali od milja - nije iskoristio svoj visoki položaj i teret te misije prebacio na leđa nekog ambicioznog kapetana sumnjiva morala.

Najprihvatljivije objašnjenje jest kako je Mollenhauer odmazdom na Malicijskoj obali težio gotovo mitskoj pobjedi koju će znati nadaleko plasirati posredstvom novinskog piskarala Pavlovića. Taj će pisati o njegovim podvizima makar mu morao iščupati nokte na nogama, a kad jednom završi članak, povadit će mu i one na rukama kako ravnoteža ne bi bila narušena.

Carstvo mu je na raspolaganje stavilo toliki broj profesionalnih vojnika da bi i protiv turske armade bio dovoljan. K tome, odobrili su mu i top tako precizna nišana koji može pogoditi čak i usnula komarca navrh oraha kokosove palme. A to znači da žele spektakl. Austrija ne bi smjela izići ranjena iz rata protiv južnih pobunjenika. A stanovita gluma *à la grand guignol* impresionirat će, bez sumnje, njemačke saveznike koji su još pomalo suzdržani što se tiče intervencije na Malicijskoj obali (Skármeta 2003 : 112)“.

Ili:

„Dok je tim argumentima Mollenhauer sam sebe bodrio, na otoku se oko podneva akumulirao jedan sasvim drugačiji arsenal čija je namjena bila, prema župnikovim riječima, 'napasti sve utrobe u mjestu'. Među autohtonim proizvodima moglo se nabrojiti dvjesto pedeset kokošiju, četrdeset kozlića, deset krava, dvjesto dvadeset i dvije prepelice, dvjesto jedan zubatac, tri kade srdele, jedna svinja, dvadeset zdjela rajčice, pet zdjela luka, dvoja kola grožđa, šest vreća mladih krumpira, pet vreća cvjetače, tristo litara rakije, četiristo vrčeva domaćeg i sto demižona francuskog crnog vina, hektolitar limunade i tuš u stražnjem dijelu Lucerne kako bi

pijanci što uspješnije svladali *delirium tremens* i čistili uobičajene mrlje sperme što iza pola noći rese suknje u djevojaka i šliceve u mladića (Skármeta 2003 :113)".

Već u uvodnome dijelu knjige pisac nam jasno daje do znanja da će se u njoj raditi o njegovoj obitelji i njezinome podrijetlu:

„Potražnja za vinom s Geme trajala je sve do trgovačkog sporazuma između Austrije i Italije (1891.) kojim se je uspostavila tzv. *klauzula o vinu.* Temeljem tog sporazuma, Italiji je, pod povoljnim uvjetima, omogućen izvoz vina na austro-ugarsko područje. To se ubrzo odrazilo padom cijena na tržištu, a time i značajnim padom izvoza. Vinogradari više nisu dobivali poticaje za sadnju novih loza. Proizvedeno vino konzumiralo se isključivo na Malicijskoj obali, pa su se zalihe gomilale. Brodovi, lišeni zarade, ostajali su usidreni u lukama. Kako bi nesreća bila još veća, godine 1894. filoksera je počela napadati malicijske vinograde i postupno ih sve uništila.

Zbog navedenih nedaća seljaci, većinom vinogradari, pretrpjeli su velike gubitke. Očajni, obraćali su se bogatim trgovcima i zemljoposjednicima. Svoje su oskudne proizvode prodavali ispod cijene, a posuđenim novcem plaćali velike namete. Posudbe u zelenaša još su više osiromašile maloga seljaka. Kako nisu posjedovali zemlje za uzgoj drugih kultura osim vinove loze, bili su primorani emigrirati. Tako su se žitelji Geme, koji su ranije davali drugima posao, našli pred činjenicom sami ga potražiti u stranim i dalekim zemljama (Skármeta 2003a)".

Taj tekst objavljen je u *Kratkoj povijesti otoka Geme* i potpisuje ga Antun Damic (radi se o Antonu Domicu Bezicu i njegovim knjigama *Kratka povijest otoka Brača i Kratka povijest Dalmacije*) i još se jednom potvrđuje da se u knjizi radi o Braču, otoku „seljaka, ribara, anarhista i rudara".

Skármeta na svoj način opisuje stvarnost suvremene Hrvatske, ali i Čilea, te ulogu politike, Crkve i iseljeništva u te dvije njemu bliske zemlje. Pisac traga za svojim korijenima koji se nalaze na Braču, otoku o kojemu kaže:

„Bijaše nekoć, na udaljenom otoku Malicijske obale, jedno vrijeme ispunjeno srećom. Bobe grožđa bubrile su pod suncem poput bliještećih crkvenih zvona; kiša je iščekivana poput bliskog rođaka čiji nam dolazak donosi radost, a odlazak sreću; a mlade su djeve svojim vatrenim zaručnicima nježno uskraćivale sve ono što će im podariti kad ih jednom spoji svetost braka. Od svih otočkih djevojaka Marta Matarasso bijaše najljepša, toliko lijepa da je cijeli otok neprestance nagađao - ponekad se to pretvaralo i u prave oklade - tko li će biti sretnik kojem će dati ruku kad jednom navrši sedamnaest godina. Još uvijek u tom dalekom kraju žive unuci onih koji su za njom lomili koplja, a bilo je tu plesača lakiranih cipela, ribara

preplanule kože, studenata nabreklih udova što malo mariše za knjigom, birokrata kicoških brkova što se kitiše pomodnim kravatama i nekim drugim detaljima, koje bi bilo teško sve nabrojiti (Skármeta 2003 : 13)".

Skármeta mora pobjeći iz Čilea, a braća Copetta i njihovi sljedbenici s Geme. Kao i njihov djed José u svoje vrijeme, tako i Reino i Esteban žele autonomiju Geme. Otac je zbog pobune pogubljen, a njegova djeca izgnana. Nakon Jerónimova samoubojstva, vođe pobune bježi u New York gdje se počinje baviti filmom.

Ovaj je roman, zapravo, Skármetina parodija njegova ranijega rada i *postboomovske* fikcije, napisana s vremenskom kritičkom razdaljinom. U njemu se pisac udaljava od tema Latinske Amerike, povijesti i svoje ideologije. Ovdje njegovi likovi nisu mladi gradski intelektualci kao u nekim ranijim romanima (*La insurección*) već su polupismeni seljaci. Pisac stvara satirički kontrast između fanatičnih sudionika u pobuni i njihova vođe koji više od svega voli filmove.

„Mladić je bio toliko silno odsutan da je dugo nakon magičnih prizora ostao prikovan uz ekran, a fotogrami su i dalje uporno pristizali u njegove mrežnice. No, odjednom, kao da su pigmenti filma počeli vodniti na njegovim obrazima, briznuo je u plač. Ridao je, vrištao i ronio suze poput pravog djeteta što je bilo neprimjerno njegovim godinama i muškom temperamentu. Susjedi su mu pritekli u pomoć čašama vode i maramicama, što je mladić prihvatio sa zahvalnošću nekoga tko je vidio mrtvog člana obitelji, pa mu je dobrodošla sućut i toplina nazočnih. Milovali su mu kosu, naslonili mu glavu na jastuk, bodrili ga čašicama šljivovice, a Alia Emar pomazila ga čak svojim prstićima blagoslovljenim slinom.

Nakon što je ispio čašicu šljivovice u duboku uzdahnuo, pripremao se nešto reći, ali uspio je samo zaustiti:

- Nisam nikad... vidio... nešto tako lijepo... nastavio je mladić žestoko jecati dok mu se koža osipala jakim crvenilom.

Ali, odjednom taj doskorašnji mrtvac - energično poput drvenih pajaca na opruzi, kad se otvori kutija iznenađenja - skoči na noge te očajem brodolomca stade tražiti svoju urotničku družinu. Izvukao je nož te, urlajući u zvjezdanu noć, stao trčati prema plaži držeći ga čvrsto u ruci. Od pomisli da je svoje mlade prijatelje i suborce nagovorio na urotu, koja bi se vrlo lako mogla izjaloviti, ljuto je soptao, a iz nosnica mu je potekla krv. Što je dalje trčao sve se više pribojavao da su mladići, lišeni njegovih taktičkih naredbi, već izmasakrirani mecima austrijskih strijelaca (Skármeta 2003a : 44)".

Čitav taj prizor umanjuje vrijednost idealima slobode.

Od značajnijih likova u ovome romanu izdvajam dopisnika s otoka, Pavlovica, i već spomenutog admirala Mollenhauera kojega je zanimalo jedino osobno zadovoljstvo i dobra mirovina, dok je njegovo divljenje Carstvu čista farsa. U ovoj alegorijskoj priči spominju se i pjesnik Nazar, čileanska konzulica koja je zapravo Gabriela Mistral, pjesnikinja Maya Goñi (Maja Gjerek) i njezina pjesma *Ranjena ruža* (objavljena u izboru pjesama *Poesía croata contempóranea* 1998.).

Ubojstvo posjetitelja koji dolazi na otok, Jerónimovo samoubojstvo i kolektivno silovanje njegove nevjeste karikatura su militarizma. Postoji i veza između dviju žena - Marte Matarasso i Alije Emar. Ne nedostaje ni piščevih aluzija na seks. Primjerice, bivši vlasnik dućana i Martin muž Stanos Marinakos bio je tako seksualno moćan da se bojao da će Marta u prvoj bračnoj noći umrijeti od krvarenja. To se pričalo po Gemi i za to su znali i Jerónimo i Alia:

„- Želim ti reći kako te nikad u životu ni na što neću prisiljavati. Čak ni da se udaš za mene ukoliko ti to ne želiš.

Marta ga pogleda znatiželjom kakvom dijete promatra pokretanje stonoge.

- Želim se udati za tebe.

- Jesam li ti privlačan?

Djevojka kimne s osmijehom.

- Jak si, imaš snažne zube i vragolast osmijeh. A na kraju krajeva, tu je i bogatstvo.

Stanosu se učini da je progutao pola litre pljuvačke prije negoli je zahvalno primio lijevu snježnobijelu djevojčinu ruku.

- Ti znaš što se sve govori na moj račun - dodade zamišljeno pomičući vrhove svojih mokasina.- Ne bih htio ništa od tebe skrivati.

- Nešto sam načula - reče ona pogleda uperena prema moru. - Ljudi svašta pričaju.

Čovjek se nakašlja.

Čovjek se nakašlja:

- Nešto.... Nešto je i istina od svega što ljudi govore.

- Koliko.... Koliko je to *nešto* istinito?

Stamos nježno prinese ruke svoje buduće na šlic kako bi sama stvorila jasnu sliku o njegovoj topografiji.

- Zaboga! - poviče djevojka grizući nokat kažiprsta svoje slobodne ruke. Zatim ruku posvećenu „na znanstvenoj provjeri" prinese drugoj te ih spojene prinese čelu, kao u molitvi.

- Žao mi je - reče Stanos, potresen djevojčinom uznemirenošću -. Vjenčanja ne mora biti.

Marta Matarasso rastavi ruke i položi ih na ušne resice kako bi ublažila njihovo žarenje.

- Otokom se širi glas kako će to biti svadba stoljeća. Kako će biti savršena i kako će se plesati turumba.

- Znate za turumbu, gospođo? - poviče Alia Emar, očiju punim radoznalosti.

„I njen pogled, struk i glas. Mogu samo zamisliti kakvu guzu ima", pomisli Paula.

- Oh, da. U Salzburgu se i ne sluša drugo osim Mozarta i turumbi.

- Ovdje je sad u modi „Voćna turumba".

- Draga, mogu li sjesti na kraj kreveta?

- Naravno.

Djevojka zavrne rub haljine, a Paula sjedne na krevet, uspravna kao kišobran na vješalici.

- Željela bih da nas dvije porazgovaramo potpuno iskreno,

Djevojka klekne pred njeno krilo i primi je za ruke.

- Kao što treba biti između članova obitelji.

Progutavši pljuvačku, Paula se zamisli nad tom izjavom. Odlučila je od tog trenutka kombinirati taktiku topline fizičkoga dodira s verbalnom odlučnošću. Na kraju krajeva, ova djevojka iz priča o vilama, bila je toliko diskretna i nije ju mučila niti jednim jedinim stihom iz „Voćne turumbe" (Skármeta 2003 : 128)".

Paula joj želi ponuditi novac, a usput otkriva da Alia voli nekoga drugoga, a ne njezinoga brata.

„Gospođa Paula Franck, barunica von Auertal, nastavi rukom milovati djevojčin obraz upitavši je šaptom:

- Postoji li drugi muškarac u tvom životu?

Promatrala je njene zjenice uokvirene vlažnom sjenom ne spriječivši Aliju Emar da prinese prste usnama i nemoćno nagne čelo kao da se predaje. Iznenađena takvom reakcijom mlade djevojke koja joj se do toga trena činila ponosnom vladaricom same sebe, odlučila je bez okolišanja, zadati završi udarac.

- Želim reći - dodade tonom fingiranog suučesništva - osim Mozarta, Beethovena i Schumanna - postoji li još neki muškarac prema kojemu nisi ravnodušna? (Skármeta 2003a : 132-133)".

Parodija se u ovome romanu još snažnije osjeća zbog antiklimaksā. Jedan od njih je kad Alia moli Estébana koji s drugim pobunjenicima odlazi u Čile da se vrati i spasi je. Ali, on ne obraća pozornost na nju i prepušta je sudbini. Drugi je kad Esteban dolazi u Čile i umjesto zemlje blagostanja stiže u vrelu i pustinjsku Antofagastu.

„Kad odrasteš, sve će ti ovo biti smiješno. Imaš tek smiješnih dvadeset godina. To su godine kad čovjek ima napeta muda i glavu punu buba. Jednostavno nisi znao što učiniti, a i okolnosti su te omele. Postupio si plemenito, Tebi. I s poštovanjem prema gospodinu Jerónimu.

- Ne, Reino. Postupio sam kao prava kukavica.

- To će vrijeme pokazati. Tko ti kaže da ti se za mjesec dana tvoja muza neće baciti u naručje na bračnom krevetu nekog hotela u Čileu?

- Zašto bi to baš moralo biti u Čileu?

- Zato što se ta zemlja nalazi dovoljno daleko da nas vojnici ne mogu ščepati.

- Koliko daleko?

- Mora se prijeći više oceana.

- Nisam baš uvjeren da u Čileu nema vojnika.

- Što se toga tiče, vjerojatno si u pravu.

- Neću nikada uzeti oružje u ruke.

- Što se govori u Čileu?

- Same gluposti - kao i u ostatku svijeta.

- Zaboga, čovječe, na kojem jeziku?

- Španjolskom.

- Nećemo razumjeti jedne jedine riječi i nitko nam neće dati posao.

- Tražit ćemo posao tamo gdje se ne mora govoriti!

- Znači, bit ćemo smetlari.

- Tebi, mlad si i lijep. Brzo ćeš naći lijepu i mladu Čileanku koja će ti ponuditi ne samo svoje srce i svoj krevet nego i svoj pupoljčić!

- Volim samo Aliu Emar!

- Zasad i to stoga što si cijeli život proveo zatočen na otoku veličine jednog oraha. Ali, u Čileu ćeš vidjeti velike i prekrasne gradove. Nebodere, automobile, radijske aparate, gospođice s ljubičastim podvezicama na bijelim bedrima. Zaljubit ćeš se u umjetnicu bradavica veličine šljive i jezika koji će ti stalno baliti uho poput psića. Nećeš se stići ni pošteno smjestiti, a još manje pomisliti na Aliu Emar, a već ćeš joj ga ugurati (Skármeta, 2003 : 192)".

Parodija je jedan od elemenata zbog kojega je ovo Skármetino djelo tipično za razdoblje *post-booma*. Druga obilježja toga pravca su kozmopolitizam i univerzalnost. Već sam napomenula da se u ovome djelu pisac na kritički način osvrće i na svoje ranije stvaralaštvo. Ono što se začinje u *Match Ballu*, sada dolazi do punog izražaja. Autor se svemu ruga - ljubavi, povijesti,

književnosti. Ali, u ovome djelu čiju radnju smješta na područje s kojega su došli njegovi predci, osjećaju se i nostalgija i duboka vezanost za korijene. Razvidno je da su njegovi djedovi i bake koji su iselili u Čile izvršili znatan utjecaj na njegovo književno stvaralaštvo. Na autobiografske elemente upućuje i često spominjanje mjesta bliskih piscu - New Yorka, Malicije (Dalmacije), Brača. U epilogu Skármeta parodira i svoju pjesmu *Brač*.

Da su ga predci nadahnuli da napiše ovaj roman, razvidno je iz i ovih Skármetinih riječi: "Priče mog djeda i bake i njihovih bračkih prijatelja bile su oskudne ili lirske i duge uz čašicu slatkog vina, ali iz tjedan u tjedan sve proturječnije i izobličenije. Ponekad su u tim pričama bili junaci, ponekad hvalisavci, ponekad nježni romantičari. Od njih sam naučio da je u doseljenika sasvim prirodan talent takvo deformirano sjećanje koje vodi stvaranju književne tehnike u kojoj se stvari istodobno taje i prikazuju (Skármeta 2003)".

U zaključku ove analize možemo utvrditi da se u romanu *Pjesnikova svadba,* Skármeta preko parodije jednoga književnog razdoblja koje je u svojoj zemlji obilježio upravo on, posvećuje i istraživanju svojih korijena, odnosno proučavanju povijesti zemlje iz koje su došli njegovi djedovi i bake.

La chica del trombón
(Djevojčica s trombonom)

Nastavak *Pjesnikove svadbe* je roman *Djevojčica s trombonom,* objavljen 2001. godine. U njemu se radnja događa u Čileu, a govori o iseljenicima iz Malicije koji su stigli u tu zemlju. Među njima se nalazi i dvogodišnja djevojčica koja je navodno unuka Alije Emar, mladenke koju su na dan njezine svadbe na jadranskom otoku Gemi silovali neprijateljski vojnici. Djevojčicu jedan svirač na trombonu predaje njezinome sunarodnjaku Estébanu Copetti koji je prihvaća. Naime, braća Esteban i Reino prije Prvoga svjetskoga rata bježe u Čile i SAD te žive u Antofagasti i New Yorku. Sada, usred Drugoga svjetskoga rata, taj glazbenik dolazi u čileansku luku na sjeveru s djevojčicom koja je navodno Estébanova unuka. Dvogodišnja Magdalena je siroče koju stanovnici Malicije šalju iz Europe u Čile kako bi je spasili od Drugoga svjetskoga rata jer su joj roditelji nestali u borbi protiv nacista. Sjetili su se Estébana i, usprkos ponekoj dvojbi, pripisuju mu da je on njezin djed.

Djevojčica kasnije, u čast svojoj baki čija je svadba prekinuta 1914. zbog napada austro-ugarskih trupa, mijenja ime u Alia Emar. Provodi dane djetinjstva i mladenaštva sa svojim

navodnim djedom s kojim ima vrlo blizak i nježan odnos, a Esteban preko nje želi otkriti svoj identitet i prošlost.

Alia piše dnevnik u kojemu pripovijeda o događajima koji se odvijaju od 1951. do 1970. Kao i mnogi njezini zemljaci, i ona voli filmove i romantične junakinje, jazz, rock i lik King Konga. Misli da je možda njezin djed Reino izumitelj toga lika, a budući da joj je New York opsesija, želi pobjeći u SAD i pronaći ga. Da bi ostvarila svoj plan traži saveznike. Susreće razne ljude koji će joj pomagati u njezinome naumu, ali i odmagati. Kad joj djed (koji se nikada nije oženio jer je čekao da ga pronađe Alia Emar) umire, ona nastavlja živjeti s njegovom prijateljicom Yovanom. Yovana ubrzo pronalazi životnu ljubav - Alijinog profesora Sepúlvedu, vatrenoga ljevičara i pristašu Salvadora Allendea. Alia se pak zaljubljuje u školskoga kolegu Pedra Pabla Palaciosa koji, kao i ona, sanja o Hollywoodu i o odlasku u SAD, ali na kraju, svoju sreću pronalazi s njom u Čileu.

Budući da se u toj zemlji počinju događati velika društvena previranja, i Alia Emar se počinje više baviti politikom, Pablom Nerudom, izborima i pobjedom Salvadora Allendea.

U ovome romanu sve je puno ljubavi i nježnosti, ali ima i tuge. Sve je, naravno, popraćeno s puno humora i ironijom. Smatra se da je u ovome djelu autor upotrijebio sve svoje najbolje spisateljske vještine - od već spomenutih humora i ironije do iznimne pronicljivosti. Osim toga, sve je to začinjeno velikom dozom poetičnosti i humanosti. Skármeta, redatelj i pisac scenarija, u ovome se romanu igra sa svijetom filma kako bi glavna junakinja romana uspjela pobjeći od stvarnosti i potražila budućnost punu slobode koju za nju predstavlja New York.

I ovdje nailazimo na Skármetine korijene - radnja se događa u Antofagasti, piščevu rodnom mjestu u koje dolaze brojni emigranti.

(Za jednu epizodu koju Skármeta opisuje u knjizi, čileanski novinar Tito Castillo, dobitnik Nacionalne nagrade za novinarstvo, rekao je da se ona zaista dogodila u Taltalu. Naime, jedan je poduzetnik na neku kuću srušio telefonski stup, a kad je to zapazio karabinjer, kazao mu je da se ništa neće dogoditi jer su sva ta dobra u njegovu vlasništvu).

Djevojčica dolazi u Antofagastu, ali odrasta u Santiagu u četvrti Brazil i svoje maštarije dijeli s ostalom djecom njene dobi. Najčešće one pod utjecajem filma.

„ Nekoliko godina kasnije u Santiagu, nono Esteban čekao me poslije matineje na izlasku iz kina Alcázar na Trgu Brazil s kolačima punjenim kremom od mlijeka i badema. Bio je odjeven u crno odijelo prošarano sivim prugama, a na glavi je imao šešir biserne boje. Prsluk mu je bio strogo zakopčan, a savršeno obrijanu bradu dodirivao je široki čvor kravate.

Nagli izlazak iz kino-dvorane u pet sati popodne prouzročio bi mi sljepoću stoga sam znala zastati u predvorju kina a u mojim bi se mrežnicama i nadalje vrtjele slike Tyronea Powera i Charlesa Laughtona, Mitzy Gaynor i Genea Kellyja, Cyd Charisse i Freda Astairea.

Povratak u ovaj, iz lakomislenosti nazvan, stvarni svijet, bio je kao kazna za nepočinjeni zločin, presuda dosadi koju sam, za vrijeme popodnevnog čaja ublažavala umačući pecivo u čokoladno mlijeko.

Da sam kojim slučajem bila milijunašica, kupila bih kino Alcázar, odnosno ono što je od njega ostalo. Matineje i noćne predstave ne bi umanjile moju želju za stotinama filmova kao što su *Arapske noći, Pustinjska patrola, Džingiskan, Tatari, ljepotica i zvijer,* te *Pinochio* neuljudna i lažna nosa.

Stojeći uspravno ispod tise koja je nadvisivala nadstrešnicu kinu, moj je djed za mene bio poput nekog prijelaza u svijet doma - posuđe u sudoperu, obješeno rublje u predvorju i, gotovo uvijek s odbojnošću, prekinuta rješavanja matematičkih zadataka.

Djed nije bio nestvaran kao recimo gusari i razbojnici s ekrana, ali je, poput njih, djelovao prilično odsutno. Način hoda, skupljanje štapića *lollypopsa* na ulici, njuškanje cigare koju nikada ne bi zapalio, davali su mu pečat neke čudne aure. Njegove silne plave oči bile su okrenute prema nečemu unutra. Ne znam prema čemu, ali taj nono, koji mi je podario malicijsku nesreću, nije bio *moj* onako kako su to bili moji profesori u školi ili prodavač u dućanu, već moj po nečem čudesnom što ne mogu izreći. Moj odonda otkad je sa mnom znao sklopiti savez, moj bez obzira kakva krv kolala u našim venama (Skármeta 2004 : 28)".

Uz iseljeništvo i ljubav, i u ovome je romanu tema politika. Autor uspješno isprepliće svoje osobne doživljaje s onim obiteljskim, opisuje i pobjedu Jorgea Alessandrija te treći poraz Salvadora Allendea zahvaljujući svećeniku iz Catapilca koji je kao kandidat dobio 40 tisuća glasova. I u ovome romanu se spominje niz osoba iz stvarnoga života; Gabriela Mistral, doktor Rendić, Oliver Tomić (predsjednički kandidat Radomiro Tomic), prevoditeljica Martha Roscic (Marija Roščić). Tu je i novinar koji je došao iz Malicije, sada već jako star Roque Pavlovic.

Zanimljivi su opisi gradova (Valparaísa), a često se spominju i teme seksa i majčinstva.

„Kažu da je Valaparaíso nastajao slijedeći korake jednog pijanog mornara koji je svoju ljubljenu družicu slijedio brdskim stazama. Jedini je to grad na svijetu kojem je simetrija strana, a ipak ga smatraju vrlo skladnim. Kuće je vodenim bojama obojio jedan buntovni školarac, psi lutalice zapišavaju stubišta, a žičara iz zatvora u luku spušta momke s platnenim vrećama koji se raspršе po uličicama, a potom ih se više nikad ne vidi.

Treba slijediti upute iz jednog filma ako hoćemo pronaći pjesnikovu kuću. Kao propusnica poslužit će nam imena dr. Balnesa ili Cacho Figueroa. Trebalo ih je izgovoriti nekom gospodinu kod kojega je ključ. Sve je bilo znatno teže negoli u pjesmi *Hernandovo skloniste.* Pedro Pablo je sve dogovorio telefonom s benzinske crpke, a ja sam se jedino željela pokoriti njegovim željama. Noć samo što nije teško pala - naprotiv, neka vrsta noćnog sagorijevanja održala nas je budnima, a naše su glave, poput golemog radara, hvatale svaku sugestiju iz zraka. Svemir nam danas nudi mnoštvo intencija, znakove za rasplet događaja koji čine kompatibilnima pelikane s grumenčićima šećera, slijepog prosjaka s prekooceanskim brodom u luci, mornare u debelim kratkim jaknama s Cigankama u karnevalskim suknjama ispod kožnih kaputa.

Pjesnik je rekao da je Valparaíso luda, luda i razbarušena luka i sva je sreća što sad, možda, jede negdje u Mađarskoj (Aluzija na zajedničko djelo P. Nerude i M. A. Asturiasa „Jedući zajedno u Mađarskoj") ili prima nagradu na Capriju, a njegova ga kuća čeka s mnoštvom pasa. Kako smo se Chevroletom penjali, tako nam je prašina iz grada punila pluća, bili smo savršene svjetlosne bombe koje bi, nesposobne akumulirati višak energije, u svakom trenutku mogle eksplodirati, naravno, imali smo *ono*, samo je gradsko *ono,* svojom oporom nježnošću, zibalo naše kao da Valparaíso posebno shvaća ljubavnike (Skármeta 2004 : 162)".

I u ovoj se Skármetinoj knjizi ne može pobjeći od politike – i u njoj često spominje Salvadora Allendea (kao liječnika, predsjedničkoga kandidata i na kraju kao predsjednika Čilea).

„U baru Campo Lindo dr. Allende zahvalio je boksaču i *sparringu* na velikodušnost i vjeri u demokratski socijalizam. Zatim se još neko vrijeme zadržao u razgovoru sa Silvom, unatoč tome što ovaj nije odustajao od dosadne teme o nedostatku suparnika.

„Ja sam medo bez meda", ponavljao bi prazneći bocu za bocom, ne dopuštajući pivu da se smlači. Za boksačeve litanije primijetih za stolom u kutu visokog mršavka koji je dugim, pijanističkim prstima gladio čelo pijući povremeno mineralnu vodu „Panimávida".

Kad se Silvin *sparring* srušio mrtav na prazne pivske boce, približi se mršavko s obližnjeg stola i pripali mu revno cigaretu. Poštivao je boksačevu šutnju ostavši, nakon njegovog prvog uvučenog dima, i dalje stajati pred njim, sve dok mu ovaj nije dao znak da sjedne.

- Čast mi je sjediti za stolom s dva pobjednika - reče. Jednim iz boksa i drugim iz politike. Aktualnog prvaka srednje kategorije i budućega čileanskog predsjednika.

- Najprije moram pobijediti na izborima! - nasmiješi se Allende.- U kojoj izbornoj jedinici glasujete?

- U Antofagasti.

- Predstavljam vam Aliu Emar Copetta, pristašu moje stranke.

Mršavko se nakloni kao da skida šešir koji nije imao.

Drago mi je gospođice (Skármeta 2004 : 99)".

Za razliku od završetka romana *Pjesnikova svadba,* ova priča završava sretno - Allendeovom pobjedom, Alijinim brakom s voljenim Pedrom Pablom, majčinstvom. U ovoj sagi o ljubavi i ljudskoj toplini glavna se junakinja, poput svojih mnogobrojnih zemljaka, u potpunosti prilagođava životu u svojoj novoj domovini:

„Sad već preko zvučnika najavljuju kako Allende ulazi u Alamedu. *Ujedinjen narod nikad neće biti pobijeđen.* Vijore se zastave, a u djelićima moga mozga nema ničega što bi odskakalo od onog što vidim i što mislim. Moj um i moje srce sada su poput figura u kaleidoskopu - sve su one podjednako sjajne i u isto vrijeme konfuzne - ne stigne se oblikovati jedna figura već drhtaj pulsa stvara drugu.

Klipan Yaksic rastom je najviši i najneopisiviji od svih pristalica novoizabranog predsjednika puše u trombon usmjeravajući njegov povlačak prema mjestu gdje se vijore zastave - one su mu najbolji znak iz kojeg će pravca stići Allende. I, jasno, evo ga, stiže iz pravca brežuljka Santa Lucía. S njegovih padina ljudi promuklih glasova izvikuju: Narodno jedinstvo! Unatoč udaljenosti, prepoznajem svog malicijskog zemljaka. On, poput lokomotive, stoji pred automobilom u kojem se nalazi Allende. Izvlači i uvlači povlačak trombona, pa se čini kao da vuče vozilo dok mu melodija *Venceremos* (Pobijedit ćemo) vedro odjekuje prema publici koja sada želi zaustaviti i zagrliti svojega vođu.

I, napokon, novi čileanski predsjednik stiže pred Savez studenata.

Njegov ponos i osjećajnost upoznala sam izbliza. Stroge četvrtaste naočale vjerojatno pridonose očinskoj ozbiljnosti koju mora posjedovati onaj koji zapovijeda, ali iza njih su skrivene suze koje ljudi ne naslućuju, a koje sada prvi mandatar guta silazeći iz vozila visoko uzdignute šake.

Alameda u Santiagu, 4. rujna 1970., stotine tisuća ljudi kao jedan, među njima se, vjerojatno, nalaze Yovana u zagrljaju svoga Sepúlvede, Silvermanni koji trči štipajući djevojke za guze, Jeria blizu vodoskoka na Trgu Bulnes svira Mozartov rondo, Carmen Luisa Espinoza i njeni glumci iz *Caroline* vjerojatno su odgodili probu u ulici Lastarria, moguće je da se don Lorenzo još uvijek nalazi pred svojim televizorom RCA Victor i zbraja pojedinačne izborne rezultate, ne bi li se prije zore uvjerio u Allendeovoj poraz, Pavlović valjda pije valerijanu i pumpa svoje devedesetogodišnje srce kako bi izvješće o zemlji zaključio strašnim predviđanjima sa svoga *Underwooda,* blagajnik iz Alcázara djeci dijeli bočice s dudama, a

tamo u Valparaísu, navrh jednog veselog brijega, pjesnik će otvoriti vino sa svojih plovidbi i nazdraviti Matildi.

Što se, pak, mene tiče, grlim Joséa Copettu i Pedra Pabla Palaciosa. Znam, pripadam ovoj zemlji premda mi službena lica udaraju žig apatrida. Znam, time što sam postala majka i supruga ukorijenila sam se, a čovjeku se ne može dogoditi ništa loše ako sve počiva na ljubavi. Znam, još k tome, kako sa mnom živi i diše i moja baka Alia Emar.

I sada, evo, gledam ponosna kako Allende izlazi iz starog *Chevroleta de Luxe '56* i zaključujem kako su i on i vozilo posjedovali potrebnu izdržljivost da se putem ne raspadnu. Nekoliko je puta - 1952., 1958., 1964. i 1970. - moj „striko" Salvador bio kandidat i moram reći kako mu nikad nije popustila spojka niti otkazao motor. Jedino su mu se višeput probušile gume, ali se ne sjeća je li mu koji put zakazala truba. Nakon svakog putovanja napunio bi akumulator, očistio svjećice i platine, promijenio filtere kako ulje ne bi curilo u motor i kako bi sagorijevanje bilo čisto, jako i prozirno.

Hvala Bogu, ostali smo u Čileu.

Za dijete je malo prehladno. Palacios ga pokriva svojom jaknom dok mi vozač druga predsjednika pruža ključeve automobila.

U vozilo ulaze njegovi vlasnici: Pedro Pablo Palacios, José Copetta junior i ja.

Sin me pita: mama, mogu li? Odgovaram mu: da, naravno.

Nakon toga klinac navali na trubu. Dira je, pritišće, udara... njen se zvuk stapa s povicima ljudi, koji kliču predsjedniku nagnutom na balkon, oglašavajući pobjedu sve do zvijezda (Skármeta 2004 : 206)".

e) Hrvatski korijeni

Već sam spomenula povezanost ovoga uglednog pisca sa zemljom svojega podrijetla. Jedan od dokaza je i predgovor knjizi Bračanina Drage Štambuka *El viento de las estrellas oscuras* (Vjetar s tamnih zvijezda) objavljenoj u Santiagu 2003. godine. Stihove iz Štambukove poetske zbirke *Croatiam Aeternam* preveli su Željka Lovrenčić, Andrés Rajević i Andrés Morales Milohnic.

Između ostaloga, u predgovoru govori i o Hrvatima koji su dolazili u Čile. Smatra ih jednostavnim i dragim ljudima, punim nostalgije za zemljom iz koje su došli, koji su se vrlo uspješno uklopili u čileansko društvo, izdvojili se iz kruga zajednice, te u svojoj novoj domovini stvorili obitelji. Iako su ti ljudi bili skromna podrijetla, pomalo rustični i bez ikakve formalne naobrazbe, iznad svega su željeli da njihova djeca steknu akademsku naobrazbu. To

se i dogodilo i danas u Čileu ima mnogo intelektualaca iz dalmatinskih obitelji koji obavljaju različite i značajne poslove u zemlji.

Jedan od njih je i Antonio Skármeta koji je svojim romanima postigao svjetsku slavu. Siromašni unuk bračkih doseljenika vinuo se u sam vrh svjetske književnosti. Ponosan je na svoje hrvatsko podrijetlo i uvijek ga rado ističe. Posjeduje i hrvatsko državljanstvo. Nezaobilazan je na proslavama koje Hrvatska priređuje u Čileu, aktivan je član naše zajednice u Santiagu. Rado dolazi u Hrvatsku i drago mu je kad se kod nas prevode njegova djela. Zanima ga naša povijest i proučava je. Vezan je uz Brač, kojemu je posvetio nekoliko pjesama. U pripovijestima često opisuje likove Hrvata, a u nekim svojim romanima u potpunosti obrađuju hrvatsku tematiku. Bliske su mu teme iseljavanja i egzila. Poput mnogih svojih sunarodnjaka hrvatskih korijena, ne govori hrvatski jezik.

Kao i Nicolás Mihovilovic, i Skármeta je prije svega čileanski pisac. Sin hrvatskih doseljenika u Punta Arenas Nicolás Mihovilovic Rajcevic i unuk hrvatskih doseljenika u Antofagastu Antonio Skármeta Vranicic, pripadaju određenome naraštaju čileanskih pisaca i određenim smjerovima koje su upravo oni obilježili.

Prema statistikama, Skármeta je i najčitaniji hispanoamerički pisac. Budući da je planetarno poznat, uspješno pronosi glas svoje domovine po svijetu. Prema odrednicama profesorice Kalogjera, ima sve odlika pisca *globalista.* Njegova djela koja sam analizirala u ovome radu i njihov svjetski uspjeh, dokazuju zbog čega je toliko cijenjen.

Po svim elementima osim po jeziku, on je i hrvatski pisac. Možda je ipak vrijeme da ga se, uz ostale čileanske književnike hrvatskoga podrijetla, konačno uključi u hrvatsku književnost te da se Skármetina djela počnu čitati usporedo s Marinkovićevim, Šegedinovim ili pak Novakovim kako bi se u njima pronašle sličnosti i razlike.

O prijevodima svojih knjiga objavljenih kod nas kaže:

„Imati svoje knjige prevedene na hrvatski jezik, to je velika radost. Iako su moja djela objavljena na više od trideset jezika, emotivna povezanost sa zemljom mojih djedova je toliko snažna da mi se mnogo puta pojavljuje u snu kao oaza topline i punoće. Znam da su ih teški uvjeti natjerali na put u Čile i u svojim djelima prihvatio sam se dati i sliku o njihovu iseljeništvu. Tamo su, na raspolaganju hrvatskim čitateljima, *Pjesnikova svadba* i *Djevojčica s trombonom*. Ali, prije, od prvih mojih mladenačkih priča, kada sam bio mladić zadivljen čudesnom ljepotom svijeta i zapitkivao se o svojem identitetu, često bi se pojavljivao otok Brač, kraj obaju mojih djedova i baka. Rastao sam s njima i jezik kojim su govorili zvučao mi je kao glazba. Postojalo je tisuću razloga da budu tužni, ali ja sam ih uvijek viđao vesele. Bilo je drugih tisuću razloga da me kazne zbog mojih školskih obveza ili neposluha, ali su me

uvijek obasipali ljubaznošću i upućivali mi riječi pune ljubavi. Kada su vidjeli da mnogo čitam knjige, *nona* bi podrugljivo rekla: 'Ma! On želi biti doktor! Ili ministar?'A kad bih od nje zatražio novca da kupim sveske Marka Twaina, Jacka Londona ili Collodijeva 'Pinokija', nije oklijevala uzeti novaca iz blagajne u djedovu dućanu i tutnuti mi kovanicu u džep, pogledavši me sudionički. Moji djedovi nisu imali mnogo školskog obrazovanja, ali nisu imali drugoga cilja u svom životu nego dati dobro obrazovanje svojoj djeci i unucima. Bio sam u Hrvatskoj i pričao bih o Hrvatskoj ono što sam upoznao. Napisao sam i pjesmu u sjećanje na Nazora u Bobovišću. Ali, više sam govorio o nepoznatoj Hrvatskoj, mitskoj, iz mašte, zanosnoj, umiljatoj i dramatičnoj kao što je to mojim djedovima, doseljenicima i njihovim prijateljima iz usta izlazilo. Oni su mi u nasljeđe ostavili maštu. I njima dugujem ovu sreću zato što sam profesionalni pisac. Sa svojim knjigama prevedenim na hrvatski osjećam se potpuno kod kuće. (Hrvatske knjige izvan Hrvatske. Španjolska Croatica. Skármeta 2007 : 11)".

Osim romana u kojima opisuje svoje zemljake na području Antofagaste, Skármeta svoju vezanost uz hrvatske korijene pokazuje i u poeziji. Uz već spomenutu pjesmu *Brač,* rodnome mjestu njegovih baka i djedova posvećena je i pjesma *Bobovišća*. Napisao ju je u prigodi kad je za vrijeme egzila u Njemačkoj, posjetio Brač.

Bobovišća

Pastir se uspinje sa stadom koza uz brijeg.
Pjesnik Nazor penje se u svoj trijem i napasa se riječima.
Jedrenjaci lagano brazdaju uvalom,
Bore brazdaju djedovim licem.
Stric peče svježu ribu na žeravici.
Ja sam u egzilu ovdje.

Jerko Ljubetić navodi da ta jednostavnu slika u sebi nosi različita obilježja i slojeve, te pretpostavlja da se radnja događa u neko drugo doba a ne u vrijeme kad je pjesma napisana. (Možda u razdoblju odlaska njegovih djedova i baka i njihovih zemljaka u druge krajeve u potragu za novim obzorjima).

Pjesnik u toj pjesmi navodi sve ono što je tipično za mediteranski i brački krajolik - tu su pastir, koze, uvala, pjesnik.

Prema Ljubetiću, koza je simbol toga otoka i Brač bez nje nije autentičan. A simbol Brača u Čileu je na neki način pjesnik Vladimir Nazor kojega tamo poznaju i čija se slika sama nameće.

Dalje postavlja pitanje je li unuk bračkih iseljenika, koji je volio čitati saznao za pjesnika u nekoj od hrvatskih čitaonica u Čileu (ali, nije ga mogao čitati na hrvatskom jer ga ne zna) ili su njegovi bake i djedovi prije iseljenja iz Bobovišća poznavali njegovo djelo? Iznosi mišljenje da su možda su poznavali i samoga pjesnika (Ljubetić 1997: 165).

Druga Skármetina pjesma tiskana zajedno s pjesmom *Bobovišće* je *Djed i baka:*

Moj nono i nona čvrsti su bili.
Smrt ih kasno zatekne
Kao autobus koji na cestu ne stiže
Ili avion na divljoj pisti.

Opraštali su se bez riječi.

Stigla je televizija
Kad su skoro slijepi bili.
Unuk im tiska svoju knjigu prvu
Kad je više nisu mogli čitati.
Nikad bogati nisu bili,
Ali osiromašiše nekoliko puta.
Zaradili su astmu,
Nabrekle im vene.
Bože, primi ih u svoje kraljevstvo sveto,
Njih koji su se toliko molili.

U njoj književnik Skármeta opisuje svoje voljene baku i djeda koji su utjecali na njega i zbog kojih je i postao svjestan svojih korijena.

f) Suvremenici

Desenka Vukasovic de Draksler (1935.) rođena je u Punta Arenasu. Otac joj je iz Omiša, a majka iz Povlja (Brač). Ta pjesnikinja i spisateljica kratkih priča te dobitnica različitih književnih nagrada i priznanja dugi niz godina živi u mjestu Cerro del Sombrero na Ognjenoj zemlji, „zemlji leda" kako je ona naziva. Pjeva o običnim, svakodnevnim stvarima, o jednostavnim ljudima koji vole područje na kojemu žive. Kritičari osobito ističu njezinu knjigu *Tarde de domingo* (Nedjeljno poslijepodne, 1982.). Pjesme su joj osjećajne, čitljive i spontane. Rabi precizan i izražajan jezik te pročišćeni diskurs.

Udana je za slovenskoga doseljenika Vladu Drakslera. Budući da živi na Ognjenoj zemlji, za sebe kaže da je „najjužnija pjesnikinja na svijetu". Česta tema njezine poezije je useljavanje, a o useljenicima piše toplo i s puno osjećaja.

Za njezino stvaralaštvo fundamentalna je pjesma *El inmigrante* (Doseljenik) koja govori o poteškoćama kroz koje je davnih dana prolazio njezin djed boreći se za svoj život:

Zovu te doseljenik
jer si došao iz daleka,
s pjesmom na usnama
i s iluzijom u grudima.

Ništa drugo već doseljenik;
zovu te strancem,
iako ti bolje pristaje
riječ pustolov,
jer si došao u moju domovinu
s jednim putnim kovčegom uspomena,
s dvadesetak proljeća
i u huku vjetra;
prelazeći vodu i sol,
u vječnosti vremena.

Ti koji si pio valove iz
gruboga pristaništa,
koji si jedne plavetne noći isplovio

na šutljivom jedrenjaku,
koji si smutio sirene
tvojim velikim nebeskim očima,
ne možeš biti Ciganin,
čak niti stranac jer nemaš imena;
zoveš se mornar.
Ti koji si ispirao kovine
u velikim pristaništima,
ti koji si se jedne večeri spustio
s grumenjem zlata u naselje
kako bi ih prodao ili
zamijenio za dobro vino,
nisi ni barun ni Ciganin,
ali sličiš na rudara.

Ti koji si, kad si došao ovamo,
u sivim satima zime
počeo prodavati kruh
I nekoliko boca pelina,
nekoliko bočica klinčića
za ugrijati tijelo,
nisi ni mornar ni barun;
samo obični trgovčić.

Ali, ipak, kad umreš,
čitava će četvrt ići na pokop
i čak će malo plakati
susjede i starci;
i ostat će bez slatkiša
školska djeca
jer je umro Austrijanac, bolje
rečeno trgovčić,
koji je imao dućan na vrhu brijega.

Onaj koji od toliko dugoga boravka u
Čileu nije sličio na stranca:
svjetski putnik ili veliki gospodin,
skoro uvijek pustolov.
Treba iskoristiti svaku priliku
i on ih je koristio kao rudar.
A u vrijeme ispijanja matea
oko ognjišta
susjede će objašnjavati:
osjećao se Čileancem.
Došao je da bi stekao bogatstvo,
ali ovdje je ostavio svoje kosti.

Ja te nikad neću gledati
kao nekog pustolova;
za mene ćeš biti čovjek
koji je jednog dana došao iz daleka,
s pjesmom na usnama
i iluzijom u srcu.

Ovo antologijska pjesma je, prema mojem mišljenju, jedna od najboljih pjesama uopće posvećena hrvatskim useljenicima - u njoj su sažeti mnogobrojni životi naših ljudi koji su otišli u druge zemlje da bi u njima ostali zauvijek. U sudbini pjesnikinjinoga djeda zrcale se mnoge sudbine onih koji su krenuli u potragu za boljim uvjetima života i svoju sreću pronašli na krajnjemu jugu Čilea. Punta Arenas, grad iznimno surove klime i hladnoga vjetra, prihvatio ih je s toplinom svojstvenom njezinim stanovnicima.
Druga vrlo poznata i nagrađivana pjesma Desenke Vukasovic je ljubavne tematike, ali i u njoj pronalazimo univerzalne motive vezane uz odlazak i dolazak te iseljavanje. Namijenjena je voljenome čovjeku kojemu sprema kofer svaki put kad on kreće na put. Iz nje iščitavamo i sudbinu supruge nekoga tko često putuje te majke iseljenika, osuđenih na nesigurnost i čekanje. Za neke je ljude kofer simbol nečega lijepog, putovanja, novih doživljaja i susreta, a za druge nešto povezano sa strepnjom i neizvjesnosti:

Kofer

Pripremit ću ti kofer,
možeš poći kad zaželiš,
radi se o putovanju od šest dana
ali ono u meni budi tugu,
jer ću ostati sama
kad odeš u neke druge krajeve.

Ali, poslije ćeš se,
nekim zvjezdanim putem,
vratiti
i te noći mjesec
će mi pričati o lijepim stvarima;
i čak ću ja biti bjelja,
i čak ću ja biti bolja
kad se pojaviš pjevajući
po tvome zvjezdanome putu.

Ja sam tvoja žena, tvoja supruga;
tvoga ognjišta kraljica,
i također sluškinja;
perem, čistim,
pripremam ti jelo
i poslužujem te pivom,
a ponekad, kad je hladno,
oživim vatru u tvojoj sobi
i budni, do zore,
prisjećamo se starih dana.

Ali, uvijek me je strah;
shvatila sam da je
tvoja krv skitnička
i da imaš crna krila

poput lastavica
koje dođu i odu,
naprave svoja krasna gnjezdašca
i, nezahvalne, poslije ih napuštaju;
ah, kako sam plakala te večeri
pripremajući ti kofer.
Prije mene neka je druga žena
jednoga dana ostala iza rešetke prozora
s bijelim rupčićem
i pregačom punom tuge;
vjerujući da ćeš se vratiti
nikada nije zatvorila vrata.
Ona koja ti je rekla: „vrati se,
sine, vrati se prije nego što umrem“,
ostarjela je
od tolikoga gledanja na ulicu.
Ah, kako sam plakala te večeri
pripremajući ti kofer.

Ubacila sam unutra tvoje košulje,
tvoje rupčiće i čarape.
I također svoje srce.
Radi s njim što želiš;
u mojim će grudima biti višak
kad kreneš u druge krajeve.
Ah! kako sam plakala te večeri
pripremajući ti kofer.

Moram primijetiti da su ove duboko osjećajne i izuzetno ženstvene pjesme u suprotnosti s pojavom i snažnom osobnosti Desenke Vukasovic koja živi na osami na „kraju svijeta“ u Cerro Sombreru i koja se doima vrlo odlučnom i nezavisnom osobom.

Boris Tocigl Sega (Santiago, 1937.) je pjesnik, prozaik i publicist. Završio je ribarsku školu u Talcahuanu i povijest umjetnosti na Columbia University u New Yorku. Godine 1952. studira slikarstvo u Rimu. Jedno vrijeme živi u Africi. U SAD-u se bavi antikvitetima i slikama.

Prokrstario je Južnu Ameriku, a na poziv Odjela za turizam federalne vlade Brazila boravi i u toj zemlji. Godine 1961. u Japanu objavljuje reportaže o čileanskim običajima.

U čileanskoj književnosti pripada naraštaju pedesetih godina nazvanome „kolerici". Između ostalih, objavio je ove knjige: *Guardia de imaginaria* (Straža rezervne straže, 1983.), *Memorias de un hombre enamorado* (Sjećanja jednoga zaljubljenoga čovjeka, 1991.) - poezija i *Philosdendron* (1991.) - proza.

Tociglove su pjesme čin duhovnoga pročišćenja. Ovaj pjesnik zapanjuje strogoćom opisivanja jer se čini kao da je kod njega sve unaprijed isplanirano. U njegovoj je poeziji razvidan nedostatak lirskih ukrasa, a vještina pisanja mu je na zavidnoj razini. Teme su mu bliske crnome humoru, njegov otvoreni erotizam ponekad zapanjuje, a vrlo čest motiv mu je zvjerinjak iz svijeta znanstvene fantastike.

Čileanski kritičar Francisco Dusel za njega kaže: „Boris Tocigl Sega u poeziju unosi nov, snažan, olujni ritam tjeskobe, osamljenost, bol i neshvaćanost (Tocigl Sega 1991: 118)".

Agata Gligo - rođena je u Punta Arenasu 1936. Umrla je u Santiagu 1997. Bila je pravnica i profesionalna spisateljica. Njezin otac Eugenio Gligo došao je u Čile s rodnoga Bola na Braču. Majka joj je bila Talijanka iz Savonne. Već na završetku studija prava istaknula se diplomskim radom, monografijom o čileanskome XVI. stoljeću, i započela karijeru znanstvenice i spisateljice. Javnost je iznova osvojila romanima *María Luisa* (María Luisa Bombal) i *Mi pobre tercer deseo* (Moja skromna treća želja) čije stranice započinju bijegom njezinoga djeda - glavnog lika - 1924. godine s austrijskoga fronta negdje u Alpama i njegovim dolaskom u Magallanes. Studirala je na Pravnome fakultetu Katoličkoga sveučilišta u Santiagu. Poslijediplomski studij završila je u Francuskoj. Bila je gostujući profesor na sveučilištu u Georgetownu u SAD-u. U prvoj demokratskoj vladi poslije državnoga udara imenovana je ravnateljicom za kulturu u Ministarstvu odgoja.

Nicoló Gligo Viel (1938.), Agatin brat, također je rođen je u Punta Arenasu. Po zanimanju je inženjer agronomije i poljoprivredni ekonomist te predavač ekonomskih znanosti u Buenos Airesu i Santiagu. Stručnjak je za mega-planove i ekološku zaštitu svijeta. Radio je u CEPAL-u (Institut UN-a) u Santiagu.

Pjesnik je čija je tematika vezanu uz njegovu struku: stihovi su mu prožeti toplinom i ljubavlju za čovjeka i prirodu. Često pjeva o rodnome Magallanesu i Dalmaciji iz koje su došli njegovi preci. U njegovoj poeziji vrlo su dojmljivi opisi života te flore i faune na krajnjemu jugu Čilea. Tako primjerice, u poznatoj pjesmi *Brač* govori o lavandi, stijenama i jadranskome plavetnilu, iseljeništvu.

Objavio je zbirku pjesama *Tiempo color nostalgia* (Vrijeme boje čežnje, 1978.).

Eliana Yáñez Eterovic (1949.), rođena je u Punta Arenasu. Pjesnikinja je, dobitnica raznih nagrada za poeziju. Autorica je nagrađivane zbirke pjesama *Espejos y sueños* (Zrcala i snovi, 1983.). Pjesme objavljuje po časopisima u Patagoniji. Poezija joj je najvećim dijelom posvećena ljubavi i smrti.

Astrid Fugellie Gezan (1949.) rođena je u Punta Arenasu. Završila je studij predškolskoga odgoja. Neke od njezinih zbirki pjesama su: *Poemas* (Pjesme, 1966.), *7 Poemas* (Sedam pjesama, 1969.), *Una casa en la lluvia* (Kuća na kiši, 1975.), *Las jornadas del silencio* (Dani tišine, 1984.), *Los círculos (*Krugovi, 1988. i 1996.), *Dioses del sueño* (Bogovi sna, 1996.). Knjigu *Los círculos* Čileanska je akademija 1988. proglasila knjigom godine. Fugellie Gezan je pjesnikinja izrazite stvaralačke snage. Njezin je poetski jezik okretan i snažan; čini se da ne poznaje granice. Pun je metaforike i izgleda se da se radi samo o naznakama jer pjesnikinja kao da želi reći nešto drugo.

Kao predstavnika ovoga naraštaja odabrala sam Antonija Skármetu ne samo zbog toga jer ga smatram književno najsnažnijom osobnošću istoga, nego i stoga što je po mojemu mišljenju, upravo on simbol naših iseljenika koji su uz hladno područje Magallanesa naseljavali i vruće i pustinjsko podneblje čileanskoga sjevera čiji je glavni grad njegova rodna Antofagasta. Osim njega, u ovome naraštaju ističu se dva iznimna pisca - Eugenio Mimica Barrasi i Juan Mihovilovich.

Eugenio Mimica Barrasi rođen je u Punta Arenasu 1949., a djetinjstvo je proveo na Ognjenoj zemlji u gradiću Porveniru koji su osnovali hrvatski iseljenici iz Mimica kod Omiša. Pripada trećemu naraštaju naših iseljenika u Čileu.

Objavio je zbirke pripovijedaka *Comarca fuegina* (Okrug Ognjene zemlje), *Cuatro dueños* (Četiri gospodara, 1979., 1991.), *Enclave para dislocados* (Enklava za premještene, 1995.); dramu *Una dama para Juan* (Žena za Ivana, 1978.); romane *Un adiós al descontento* (Zbogom zlovolji, 1991.), *Tierra del Fuego, en días de viento ausente* (Ognjena Zemlja za dana kad vjetar izostane, 2004.) te putopis *Travesía sobre la cordillera Darwin* (Prijelaz preko planine Darwin, 1983.). Sudjelovao je u ediciji *Quién es quién en las Letras Chilenas* (Tko je tko u čileanskoj književnosti, 1981.). Od 1993. do 1997. objavljivao je *Agenda de efemérides magallánicas* (Dnevnik iz Magallanesa).

Za *Četiri gospodara* dobio je Nagradu Općine Santiago (1980.). Dopisni je član Čileanske akademije od 1990., bio je predsjednik Društva književnika u Magallanesu, predsjednik regionalnoga savjeta za kulturu, umjetnost i baštinu te član izaslanstva Magallanesa na Svjetskoj izložbi u Lisabonu '98 i na Međunarodnome sajmu knjiga u Madridu, 1999. Godine 2000. dobio je nagradu Grada Punta Arenasa *José Grimaldi Accoto*.

Ukratko, mogli bismo reći da Mimica Barassi u svojemu stvaralaštvu rabi dvije teme: na vrlo human način opisuje život starosjedilaca u Patagoniji i na Ognjenoj Zemlji te život hrvatskih doseljenika na tim prostorima.

U književnim okvirima, nastavlja rad čileanskih povjesničara hrvatskoga podrijetla - Lucasa Bonacica Dorica, Matea Martinica Berosa, Joséa Perica Slatera i Sergija Lausica Glasinovica. Kao i Nicolás Mihovilovic bavi se regionalnom tematikom i makar piše kreolsku prozu u kojoj se opisuje život vezan za zemlju na otvornim prostorima, Mimica Barassi ipak ima drugačiji i suvremeniji pristup toj tematici. Patagonijski prostor i težak i grub život njegovih stanovnika koji je poput oštre i okrutne klime na jugu, česta je tema njegovih romana. Hrvatska tematika, to jest, opis života i sudbina hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka osobito je razvidna u drami *Žena za Ivana*.

lako se uglavnom bavi urbanim temama provincijskoga grada, veći dio njegovih književnih tekstova posvećen je „tragediji i ironiji čovjeka na Ognjenoj zemlji koji živi jednostavnim i osamljenim životom. Jednim dijelom sam to vidio i o tome slušao za vrijeme moga života na otoku ognja i zlata, ognja plemena Ona, zamijenjenih kasnije plamenom iz plinskih plamenika (Mimica Barrasi 2006 : 135 -149)".

Posebno zanimljivo djelo mu je *Četiri gospodara*. Radi se o četiri priče koje govore o četiri starosjedilačka plemena - Teheulcejima ili Aónikenkima koji su živjeli na kopnenome dijelu Patagonije, Onama ili Selknamima na Ognjenoj Zemlji, Yámanima ili Yagánima s područja Kanala Beagle Rta Horna, te Alcalufima ili Kaweshakarima s otoka i morskih prolaza sjeverno od izlaza na Pacifik.

Pripovijetke smješta u različita godišnja doba. One govore o pojedinačnim, ali i univerzalnim sudbinama. *Kit u svitanje* bavi se čovjekovim psihološkim problemima - glavni je lik mladić Mantenai koji ima samo jedno oko i niti jedna djevojka iz plemena ga ne želi. Vrač mu savjetuje da učini neki veliki poduhvat kako bi privukao pozornost. Odlučuje da će dva dana i dvije noći sam ploviti u svojemu kanuu dok mu bogovi ne pokažu sudbinu. Na kraju završava u morskim dubinama kamo ga mami neki glas.

Druga pripovijest, *Dar za Coylemu,* također obrađuje univerzalnu tematiku: sudbina dvaju plemena koja su sklopila primirje svadbom između Coyleme i mladoga Telimeta ovisi o rođenju djeteta. Da bi ga donijela na svijet, njezin mladi suprug treba pronaći jedan magičan cvijet. Ako joj ga uruči na vrijeme, ona će roditi i ratovi će zauvijek prestati. Nažalost, mladić stiže prekasno, a pisac nam poručuje da ratovi na zemlji neće prestati i da će se zlo i dalje širiti.

U pripovijesti *Putujući kamen* govori se o odnosu čovjeka i prirode, odnosno o povezanosti dobra i zla, a u *Razbijenoj santi leda* o nemogućnosti otkrivanja tajne života.

Iz tih pripovijesti saznajemo da su starosjedioci na čileanskome jugu imali bogati duhovni život te da su prije devet tisuća godina crtali po špiljama ljude, životinje i geometrijske likove (crte, točke, krugove) i bojili ih okernom i crvenom bojom. Njihovi mitovi i legende slični su grčko-rimskim, u svojim vjerovanjima imaju neke biblijske sadržaje, ali i sličnosti s astečkom kulturom.

Njihovo istrebljenje započelo je otkrićem zlata na tim prostorima, a nastavljeno je gotovo u isto vrijeme kada se na tim područjima osnivaju velike stočne farme i kad se započinje s uzgojem ovaca. Primjerice, kao športski događaj organizirao se lov na starosjedioce s psima za lov na lisice. Domorodački luk i strijela nisu se mogli nositi s puščanim metkom, psima i otrovima. Postojali su čak i lovci na Indijance koji su dobivali novac za njihovo ubojstvo (O toj tematici iscrpno piše Mateo Martinic u knjizi *La Tierra de los Fuegos*, Punta Arenas : La Prensa Austral, 2009.).

Život starosjedilaca na krajnjemu jugu Južne Amerike ugrozili su i lovci na tuljane, vidre i foke, uglavnom Englezi i Nordijci te europski doseljenici koji su zaustavili slobodnu ispašu *guanaca*, životinje slične ljami, vrlo bitne za preživljavanje starosjedioca na području Magallanasa.

Naši su doseljenici imali dobre odnose s domorodačkim stanovništvom - neke su im domorotkinje pospremale nastambe, a s nekima su i stupali u brak. Jerko Ljubetić spominje kopača zlata Antonija Melecicha (Miličića), koji je kasnije imao stočnu farmu na otoku Nueva, blizu Rta Horna, i koji je posvojio sirotana iz plemena Yagán i školovao ga. Zanimljivo je da je taj José Milicic govorio hrvatski.

Antonijeva žena, domorotkinja Rosa Yagán bila je posljednji član plemena Jagani. (O njoj i o njezinome plemenu piše Patricia Stambuk M. u knjizi *Rosa Yagán el último esclabón*. Knjigu je na hrvatski preveo Jerko Ljubetić, a objavila ju je Naklada Bošković iz Splita 2008. godine.)

Ljubetić napominje da su „domorodačka plemena živjela na tim područjima kao pravi gospodari da bi ih bijelci, proglasivši desetak tisuća pripadnika starosjedilaca narodom na najnižem *stupnju ljudskoga razvoja*, kroz četrdesetak godina (od osamdesetih godina devetnaestog stoljeća pa do dvadesetih godina prošlog stoljeća) gotovo u potpunosti istrijebili (Mimica Barrasi 2006 : 142)."

Mimica Barassi rado ističe da je potomak Hrvata i tu činjenicu smatra jako važno. U svojim djelima s hrvatskom tematikom on vrlo često spominje svoje pretke i svoje korijene. Posebno

cijeni Jerka Ljubetića kojemu je jako zahvalan za sve što je učinio da bi se u Hrvatskoj saznalo o važnosti čileanskih književnika hrvatskoga podrijetla.

A kako je činjenica da je potomak Hrvata utjecala na njega, razvidno je iz ovih njegovih riječi:

„Već od samoga djetinjstva slušao sam pripovijesti, zgode ili priče koje su pripovijedali članovi moje obitelji o stvarnim ili izmišljenim događajima. Tako je, na primjer, moj 'nono', doseljenik iz Hrvatske, kazivao kako je u svom rodnom mjestu, Mimicama, vidio tintiliniće. Sve to utječe na stvaranje osobitosti, ostavlja utiske i tragove. Oni su ucrtani duboko u svijesti i na površini kao tetovaža na koži (Ljubetić 2000 : 258)".

Poseban doživljaj bio mu je dolazak u Hrvatsku, u zemlju iz koje je zauvijek otišao njegov djed. Smatram da je jako važno istaknuti te utiske zbog svih onih koji tvrde da ovi pisci nisu (i) hrvatski.

„Dana 25. kolovoza 2006. napunilo se 105 godina otkako je moj *nono* Bože Crni napustio svoje rodno mjesto Mimice na dalmatinskoj obali. Ostavio je svoje roditelje, kuću, djedovinu i krenuo prema Americi, prema Punta Arenasu, prema Ognjenoj Zemlji, u toj prostrano golemoj povijesnoj zavali koju mi u Magallanesu običavamo zvati *jug juga*.

Nikada se više nije vratio. Niti se mogla vratiti Katarina, njegova žena, koja se rodila i odrasla u Sutivanu. Za njih je to bio odlazak bez povratka. Ja je nisam uopće upoznao, čak ni preko neke jedincate fotografije. Jedino što znam jest to da je imala četrdeset i pet godina kad je umrla u Porveniru, glavnom gradu Ognjene Zemlje. Najviše sam joj se približio kad sam bio u obiteljskom mauzoleju na porvenirskom groblju, gdje leže njezini ostatci. Ostavila je osmero djece, sedmero muške i jedno žensko, tetu Luciju koja još živi u Punta Arenasu. Sva Lucijina braća, napomenimo, sedmero muške djece Bože Crnoga i Katarine, umriješe. Moj je otac bio posljednji od njih. Ni on ni ostala braća nisu mogli upoznati djedovinu, hrvatsko tlo, mjesta Mimice i Sutivan. Nikada to nisu mogli učiniti.

Tako sam ja postao prvi unuk koji posjećuje ta mjesta, bio je to nekakav povratak u ime *nona* i *none*. I još k tomu, zajedno s drugim krupnim razlozima, koji su se slučajno podudarili - dolazim u Hrvatsku sa ženom i sinom radi sudjelovanja u predstavljanju moje knjige priča *Četiri gospodara*, koju je ljubazno preveo moj prijatelj Jerko Ljubetić, nedavno primljen u Čileansku akademiju za jezik kao dopisni član iz Hrvatske, što još jednom potvrđuje koliko volimo i cijenimo toga velikoga intelektualca kao što je don Jerko.

Taj posjet u srpnju nije jednostavno bilo to: doći i vidjeti. Uvijek sam ga smatrao povratkom u ime *nona*. Sjećam se kad je turbo-zrakoplov Croatian-Airlinesa, u koji smo se ukrcali u Beču, počeo prizemljivati na zračnu luku u Splitu. Bilo je četiri poslijepodne na uri bez kazaljke za

minute. Mojoj ženi i meni su potekle suze kao da njima želimo natopiti užareni asfalt na darežljivu dalmatinskom suncu. Sjećam se i to da sam, sišavši niz stube iz zrakoplova, pljesnuo dlanom po asfaltu i rekao: *Evo nas, konačno smo to učinili*! Bijaše to tako daleki san, toliko žuđeni, gotovo nedostižan, koji se pretvorio u zbilju.

Na mojoj zarumenjenoj šaci dugo je ostao otisak udarca. Osjećao sam je kako se žari. Mislim da sam ga s otiscima kamenčića s asfalta još nosio i čuo kako u njoj kuca kad smo ušli u odjel

[illegible]narodni promet.

minute. Mojoj ženi i meni su potekle suze kao da njima želimo natopiti užareni asfalt na darežljivu dalmatinskom suncu. Sjećam se i to da sam, sišavši niz stube iz zrakoplova, pljesnuo dlanom po asfaltu i rekao: *Evo nas, konačno smo to učinili*! Bijaše to tako daleki san, toliko žuđeni, gotovo nedostižan, koji se pretvorio u zbilju.

Na mojoj zarumenjenoj šaci dugo je ostao otisak udarca. Osjećao sam je kako se žari. Mislim da sam ga s otiscima kamenčića s asfalta još nosio i čuo kako u njoj kuca kad smo ušli u odjel za strance i prišli policijskom šalteru za međunarodni promet.

Tamo sam jasno osjetio ono o *povratku* na licu hrvatskoga policajca kojemu sam pokazao svoju putovnicu. Stade me gledati pročitavši moje ime u ispravi. Bijaše to pogled koji sam shvatio kao da mi želi reći: Što da učinim, da ti udarim pečat na putovnicu ili da te zagrlim od zadovoljstva što si se vratio? Osjetio sam da mu se pogled od uzbuđenja zamagljuje. Nije mi ništa rekao, nisam ni ja ništa rekao. Bolje rečeno, ništa mi nije mogao reći i ja mu nisam mogao ništa reći. Nije ni trebalo. Moj je *nono* prije 105 godina napustio Mimice na brodu, možda uzbuđen zbog toga što je iščupao korijenje. Ja sam to učinio zajedno s obitelji u nekoliko minuta krenuvši iz Splita u automobilu bliskoga roda i profesora, dragog Marija Mimice, uzbuđen što mi je uspjelo.

A onda susret s rodbinom. Susret iste krvi, istih s istima. Ponovo sam zaplakao. O, Božo, da si ovdje! Ili jesi? Uputih pogled u daljinu, uzbrdo, na prastaro kameno zdanje, gotovo srušene dveri Mimice Kršćana, koje sam pamtio s fotografije, gotovo iste kao moj zarumenjeni dlan. Zacijelo si ovdje, promatraš, sretan i šutljiv dok se ja grlim sa svojima kao da sam se vratio nakon dugog izbivanja. Povratak i ponovni susret. Sve u isto vrijeme. I upravo na vrijeme (Hrvatska knjiga izvan Hrvatske. Španjolska Croatica. Mimica Barassi 2007 : 9-10).“

Mario Banic Illane (1950.) rođen je u Ovalleu. Bio je urednik kulturne rubrike u mjesnim novinama. Pripadnik je poznatoga naraštaja osamdesetih godina. U svojim pripovijestima često opisuje život u provinciji, otuđene i frustrirane ljude te njihovu neimaštinu. U književnost uvodi sjevernu čileansku pokrajinu „Norte Chico“ (Mali sjever). Predstavio je njenu zemljopisnu, socijalnu, privrednu i kulturnu stvarnost koja se razlikuje od onih u drugim dijelovima zemlje. U njoj vladaju vrlo tradicionalni odnosi, pogotovo u seoskoj sredini. Banic govori o životu sezonskih radnika, premladih trudnica, samohranih majki, opisuje hajke na ljude. Likovi su mu skromni, obični i bezimeni ljudi koji žive svoj svakodnevni život. Iako ističe svoje podrijetlo, nije pretjerano vezan uz Hrvatsku.

Patricia Stambuk Mayorga (1951.) rođena je u Punta Arenasu. Autorica je knjige proze *Rosa Yagán, el último eslabón* (Rosa Yagán, posljednja karika, 1986.) i suautorica knjige *Gracias a la vida, Violeta Parra. Testimonios.* (Hvala životu, Violeta Parra. Svjedočanstva.)

koja je objavljena u Argentini 1976. i 1986., u Čileu 1982. i u Japanu 1983. godine. Poznata je kao vrlo humana osoba koja se bori za ljudska prava.

Emilia Torro Leontic (1951.) rođena je u Santiagu. Po zanimanju je liječnica. Objavila je nekoliko zbirki poezije: *Voces subterránaes* (Podzemni glasovi, 1983.), *Poemédica* (1987.), *A ojos cerrrados* (Zatvorenih očiju, 1988.) i *Territorios secretos* (Tajna područja, 1992.). Prvu zbirku tiskala je u vlastitoj nakladi (kao i drugi pisci u to doba), a namijenjena je samo prijateljima. Posvetila ju je Carmen i José Luisu, nestalima u Argentini siječnja 1977. i ostalima (koji su ranije ostali daleko na jugu Čilea). U svojoj poeziji podiže glas protiv nasilja, progona, tlačenja obespravljenih, a u posljednjoj zbirci (u kojoj je sabrala pjesme napisane između 1973. i 1991.) predvidjela je strahote rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Zbirku je posvetila Sarajevu kao uzroku ratnih razaranja i simbol preživljavanja. Njezina je poezija izuzetno snažna i pokreće na razmišljanje i djelovanje.

Juan Mihovilovich Hernández (1951.) je pravnik, pjesnik, romanopisac, esejist i pripovjedač. Po mome sudu, on je zbog svojih izvrsnih romana i pripovijedaka možda najviše od svih čileanskih pisca hrvatskoga podrijetla „pripovjedač hrvatskih sudbina" (izričaj Jerka Ljubetića).

Rođen je u Punta Arenasu i odrastao je u dijelu toga najjužnijega grada na svijetu kojega nazivaju „hrvatska četvrt" i odakle potječe niz značajnih čileanskih književnika hrvatskoga podrijetla (Roque Esteban Scarpa, Nicolás Mihovilovic, Ernesto Livacic Gazzano i drugi).

Objavio je romane *La última cadena* (Zadnja osuda, 1980., 1983.), *Sus desnudos pies sobre la nieve* (Njezine bose noge po snijegu, 1990.), *El contagio de la locura* (Zaraza ludošću, 2006.), *Desencierro* (Oslobođenost, 2008.) te zbirke pripovijedaka *El ventanal de la desolación* (Prozor nad pustoši, 1989., 1993.), *El clasificador* (Razvrstavač, 1992.) *Restos mortales* (Posmrtni ostatci, 2004.) i *Los números no cuentan* (Brojevi ne pričaju, 2008.).

Dobitnik je brojnih nagrada - za poeziju su mu, između ostalih, dodijeljene: Čileanska nagrada Odjela za kulturu (1977.), argentinska nagrada *Julio Cortázar* (1985.) i nagrada *Antonio Pigaffeta* Sveučilišta u Magallanesu. Godine 1980. objavljuje prvu verziju romana *La última condena* (Zadnja osuda) za koji dobiva nagradu *Pedro de Oña* i nagradu na književnim igrama *Gabriela Mistral*. Predstavlja Čile na I. hispanoameričkome kongresu mladih pisaca održanom u Madridu 1985. godine.

Mihovilovich je pripadnik trećega naraštaja hrvatskih iseljenika i skupine književnika '80-ih godina ili „naraštaja državnoga udara". Snažno se suprotstavljao tadašnjoj vladavini generala Pinocheta.

Prema mojemu mišljenju (kao i Livacicevome i još mnogih drugih kritičara), on je jedan od najboljih predstavnika moderne čileanske proze u koju je unio svjež dah. Za sebe kaže da je sklon nekoj vrsti patetičnoga realizma. Obilježja njegove proze su tečni stil, jedinstvenost, dobri portreti likova, prikazi običnih životnih situacija, čistoća stila, dinamika, preciznost.

Pisac koji je rođen u nekada vrlo siromašnoj četvrti Punta Arenasu, u kojoj su uglavnom živjeli hrvatski doseljenici, u njoj boravi do odlaska na studij. Ta je četvrt jako utjecala na njega pa kasnije u svojoj književnosti često rabi hrvatske teme. Duboki utjecaj na njega ostavio je djed s očeve strane, doseljenik s Brača. Zbog njega je krenuo u Pražnice kako bi upoznao mjesto u kojem se rodio i neko vrijeme živio njegov *nono*. Kod nas su prevedena dva Mihovilovicheva izvrsna romana (*Njezine bose noge po snijegu*, *Zaraza ludila*) u izdanju Naklade Bošković iz Splita i u vrsnome prijevodu Jerka Ljubetića.

Radnja romana *Posljednja osuda* odvija se u zabačenome mjestu Yumbelu koje se nalazi u blizini grada Concepcióna, poznatom po religioznosti stanovništva, koje svake godine privlači tisuće vjernika i trgovaca. U tome mitskome mjestu živi glavni junak César Enrique čiji je život osuđen na vječitu patnju i progon zbog njegovih gotovo monstruoznih tjelesnih nedostataka. Preko opisa Césarova života ovaj pisac oslikava dekadentni načina života i govori o dvostrukoj degeneraciji, obiteljskoj i ustajale sredine. Kritika ukazuje i na utjecaj Gabriela Garcíje Márqueza i njegova Maconda, Juana Rulfa i njegove Comale te Fuentesa, Cortázara i Kafke. Mihovilovich pak tvrdi da ga je nadahnuo Dostojevski i njegova slavenska duša.

Radnja romana *Njezine bose noge po snijegu* odvija se u Punta Arenasu i posvećen je hrvatskoj iseljeničkoj zajednici. Taj zanimljiv modernistički roman pun je melankolije i nostalgije svojstvene i drugim čileanskim piscima našega podrijetla.

U svojim djelima Mihovilovich često prikazuje hrvatske pretke. U ovome romanu opisuje svoje djetinjstvo u hrvatskoj četvrti u Punta Arenasu. Osobito su istaknute veze između majke i sina. Majka je središnji lik, središnja točka čitava jednoga života u borbi za preživljavanje u negostoljubivome, hladnome kraju, pa je u toj samoći trebalo imati mnogo umijeća za izgradnju budućnosti. Njezino čudno ponašanje, njezina bolest i patnje pokreću osjećaje ranjivoga dječaka. Ovaj je roman kratak, u njemu nema radnje ni dijaloga već samo nizanja prizora i događaja, snova i simbola. On je vrlo slojevit, zgusnut, pun sjećanja na bolno djetinjstvo, metaforičan. Taj zapis o djetinjstvu sadrži i mnogobrojne asocijacije, filozofske i literarne reminiscencije. Književni kritičar René Ariste Rojas, u svojemu eseju *La catedral sumergida* (Uronjena katedrala), dvostruko dužem od samoga romana, to Mihovilovichevo djelo povezuje sa starogrčkim mitovima, nekim djelima kršćanskih svetaca i piscima Baudelairom i Sartreom.

Ariste Rojas također ukazuje na sličnost imena Adriane u ovome romanu i Arijadne, kćeri kralja Minosa koja je pomogla Tezeju da u labirintu ubije Minotaura.

Roman *Njezine bose noge po snijegu* zahtijeva posebnu čitateljevu pozornost. To je prije svega nostalgično sjećanje na piščevo djetinjstvo u hrvatskoj četvrti u Punta Arenasu i na majku koja je bolovala od epilepsije i često bosa hodala po snijegu.

U romanu *Oslobođenost* Mihovilovich se vraća nekim dijelovima iz romana *Njezine bose noge po snijegu* i objašnjava ih (primjerice, ubojstva galebova, očevu inertnost, majčinu nesreću, a posebice opisuje svojega djeda, starca plavih očiju koji govori nekim nerazumljivim jezikom). U njemu se pisac izravno obraća čitatelju i vodi s njim monolog. Javlja se iz podzemne galerije okružen kostima i uronjen u žitko blato, zatvoren, pretučen i nekoliko puta smaknut. Razmišlja o svojim najdubljim osjećajima, stanjima i spoznajama, odnosima među ljudima i svojom obitelji.

U romanu *Zaraza ludilom* vidljiv je utjecaj Juana Rulfa, Marcela Prousta i, osobito, Franza Kafke. Radnja se odvija u tri dana u jednome malome provincijskome mjestu. Glavni je junak sudac koji se nalazi između zdravog razuma i ludila. U tome romanu Mihovilovich preko opisa života u provinciji opisuje univerzalne teme.

Osim što je izvrstan romanopisac, Mihovilovich je prije svega vrstan pripovjedač.

To potvrđuje i zbirka pripovijedaka *Razvrstavač* koja je postala srednjoškolska lektira. Sastoji se od 21 pripovijetke u kojima se opisuju marginalizirani, anonimni ljudi, uglavnom bez nade, negdje između sna i jave. Priče ne obilježavaju događaji nego čudno ozračje koje je takvo zbog nazočnosti smrti, ludila i neiskazanoga vremena. Likovi su osuđeni na začudnost, patnju i progon, njihov je svijet prepun pogrješaka, nesavršenosti, frustriranosti, nesreća, nestanaka, neuspjeha. Većina pripovijesti ispričana je u prvome licu, a pripovjedačem upravlja autor. Zbog samoće, stvarnost je nesigurna i ona je uzrokom što likovi traže sklonište od prijetećega i negostoljubivoga vanjskoga svijeta. I prostori su reducirani: soba, ubožnica, ured.... Ovaj je pisac sklon marginalnim skupinama - žali slabe osobe i voli ih pretvarati u junake. Njegovi su likovi ispunjeni nostalgijom i dubokim osjećajima. U knjizi *Razvrstavač* susrećemo čovjeka koji čitav život s puno ljubavi razvrstava poštu u poštanskom uredu i na kraju dobiva otkaz, djevojku koja mora zarađivati za život prvo kao kućna pomoćnica, a zatim kao plesačica u baru; govori se o sudbinama ljudi u staračkome domu, o ljudima koji više vjeruju u smrt nego u život... Sve se to odvija u magičnome i čudnome ozračju, ali ipak životnome.

Iako mu priče imaju obilježja realističke proze, u složenim situacijama dolazi do izražaja psihološki razvoj likova. I u pripovijetkama Juana Mihovilovicha osjeća se utjecaj Rulfa i

Dostojevskoga, u njima se isprepliću uspomene na piščevo djetinjstvo i mladenačko doba, svjesno i podsvjesno, podzemno i nadzemno, realno i irealno, razumno i nerazumno, a ponekad se čini da su prožete hladnoćom vjetrovitoga Punta Arenasa. Jezik kojim su napisane je jednostavan i običan jer njime se najbolje otkriva i opisuje očajna i usamljena čovjeka.

U zbirci *Posmrtni ostatci* vrsni čileanski pisac hrvatskih korijena Juan Mihovilovich Hernández, još jednom potvrđuje svoj osebujan stil. I u njoj nailazimo na teme koje su na ovaj ili onaj način uvijek prisutne u djelima ovoga pisca: to su samoća, smrt, ludilo, neizvjesnost, ljudi koji žive na rubu. Mihovilovich nastoji prikazati suvremenoga čovjeka koji preživljava u apsurdnome, nelogičnome, ravnodušnome i okrutnome svijetu. Preko njegovih junaka otkrivamo i njegove dvojbe, tjeskobe i boli a da autor ne zapada u stereotipe. Vrlo često svoje likove smješta u mala mjesta s juga Čilea kao što su ona u rodnoj mu provinciji Magallanes, te Talca, Linares ili Curepto, a događaji su učestalo vezani uz jesensko doba kad vladaju prividni mir, melankolija i mračni tonovi. Na takvim se prostorima i u takvim ugođajima događa osobna ili kolektivna drama.

Zbirka *Posmrtni ostatci* sastoji se od dvadeset i osam kratkih i vrlo kratkih pripovijedaka koje povezuje tema pokapanja - fizičkoga, emocionalnoga ili mentalnoga, različitih osoba. Iako su žrtve svoje vlastite prirode, ambicija i ograničene svijesti, te osobe stoički podnose svoju sudbinu i ujedno otkrivaju da je realni život samo privid u kojemu se sjedinjuju stvarno i fantastično, varljive igre, toplina i tajanstvenost životinjskoga svijeta, prolazne strasti i tjeskobne potrage za njima.

U ovim pripovijetkama gotovo da nema dijaloga. Pisac nas radije vodi stazama vrlo misaonih monologa kroz koje čitatelji uranjaju u jedinstveni svijet u kojemu nailaze na slaba bića kojima je potrebna zaštita ili sažaljenje. On ta stvorenja uspješno pretvara u junake iako su neuspješni, izgnani iz društva, čudni. Tako je u pripovijesti *Opsjednutost plavim* glavni junak gubitnik u ljubavi koji je čitavoga života zaljubljen u jednu plavušu koja ga je u mladosti odbila i ismijala, nostalgičar koji tu ženu prati i onda kad je ona već baka. U pripovijesti *Redovni put* Mihovilovich opisuje čovjeka koji je spreman na sve kako bi dobio mjesto glavnoga kadrovika u jednoj tvrtki, koji zavodi svoju moćnu i ružnu šeficu, napušta ženu i dotadašnji život i u potpunosti se posvećuje karijeri. U pripovijetki *Rocky* govori se o psu lutalici koji usprkos udobnosti koja mu je pružena u jednoj kući, nikada ne zaboravlja nanesenu uvredu i dostojanstveno odlazi od kuće. Elemente fantastike pronalazimo u pripovijetkama *Vrsta u istrebljenju* u kojoj se nakaza zaljubljuje u ljepoticu i zbog ljubomore ubija njezina mladića, te u priči *Posmrtni ostatci* u kojoj je glavni lik opsjednut grobovima, smrću te mjestom gdje će ga pokopati. Još kao dijete posjećivao je groblje i izabrao svoje

mjesto. Kad je odrastao, postaje grobar i osobno se brine da mu ga nitko ne zauzme i da ono čeka na njega ... Ova je pripovijetka svojevrsna oda smrti koja ne plaši nego umiruje.

Te i slične teme izmjenjuju se i u ostalim pripovijetkama u kojima se uglavnom opisuje svijet tjeskobe i postavlja pitanje što je stvarnost, a što privid. Iako njegove priče ne odišu optimizmom, Juan Mihovilovich je zanimljiv pisac koji plijeni pažnju čitatelja svojim nesvakidašnjim temama, oštrom ironijom i vješto napisanim djelima.

Knjiga L*os números no cuentan* (Brojevi ne pričaju) je zbirka pripovijedaka iz zasebno objavljenih zbirki *Prozor nad pustoši, Razvrstavač* i *Posmrtni ostatci.* I u njoj Mihovilovich opisuje prostore koje redovito susrećemo u njegovome cjelokupnom opusu kao što su mala mjesta na jugu Čilea - Yumbel, Talca, Linares ili Curepto u kojemu živi i radi kao sudac. Privlače ga ta mala, pomalo zaostala i naizgled mirna mjesta. Razvidno je da ga od godišnjih doba najviše privlači jesen. Tako se i u ovim pripovijetkama događaji odvijaju ujesen, u tugaljivome i mračnome ozračju u kojemu se odjednom narušava mir i rađa kolektivna ili pojedinačna drama. Ali, unatoč kaosu i očaju, u pripovijetkama se javlja i slabašna nada. U zbirci *Los números no cuentan* Mihovilovich prikuplja približno polovicu svojih napisanih priča. Tematika im je slična - prisjećanja i razmišljanja autora koji je pomalo sentimentalan, ali i dosta mračan i razočaran dok opisuje tunele u koje se zatvaraju ljudska bića, ravnotežu koju uspostavlja priroda, nježnost koju bude neki dragi nam ljudi. Iz zbirke *Prozor nad pustoši* svakako treba izdvojiti pripovijetku istoga naslova, onu *Starac sa štapom* ili *Mi smo bili krivi, Ruperto* koje u čitatelju izazivaju osjećaj tjeskobe, ali nas ujedno potiču na razmišljanje o smislu života. U pripovijetkama objavljenim u zbirci *El clasificador* također nailazimo na tjeskobu, nesigurnost, smrt, besmislenost. Možda nas najviše potiču na razmišljanje *Razvrstavač* i *Ubožnica,* a iz zbirke *Restos mortales Lunapark* i *Mačke* (Mihovilovich često piše o životinjama - psima, mačkama, pticama, ali bez sretnog završetka jer su životinje obično žrtve ljudske okrutnosti). Pripovijetka *Lunapark* na čitatelja djeluje pomalo tjeskobno i izaziva pritisak koji nas guši.

Juan Mihovilovich nije optimističan pisac. To dokazuje i njegova zbirka *Los números no cuentan,* pomalo kabalističkoga naziva. U njoj se pisac opet vraća svojim omiljenim temama i teškim situacijama: razmatra činjenicu da je planet Zemlja u općoj opasnosti, da je čovjeku teško postići sreću i opće blagostanje, da se umjetnici i intelektualci ne brinu previše o čovjekovoj neizvjesnoj sudbini, o njegovoj osobnoj krizi.

Nije optimističan, ali je poseban. Svojim istančanim načinom pisanja i profinjenim jezikom potiče nas da uronimo u teme koje rado izbjegavamo. Navodi nas da razmislimo o sebi, o ljudima oko nas, o životu i smrti.

Juan Mihovilovich je zanimljiv kao pisac univerzalne tematike, ali i kao čileanski pisac podrijetlom s hladnoga juga te zemlje koji je pravi primjer uspješne prilagodbe Hrvata i njihove ukorijenjenosti u nove prostore. Otac mu je podrijetlom Hrvat, a majka Čileanka. Ovaj pravnik, koji u sebi nosi naše gene, dokaz je uspješnoga miješanja dviju dalekih kultura koje imaju savršen suživot u zemlji koja je ne samo nas, već i mnoštvo drugih useljenika primila raširenih ruku. U njoj su naši ljudi pronašli svoju istinsku domovinu, a nisu zaboravili svoje podrijetlo. Dapače, uvijek ga s ponosom ističu. Čile je jedinstven po svojoj geografiji, svojoj obali, pustinji na sjeveru i hladnoći na jugu, visokim Andama, po svojim ljubaznim i toplim ljudima, ali i po načinu na koji su njegovi stanovnici dočekali i prihvatili mnoštvo stranaca koji su u njemu pronašli svoj novi život i svojoj djeci ponudili dostojanstven život. Juan Mihovilovich Hernández jedan je od tih potomaka; čovjek koji s jednakim uspjehom predstavlja svoju domovinu Čile i domovinu svojih djeda i bake, Hrvatsku. Poput mnogih drugih, i su pretci svoju budućnost pronašli daleko od rodnoga otoka Brača, a svoju radišnost i trud uložili u obrazovanje svoje djece. Njihov unuk, pripadnik treće generacije vinuo se u same vrhove. Uspješni je sudac, poznati književnik, njegovo je ime utkano u čileansku kulturnu baštinu, a i Hrvatska se ponosi njegovim uspjesima. Juan Mihovilovich Hernández je prava spona i čvrsta karika u višestoljetnim svezama dviju udaljenih zemalja koje se izvrsno razumiju.

O svojoj vezi sa zemljom svojih predaka progovorio je 2007. godine kad je bio gost na Interliberu i kad je predstavljen prijevod njegove knjige *Zaraza ludilom* (Split: Naklada Bošković, 2007. Prijevod Jerko Ljubetić).

„Valjda sam imao pet ili šest godina. Moj *nono* rođen na Braču, Juan Mihovilovich Kusanovic, uzeo bi me za ruke, posadio me na svoja koščata koljena i, dok smo pocupkivali na stolcu za ljuljanje, govorio mi je potpuno nerazumljivim jezikom i pokazivao laganim pokretom ruke kako snijeg pada na ulicu *Sarmiento* u Punta Arenasu.

Nisam razumio njegove riječi, ali sam mislio ako su njegove geste tako izražajne u svojoj jednostavnosti, zasigurno su to i izrazi koje rabi. Izostanak mog osobnog nazivlja u to doba kada se vlastiti svijet i onaj okruženja oblikuje osnovnim simbolima, još je uvijek činio riječi nepotrebnima.

Ipak sam naslućivao da se iza tog nerazumljivog jezika stvara pripovijest o mome djedu i njegovom radu. Mi smo bili nastavak njegova dolaska u drugom desetljeću dvadesetog stoljeća. Iza njegovih svijetlih i bistrih očiju bio mu je daleki kraj, svijet pun sjećanja i nostalgije, svijet koji nam je prenosio svojim izravnim i dubokim pogledom.

Nije me tada zadovoljavalo saznati dvije ili tri činjenice o njegovu životu.

Trebao sam u tom razdoblju odrastanja znati tko je on i odakle potječe.
On bi mi objašnjavao na svom mucavom španjolskom da se rodio na dalekom otoku u Jadranskom moru i da je kao dijete sanjao prijeći oceane i otkriti drugu stranu svijeta. Taj svijet bijaše Magallanes na krajnjemu jugu Čilea, a mi smo mu dio roda i krvi.
Možda se tamo, u onome stolcu za ljuljanje rodio moj poziv pisca. Valjda sam kasnije želio *„otkriti"* putem pisanog jezika, ne samo objašnjenje gestikulacije moga djeda, nego i *smisao* svijeta koji mi je njima iznosio.
I stoga, biti danas preveden na hrvatski je divan i neobičan paradoks: na neki način se uobličuje na njegovu jeziku ono što me podučavao svojom vječnom mimikom iako ja i nadalje ne razumijem njegov izvorni jezik i ustrajno nastojim proniknuti u misterij života služeći se riječima kao blijedim odrazom njegovih pokreta (Hrvatska knjiga izvan Hrvatske. Španjolska Croatica. Mihovilovich 2007 : 9-10)."

Mihovilovich u svojemu književnome djelovanju ujedinjuje mnoge faktore koje ga povezuju s Hrvatskom - hrvatsku tematiku, ljubav prema zemlji svojih predaka, snažan osjećaj hrvatskoga identiteta. Ne govori hrvatski jezik, ali mu je blizak. Više je puta bio u rodnome selu svojega djeda.
Jako mu je stalo da se njegova djela prevode kod nas i, kao i Morales Milohnic, dao mi je dopuštenje da sama odabirem što hoću prevoditi bez da ga išta pitam. Njegova je humanost opće poznata jer je kao sudac u doba vojne diktature štitio mnoge osuđenike, a razvidna je i univerzalna tematika u njegovim djelima koja ga ne povezuje samo s piscima španjolskoga govornog područja (prije svega Juanom Rulfom) već i šire (Dostojevski, Fualkner). Razvidne su i sličnosti nekih njegovih djela i s našim piscima što sam već analizirala.
Iako se vinuo u same vrhove čileanske književnosti, a djela su mu po tematici univerzalna, Juan Mihovilovich je, kao i njegov prezimenjak Nicolás, ipak prije svega magallanski pisac koji obožava vjetar, snijeg i ledenu kišu što je tako tipično za to podneblje. Uz mnoštvo autobiografskih elemenata, često spominje i svojega djeda te druge naše zemljake s toga područja.

4. 3. Andrés Morales Milohnic (1962.) i suvremenici

U četvrtome naraštaju čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla izdvajam Andrésa Moralesa Milohnica kao najznačajnijega predstavnika te Hernána Andradtea Martinica, Ramóna Díaza Eterovica, Oscara Andrésa Barrientosa Bradasica i Jaimea Bristila Cañóna.

a) Život i djelo

Andrés Morales Milohnic, sin Španjolca i Hrvatice koji su pobjegli od Franca i Tita, rođen je 1962. godine u Santiagu. Pjesnik je modernoga i hermetičkoga izričaja, doktor književnosti i sveučilišni profesor. Predaje klasičnu španjolsku i europsku književnost na dva sveučilišta: na državnome - *Universidad de Chile* i na privatnome - *Diego Portales*. Do sada je objavio šesnaest zbirki poezije i nekoliko knjiga eseja.

Da bismo upoznali dobitnika Nagrade Pablo Neruda za 2001. godinu, najmlađega čileanskoga akademika i nije pretenciozno reći, jednoga od ponajboljih hispanoameričkih pjesnika i obrazložili zbog čega bismo ga trebali smatrati i našim, hrvatskim književnikom, prvo ću posvetiti pozornost njegovoj obitelji. Prije nego prijeđem na analizu Moralesove poezije, istražit ću njegove korijene.

Andrésov otac Juan Morales i njegov stariji brat José Ricardo, krenuli su na fakultet jako mladi, upravo u trenutku kad je u Španjolskoj započinjao građanski rat. Uključili su ih u Republikansku vojsku, u takozvanu „diviziju onih s dudom" kako su nazivali vod koji su sačinjavali adolescenti. Vrlo brzo postali su časnici (kasnije su govorili da su napravili vojnu karijeru brže od Napoleona). Nakon poraza republikanaca, odlaze u Francusku gdje su boravili u odvojenim logorima: u Argelésu i Saint-Ciprienu. Njihovi roditelji, José i Dolores, prešli su granicu i potajno, s lažnim dokumentima, uspjeli su ih izvući iz te vrste zatvora. Prvo su pobjegli u Marseille, a odatle u Pariz gdje su upoznali Pabla Nerudu kojega je tadašnji čileanski predsjednik tek imenovao konzulom za španjolske izbjeglice. On je među milijunima ljudi morao izabrati njih dvije tisuće i ukrcati ih na brod Winnipeg u smjeru Čilea. Dana 1. rujna 1939., kad je počeo Drugi svjetski rat, došli su u Ariku. U Čileu su ih dočekali s ushitom. Nisu imali ništa, ali za Čileance su bili junaci i dali su im mogućnosti da, makar jako naporno, rade. José Ricardo je dramaturg i jedan od osnivača Eksperimentalnoga kazališta. Juan je bio farmaceut i osnovao je katedru biokemije na Čileanskome sveučilištu. Također je pisao pripovijetke i objavio knjigu koju je poznati književni kritičar Alone ocijenio visokim ocjenama. Gospodin Morales prešao je Pirineje i Ande da bi pobjegao od Franka i u Čileu pronašao svoju novu domovinu.

Andrésova majka Višnja je pak prošla Alpe i pola svijeta da bi s obitelji pobjegla od nacista, a zatim i od Tita. Njezini roditelji Ljubica i Mihovil (Violeta i Miguel) u Drugome svjetskome ratu spasili su mnogo Židova i zbog toga su morali pobjeći iz tadašnje Jugoslavije u Italiju. (Andrés kao veliko blago čuva pisma s potpisima onih koji su zahvalili njegovu djedu zbog toga što im je spasio živote.) U vrijeme Drugoga svjetskoga rata obitelj Milohnić imala je

puno problema pa su nakon mnogo poteškoća i muka uspjeli pobjeći iz Malinske na otoku Krku u slobodan svijet. Za vrijeme boravka u logorima u Italiji i Švicarskoj, saznali su da tri zemlje primaju izbjeglice: Australija, Sjedinjene Države i Čile. Predali su svoje dokumente i odlučili da će poći u zemlju koja im prva odgovori, tako da su 1947. došli u Čile. I kao mnogi drugi Hrvati, brzo su se prilagodili životu u toj zemlji. Nije im bilo lako jer su, budući da nisu ništa imali, morali puno raditi.

Višnja je željela biti balerina, ali je na kraju studirala medicinu. Postala je ginekolog i predavala na sveučilištu. Također je pisala pripovijesti i pjesme. Pobijedila je na jednome natječaju Društva čileanskih književnika. Svirala je klavir. Bila je poznata i kao „Ljepotica proljeća" jer je pobijedila na jednome izboru ljepote u Santiagu.

Andrésova baka Ljubica Roje Milohnić (rođena u Splitu) također je pisala i objavila je knjigu pod naslovom *Kroz jesenji sumrak*. O njoj u tekstu *Jesenji sumraci Ljubice Roje Milohnić* objavljenom u knjizi *Izlaz iz iluzija* piše Branka Kalogjera (Kalogjera 2009 : 140).

I Visnja Milohnic Roje objavila je knjigu pjesama *Relámpagos de Cuba* (Bljeskovi s Kube) objavljenu u Santiagu 2003.

Od sličica s Kube najviše dojmova budi pjesma broj VIII.

Imate li komad sapuna, gospođo?,
upitala me je polako stara crnkinja.
Mrzim se jer imam bijelu put,
jer mirišem na „Zeleni vjetar" i imam čiste ruke.
I jer nemam sapun.

Obuzima me uspomena na bolan trenutak
kad je jedna podmukla Talijanka
upitala moju majku:
želiš li komad kruha, prljava slavenska useljenice?

Bježim odande
oprašťajući se uz suze.

Tišina.

Andrés od djetinjstva svira glasovir. Ljetuje u kući svojih djeda i bake u mjestu Isla Negra. Bili su Nerudini susjedi. Rano otkriva more, borove, vegetaciju. U roditeljskoj kući u četvrti Los Guindos doživljava i dvostruku platonsku ljubav - radi se o sestrama blizankama. Ima devet godina, voli ih obje, a njihov brat mu je najbolji prijatelj. Živi u četvrti punoj drveća u kojoj se može šetati, trčati, igrati se lovice po ulicama, pa i jesti zemlju. Rastaju se 1973. kad mu prijatelji s roditeljima sele u Concepción. Tada mu roditelji daju dopuštenje „da u dvorištu napravi tisuću stvari, da uništi neke predmete, da izgradi gradove (Díaz 2001 : 68)".

Andrés Morales Milohnic je od djetinjstva imao potpunu slobodu da razvije svu svoju kreativnost. Od svojih najranijih dana volio je glazbu, a sve više i književnost. U kuću njegovih roditelja zalazili su mnogi književnici, slikari, umjetnici, pjevači. Priređivale su se zabave, pjevalo se, recitiralo, raspravljalo. Pjesnici Enrique Lihn i Jorge Edwards te književnik José Donoso stalni su posjetitelji doma njegovih roditelja. Andrés već kao dijete obožava to ozračje. Voli svoju obitelj, ima izvrsnu kućnu biblioteku i diskoteku. Od malena putuje - s tek pet navršenih godina roditelji ga vode sa sobom u Meksiko; poslije putuju u Europu u posjet rodbini.

Morales Milohnic o tome kaže: „Sa svih strana do mene su dopirali poticaji, bio sam poput malene spužve koja sve usisava, kao šupljikavi kamen koji upija sav taj predivan tijek oko sebe. Nakon svih tih događaja iznikla je poezija i čovjek malo pomalo počne pisati. Tada mu ona postupno postaje ono najvažnije (Díaz 2001a : 69)."

Polazi državne škole. Prvo ide u školu Republika Sirija u četvrti Ñúñoa, blizu svoje kuće. Zatim u Nacionalni institut u kojemu ima jako dobre profesore. Zanimaju ga humanističke znanosti, ali ne i matematika. Profesor Gastón Sánchez čita njegove školske sastavke, i iako je Andrés još dijete, u njima vidi ono što nitko drugi nije vidio. Preporuča ga književniku Guillermu Blancu, ali on nije pjesnik već prozaik pa Moralesa šalje Miguelu Artecheu. Počinje pohađati pjesnikovu književnu radionicu.

O ulasku poezije u njegov život Morales Milohnic kaže:

„ Poezija nije ušla u moj život u trenutku pisanja, ni onda kad sam uzeo pero u ruku, već onda kad sam mogao vidjeti svu poetiku onoga što svijet nudi. Mogu proći tri ili četiri godine i tek tada počneš pisati, ali poezija se pojavljuje u času kad je možeš obuhvatiti pogledom; tada se ona javlja (Díaz 2001b: 69)."

U njegov je život poezija ušla u vrlo tužnome trenutku. Baki Ljubici liječnici su otkrili rak. Po posljednji je put željela otići u rodni kraj. S njom su pošli kći Višnja i unuci Andrés i malena Dunja, sedam godina mlađa od brata. Na putu u Europu, svratili su do majčine prijateljice, prognanice koja je živjela u Africi. Tamo se Dunja utopila u bazenu. Pronašao ju je brat.

Andrés od djetinjstva svira glasovir. Ljetuje u kući svojih djeda i bake u mjestu Isla Negra. Bili su Nerudini susjedi. Rano otkriva more, borove, vegetaciju. U roditeljskoj kući u četvrti Los Guindos doživljava i dvostruku platonsku ljubav - radi se o sestrama blizankama. Ima devet godina, voli ih obje, a njihov brat mu je najbolji prijatelj. Žive u četvrti punoj drveća u kojoj se može šetati, trčati, igrati se lovice po ulicama, pa i jesti zemlju. Rastaju se 1973. kad mu prijatelji s roditeljima sele u Concepción. Tada mu roditelji daju dopuštenje „da u dvorištu napravi tisuću stvari, da uništi neke predmete, da izgradi gradove (Díaz 2001 : 68)".

Andrés Morales Milohnic je od djetinjstva imao potpunu slobodu da razvije svu svoju kreativnost. Od svojih najranijih dana volio je glazbu, a sve više i književnost. U kuću njegovih roditelja zalazili su mnogi književnici, slikari, umjetnici, pjevači. Priređivale su se zabave, pjevalo se, recitiralo, raspravljalo. Pjesnici Enrique Lihn i Jorge Edwards te književnik José Donoso stalni su posjetitelji doma njegovih roditelja. Andrés već kao dijete obožava to ozračje. Voli svoju obitelj, ima izvrsnu kućnu biblioteku i diskoteku. Od malena putuje - s tek pet navršenih godina roditelji ga vode sa sobom u Meksiko; poslije putuju u Europu u posjet rodbini.

Morales Milohnic o tome kaže: „Sa svih strana do mene su dopirali poticaji, bio sam poput malene spužve koja sve usisava, kao šupljikavi kamen koji upija sav taj predivan tijek oko sebe. Nakon svih tih događaja iznikla je poezija i čovjek malo pomalo počne pisati. Tada mu ona postupno postaje ono najvažnije (Díaz 2001a : 69)."

Polazi državne škole. Prvo ide u školu Republika Sirija u četvrti Ñúñoa, blizu svoje kuće. Zatim u Nacionalni institut u kojemu ima jako dobre profesore. Zanimaju ga humanističke znanosti, ali ne i matematika. Profesor Gastón Sánchez čita njegove školske sastavke, i iako je Andrés još dijete, u njima vidi ono što nitko drugi nije vidio. Preporuča ga književniku Guillermu Blancu, ali on nije pjesnik već prozaik pa Moralesa šalje Miguelu Artecheu. Počinje pohađati pjesnikovu književnu radionicu.

O ulasku poezije u njegov život Morales Milohnic kaže:

„ Poezija nije ušla u moj život u trenutku pisanja, ni onda kad sam uzeo pero u ruku, već onda kad sam mogao vidjeti svu poetiku onoga što svijet nudi. Mogu proći tri ili četiri godine i tek tada počneš pisati, ali poezija se pojavljuje u času kad je možeš obuhvatiti pogledom; tada se ona javlja (Díaz 2001b: 69)."

U njegov je život poezija ušla u vrlo tužnome trenutku. Baki Ljubici liječnici su otkrili rak. Po posljednji je put željela otići u rodni kraj. S njom su pošli kći Višnja i unuci Andrés i malena Dunja, sedam godina mlađa od brata. Na putu u Europu, svratili su do majčine prijateljice, prognanice koja je živjela u Africi. Tamo se Dunja utopila u bazenu. Pronašao ju je brat.

Taj tragični događaj narušava obiteljsku idilu. Roditelji se rastaju, a mladi Andrés prolazi teške životne trenutke. U potpunosti se posvećuje pisanju. Na kraju se uspostavilo da njegova baka nije imala rak. Živjela je još dugo nakon toga i umrla od druge bolesti. Sestrina smrt duboko je obilježila njegovu mladost, ali i poeziju. Zaokupljen sobom (iako ne i nekomunikativan) teško verbalno izražava osjećaje. Usredotočio se na pisanje kako bi izbacio bol.

„Smatram da na neki način poeziju dugujem svojoj sestri. Možda nemam nju, ali imam poeziju koja je iz mene izronila u trenutku njezine smrti. (...) Ipak, mislim da je ona oduvijek bila u meni, od djetinjstva (Díaz 2001: 70)".

U njegovoj naobrazbi znatno ulogu imala je glazba; dobro svira glasovir. Ona je vrlo važna za njegovo pisanje, za njegov život. Već sa četrnaest godina znao je da će studirati književnost. Ipak, u jednomu je trenutku htio ići na studij novinarstva. Na kraju se odlučuje za književnost. Godine 1981. upisuje se na Pedagošku akademiju koja je bila u sklopu Čileanskoga sveučilišta, a kad se odvojila, on ostaje na njemu jer nije želio studirati za profesora. To je teška godina kad sa sveučilišta izbacuju i profesore i studente, godina prosvjeda, hapšenja, pobune. Ali, i godina s mnogo književnih aktivnosti - hrabri studenti organiziraju poluilegalna odavanja počasti Nerudi, Miguelu Hernándezu, Lorki. S Moralesom je studirala kći književnika Polija Délana, Barbara, zatim Rodrigo Lara, Alejandra Basoalto i drugi. Bio je to zanimljiv naraštaj koji je, usprkos diktaturi, potajice razgovarao o Nerudi, čitao zabranjene stihove i romane, izdavao časopis, radio mnoge zanimljive stvari.

Andrés je u godinama diktature željan glazbe, poezije, pisanja. To je vrijeme velikoga straha i nezaštićenosti, nesigurnosti. Njegovu obitelj ne proganjaju jer je neutralna. Ali, on zna za zvjerstva, za bombardiranje La Monede, za oduzimanja slobode. Godine 1984. odlazi na doktorski studij u Barcelonu. Tek tada shvaća da postoji drugačiji svijet, iako se u njegovoj kući uvijek govorilo o demokraciji.

Po povratku u Čile, jednoga dana odlučuje odnijeti svoje pjesme u Sveučilišnu nakladu (Editorial Universitaria). Dolazi u nju sa stihovima pod rukom i moli da mu ih objave. Čeka dugih šest mjeseci sve dok Eduardo Anguita ne odlučuje izdati njegovu prvu knjigu. Dvadeset godina kasnije ista ta izdavačka kuća zove ga kako bi radio na Anguitinoj zbirci proze i poezije koja nosi naziv *Anguitología.*

Andrés Morales Milohnic objavio je svoju prvu zbirku poezije *Por ínsulas extrañas* (Po čudnim otocima, 1982. godine. Kasnije slijede - *Soliloquio de fuego* (Solilokvij vatre, 1984.), *Lázaro siempre llora* (Lazar uvijek plače, 1985.), *No al azar/ Hors du hasard* (Ne slučajnosti,

1987.), *Ejercicio de decir* (Vježbanje govora, 1989.), *Verbo* (Riječ, 1991.) *Vicio de belleza* (Porok ljepote, 1992.), *Romper los ojos* (Uništiti oči, 1995.), *Visión de óraculo* (Proročanska vizija, 1995.), *El arte de la guerra* (Umješnost ratovanja, 1995.) *Escenas del derrumbe de Occidente* (Scene propadanja Zapada, 1998.), *Antología personal* (Osobna antologija, 2001.), *Requiém* (Rekvijem, 2001.), *Memoria muerta* (Mrtvo sjećanje, 2003.), *Demonio de la nada* (Demon ništavila, 2005.), *Los cantos de Sibila* (Sibiline pjesme, 2009), *Ejercicio de escribir* (Vježbanje pisanja, 2010.).

Njegova je poezija dosad prevedena na devet jezika: bengleski, francuski, portugalski, talijanski, švedski, njemački, norveški, kineski i hrvatski. Primio je brojna nacionalna i međunarodna priznanja, boravio kao gostujući profesor na više sveučilišta u SAD-u, Španjolskoj i Južnoj Americi. Od nagrada ističem: Nagradu *Manantial* Čileanskoga sveučilišta, Nagradu *Miguel Hernández* za najboljega mladoga latinsko-američkoga pjesnika, te stipendiju zaklade *Pablo Neruda*. Morales Milohnic je također dobitnik *Nagrade Pablo Neruda*, 2001. godine.

Pjesme su mu uključene u više od 55 zbirki poezije u Čileu i inozemstvu. U Hrvatskoj su 2002. godine, u izdanju D.S.M. Grafike, objavljene njegove *Izabrane pjesme* koje su preveli Željka Lovrenčić i Jordan Jelić.

Dana 4. prosinca 2007. godine postao je najmlađim članom Čileanske akademije za jezik, prestižne institucije koja djeluje od 5. lipnja 1885. godine i ima 36 redovitih članova.

Andrés Morales Milohnic, uz Antonija Skármetu, Juana Mihovilovicha i Ramóna Díaza Eterovica pripada skupini čileanskih književnika hrvatskoga podrijetla koji trenutačno predstavljaju sam vrh književnosti te južnoameričke zemlje. Tvrdi da mu je poezija "doživotna kazna" i kaže da kad se jednom zaplovi tim vodama, više nema povratka. Ona od čovjeka stalno traži sve više i više. Počeo je pisati s trinaest godina, prvu zbirku objavio je s dvadeset. Piše intenzivno jer vjeruje da će brzo umrijeti. Njegova je poezija hermetična. On ne misli da se treba ispovijedati čitatelju, ali niti biti previše zatvoren tako da se bude nerazumljiv. Važna mu je forma, njegov ego nije u prvome planu. Česte su mu teme ljudska bol, Mediteran, samoća.

Izjavljuje: "Mračan sam jer vidim budućnost". Voli književnost palimsesta (kako je rekao Borges), to jest dodavati riječi drugih autora na veliku književnu ploču. Voli i igru riječima, skrivenu rimu, slobodnu, spontanu, čistu poeziju. Njegova je poezija kao šum, odaje pjesnikovo nepovjerenje u riječ i svijet, njegov oprez.

Andrés Morales Milohnic ne vjeruje u antipoeziju iako jako cijeni Nicanora Parru. On uspješno nastavlja liniju svojih sunarodnjaka Oscara Hahna, Gonzala Rojasa i Miguela

Artechea, te svakako Pabla Nerude i Nicanora Parre koji su čitavom svijetu dokazali da je Čile zemlja pjesnika. Osjeća se i utjecaj T. S. Eliota, Rimbauda, Sestre Juane Inés de la Cruz, Mallarmea. Za njega je poezija način da se približi stvarnosti, da se dade vizija o njoj. A s druge strane, to je svijet imaginarnoga, fiktivnoga, snova. Ovaj pjesnik kaže da poeziju uvijek uspoređuje s fizikom, astronomijom, atomskim česticama i zvijezdama. Ona mu pruža čitav beskrajni svemir s mnoštvom zvijezda i galaksija. Ona je kineska kutija puna iznenađenja i izvanrednih mogućnosti. Ne vjeruje da će poezije ikada nestati jer je ona prije svega pjev. Morales je pjesnik koji vesla drugačije od drugih. Poezija mu nije lagana. Ne izaziva smijeh. Možda u njoj ima malo previše gorčine i puno ironije. Uključuje razmišljanje i sudjelovanje čitatelja.

U svojoj prvoj zbirci *Por ínsulas extrañas* (Po čudnim otocima, 1982.) koju je napisao s nešto više od dvadeset godina, odbacuje gotovo sve. To je potpuno nihilistička poezija. Piše o čudnim otocima koje svatko nosi u sebi:

Po otocima čudnim
golubica jedna odmara
svoje raspršene kosti.

Iz mrtvoga željeza rađa se
raspukla koža;
iz željeza, šupljine zuba
promatraju s vrata.

Stoljećima, očekuje nas
crna i osušena krv.
Uništena rešetka,
crna i suha kuća.

(Po čudnim otocima)

U tišini:
stanka.
Ljudi u dvorani čekaju.
Gluhi čovjek guta slinu.

pjevajući mrmlja
i čeka.)

(O tišini)

Ulice gradova sliče na pakao
i nikada ne završavaju.
Ulice ne završavaju.
Gradovi nisu labirinti,
oni su ulazi u pustinju sobā,
ulazi k slanome lešu,
arhitektu.

(O gradovima)

Važnu ulogu u toj zbirci pjesama ima forma. Već kao vrlo mlad, ovaj je pjesnik dobro poznaje. Njegovi stihovi nikada ne nadmašuju jedanaest slogova, a zamjetljivo je i da izbjegava ja formu. Pjesnik je tu negdje, ali se ne ističe.

Teme su mu ljubav, smrt, vrijeme, jezik, nemogućnost komunikacije, dekadencija svijeta i ljepote. Osjeća se njegova ljubav prema svjetlosti i prozračnosti, ali i prema mraku, samoći. Kad je Morales Milohnic objavio svoju prvu knjigu, čileanski pjesnik Gonzalo Rojas je rekao da je on osuđen biti pjesnikom, kako bi lutao, lutao, lutao i radio ono što želi dajući prednost ekstazi žrtvovanja. Rekli su i da neće ostati na jednoj knjizi već da će rasti, letjeti. Andrés je to i potvrdio i već se svojom prvom zbirkom nametnuo kao mladi autor kojega očekuje blistava budućnost u čileanskoj poeziji. U svojih prvih pet zbirki pjesnik se bavi sličnim temama u kojima značajnu ulogu ima sjećanje koje otkriva riječ izgovorenu krikom. Ta je poezija vapaj, ima polisemantično značenje i navješćuje konačni rasap. U njoj se osjeća i snažna, nesuzdržana strast, očaj, otvorena rana. U tome razdoblju pjesnik Morales Milohnic prati noćni ritam: mrak prevladava u svim njegovim pjesmama koje neprestano posjećuje smrt. Pjesnik bolno pjeva o nenadoknadivu gubitku. Većih promjena u njegovu pjesničkome stvaralaštvu nema do 1991. godine kad je već etablirani autor. Te je godine objavio svoju šestu zbirku poezije naslovljenu *Verbo* (Riječ). U zbirci je obuhvaćena poezija koja je odraz dubokoga metapoetskoga razmišljanja i zanimljiv okret ovoga pjesnika vlastitom

bivstvovanju. U njoj razmišlja o jeziku, čovjeku uopće i o događajima u svijetu. To je poezija koja kritizira stvarnost i ujedno se miri s imaginarnim.

Prvi dio nosi naziv *Ejercicio de decir* (Vježbanje govora) i objavljen je 1989. godine kao zasebna zbirka. Sastoji se od uvodnoga dijela naslovljenoga *Entrada en el regreso* (Ulazak u povratak) i sedamnaest pjesama podijeljenih na tri skupine. Drugi dio knjige zove se *Thalassa* i obuhvaća 32 pjesme, a treći nosi naziv *La edad de los objetos* (Doba predmeta).

Zbirku ujedinjuje tema ljubavi o kojoj pjesnik pjeva prisjećajući je se, i bijes zbog bespovratno izgubljenih lijepih trenutaka. On također razmišlja o zanatu pisanja koji je zamišljen kao način da se u čovjekovu sjećanju sačuva ono što mu može promaći.

Vježbanje govora ističe poetsku riječ kao težnju, kao nešto za čime se žudi. U zbirci se kasnije doziva čitatelja kako bi se vratio u trenutak u kojemu nije počelo još apsolutno ništa, kako bi „otvorio suhu zemlju" i uronio „u to more s čudnom soli".

Prema Moralesu Milohnicu, poezija je usvojeni ritam te kao i jezik, u *Thalassi* ima svoje podrijetlo u moru. Glavni pripovjedač svoj glas ustupa liku mornara Ismaela. Njegove riječi se odbijaju u samoga sebe dok traži tišinu. Grad postaje pravo čistilište, mjesto pročišćavanja, koje omogućava povratak prvobitnoj riječi koja imenovanome daje identitet.

U dijelu *La edad de los objetos* tema ljubavi slabi tako dugo dok ne nestane i biva zamijenjena mnoštvom objektivnosti koje podupiru govor. Stvari se moraju imenovati i jedne druge zamjenjuju u popisu koji prolazi kroz razne situacije i iskustva. Posljedica toga je novi način govora i izgovaranja novih stvarnosti, podjela na ulomke. Pjesnik pjesme smješta u prostor između praznine i zaborava. To je primjerice, razvidno u pjesmi *Elisa, predmet želje* kad junakinja, mrtva i pokopana, pobjednički uskrsne na ljudskome obzorju.

U ponovo opisanome mitu o Narcisu (pjesnik sanja promatrajući predmete), pripovjedač otkriva njegov lik kao nešto stvarno. To omogućava priču o njemu kao stihotvorcu.

Knjiga završava pjesmom *Mrtvački ples* u kojoj se zapravo razmišlja o ljudskome biću koje se suočava sa smrću zbog strašnoga i moćnoga Boga.

U ovoj je zbirci razvidno jedinstvo strukture, a pjesme su poredane gotovo matematički. Uočljivo je da je autor puno radio na tekstu i da je pisao uz sumnju i čuđenje. Oprezan je s riječju i sa svijetom. Njegova poezija napreduje, zaustavlja se, pita se, potvrđuje se, odzvanja.

Vicio de belleza (Porok ljepote, 1992.) je zbirka koja obuhvaća pjesme u kojima postoji stalna napetost zbog užitka i onoga nedostižnoga, zbog strogoće ljepote i nestabilnosti poroka. S jedne strane, u njoj postoji neka vrst transcendentalne izvjesnosti, a s druge tu je i dosta agresivna ironija. Između rečenoga i neizrečenoga nalazi se tanka crta. Cilj ove poezije je otkriti nevidljivo: riječ i stih samo su dio te potrage. Pisanje nas dovodi do ruba samoga

diskursa i tu nas ostavlja. s njegove druge strane. Pjesnik piše disciplinirano, u mallarmeovskome stilu.

Kad se pročita pjesma *Portret pod kišom* čini se kao da se pojavljuje istinska svjetlost i kao da prosvijetljeni njome. krećemo prema drugome dijelu.

Zapisujem riječ zaljubljen
u znak, možda na zavjesu,
i, ta se svjetlost,
izazivajući čuđenje u meni,
već izgubljena, zapisuje.
A ja izgubljen,
pišem između deset i četrnaest,
usred tih oblaka, ponovo željan
vidjeti te.
Odjednom je sve završeno,
poput vode ocrtane u mojim očima.

Ovo „vježbanje poezije" uključuje brisanje riječi, njezino fizičko nestajanje da bi se ona, poslije, opet obnovila „nakon buđenja iz živoga sna i smrti". Stihovi se izmjenjuju ritmičkom preciznošću: kao da se radi o disanju, nakon stiha javlja se stanka. To „disanje" stihova je zanimljivo jer je životno. Čini se da pjesnik Morales Milohnic u ovoj zbirci sređuje račune s vremenom. Ovdje kao da se radi o kulminaciji vizionarskoga iskustava, o nekoj vrsti apokalipse.

U zbirci *Romper los ojos* (Uništiti oči, 1995.), jednako kao u njegovim prethodnim zbirkama, Morales Milohnic se bavi tematikom smrti, jezikom, fatalnom sudbinom osamljenika, sjećanjem koje otkriva riječ izgovorenu krikom. Poezija mu je odjek polisemantičnoga znaka, a njegova slika-riječ sublimacija želje uništene zbog izvjesnosti propadanja. Poezija izražava kolaps, nesuzdržanu strast, otvorenu ranu. Pjesnik iskazuje želju da se diše noćnim ritmom: noć ulazi u riječi, lirski govornik objavljuje sveopću propast, vremenski prekid, ali i strast:

Strast krvi koja se razbija u arteriji,
strast demona koji zauvijek urla,
strast konja koji trči po stepi,
strast pustinje koja dolazi do mora,
strast milijuna ljubavnika koji se ljube.

strast bolesnika koji pronalazi smrt,
strast u ratu, u metku, u bombi,
strast samoubojice koji pritiska okidač,
strast mladića koji tišini voli:
strast koja ogoljuje trga, razara.
(Kazna)

Zbirka *Visión del oráculo* (Poročanska vizija, 1995.) je profetska poezija kojom ovaj pjesnik dokazuje da čovjek nema samo mozak nego i intuiciju. Ona potvrđuje i činjenicu da biti veliki pjesnik znači biti i veliki vizionar. Teme poezije iz ove zbirke su: sudbina, san, ono profetsko, mračna strana svijeta. Drugi dio knjige temelji se na legendi o ljubavi između slavne feničke kraljice Didone i Eneje, ali tematika je više misaona nego ljubavna. Morales Milohnic je više puta izjavio da je za njega ljubavna poezija najkompliciranija.
U ovoj zbirci poezija Moralesova Milohnica je kao žubor, a u ophođenju sa svijetom pjesnik je pomalo oprezan. Sumnjajući u sebe on sumnja i u svijet, a to se odražava u isprekidanome, izlomljenom jeziku.
U ovoj se zbirci „sve zaustavlja i govori, sve traje" - kaže ovaj pjesnik.
U njoj nam pripovijeda o povratcima i o svijetu koji se oko nas okreće. Smatra da se ne treba ničega bojati osim blijedih odsjaja riječi *možda.*

Ničega se ne treba bojati,
možda vjetar
sunovraćuje neki grm,
neka trava šapuće
uz glazbu
mora
ili samo promatra,
uvijek sam,
blijedi odraz riječi možda.

Ovaj nam univerzalni pjesnik govori o nekoj pustoj zemlji, čileanskome vjetru koji se sudara s munjama T.S. Eliota, o ciriškoj zračnoj luci u kojoj ima puno uplašenih anđela, o Jadranskome moru koje je dugačko groblje na kojemu se pojavljuju Borgesove oči. Autorove

slike izranjaju iz različitih kultura - španjolske, engleske, francuske, hrvatske. Miješaju se fantazmagorijske slike. Dok čitamo pjesme, pomiču se zidovi i nestaju granice:

Svi smo htjeli biti Rimbaud.
Svi smo htjeli biti Artaud.
Svi smo htjeli biti Edgar Allan Poe.

Nismo postali ni Verlaine
ni neki manje značajan pjesnik,
Nismo napisali ni retka
Koji zapisuje dvorski pisar.

Ništa, nismo objavili niti jednu pjesmu.

Svi smo otišli ravno u klaonicu.
(Proroci)

Zbirka je podijeljena na dva dijela: *Poemas de vidente* (Pjesme vidovnjaka) i *Poemas a Dido* (Pjesme Didoni).

Poetska zbirka *Escenas del derrumbe de Occidente* (Prizori propadanja zapada, 1998.) znači preokret u Moralesu pisanju. U njoj se, zapravo radi o dekadenciji Zapada, ali istodobno se i ne radi o njoj, već o mutnim vremenima obavijenim smrću koju se nastoji zamaskirati uspjehom, moći ili novcem. U toj zbirci nema klasičnih naslova pjesama nego se radi tek o njihovim najavama. Paklena područja koja pjesnik istražuje su vatrene đavolje svečanosti, ali i ledene orgije. Pjesnik govori o snovima punim noćnih mora, o demonu sata, o boli koja se javlja noću, mrtvim prijateljima na vratima, redovima mrtvaca postavljenih jedni na druge, čekanju u luci na brod koji se nikad više neće pojaviti, o valceru oproštaja. Morales Milohnic zapravo istražuje pakao sadašnjice.

Ali, na kraju se, ipak, sa stihovima pojavljuje munja, još neviđena ljepota mira na ljubičastim otocima blistave ljepote. Glazba mora otkriva vrijeme i dugački dah tišine kao jedinu hranu. Putovanje je to kroz pakao i čistilište, a kroz otvorene prozore nazire se plaža djetinjstva. Andrés Morales i ovdje, kao i u drugim svojim knjigama, koristi vještinu svoga zanata, snagu svojih slika, a u drhtaju nostalgije pronalazi izgubljeni dah djetinjstva što je za pjesnika poput novoga života.

Iz zbirke izdvajam nekoliko pjesama:

*

JEDNA UDUBINA SPALJUJE SOBU U PONOĆ. JEDNA UDUBINA KOJA SE ZATVARA ILI OTVARA. JEDNA UDUBINA NASTANJENA SNOVIMA.

Sve mora nestati, čak i mrmor drveta
u noći proricanja.
Srce se već zaustavlja;
iluzija prolazi tim očima.

Okrutna krhkost, nezaštićenost,
dani i sati, svaki mjesec viđen u
samoći, u tajni,
sve sijeva zbog jedne zrake
i tako udubljeni mislimo na sreću.

Kraj, mir, zaustavljanje,
ono što smo žarko željeli
mora postati stvarnost poput velikoga zida
na kojemu se sudaraju pogledi i želja.

IZMEĐU RITMA i DEMONA SATA, U OKRUTNOJ PUSTOŠI BESKUĆNIŠTVA, IZA PLANINA KONKRETNOGA, MORE JE KONAČNO ZAUSTAVLJENO; MORE PO KOJEMU SE PLOVI VEĆ TOLIKE GODINE, MORE, OGROMNI SVJEDOK SMRTI.

Glazba mora sa zemlje,
oksid soli koja ne nagriza,
anđeli, valovi, grmljavina
svega onoga što je prošlo u jednome trenu:
krug vatre, riječi,
pokret koji miluje bez osvete,
beskorisnost, prostor, krikovi.

hod nogu po pijesku.

Neuobičajena ljepota mira,
dugi mirni dah tišine,
sati onoga koji se vraća sa svojim mrežama
punim nade ili praznim.

Gradovi na obali što se crvene,
brodovi, lađe, vesla kojima se prolazi morem:
trgovanje zaslijepljenih očiju
i gramziva zloba, zavist, plač.
Povijest povijesti koja dahće,
koja je u tom trenutku sada i sutra;
zaborav koji krvari na rubovima
pijući sjećanje svojih koraka.

Oko koje ga gleda, nemirno oko
morat će oplemeniti svoj čisti trag.
Ništa ne mora umrijeti u ovom spjevu:

glazba mora otkriva vrijeme.

(Dragi Štambuku)

Godine 2000. Morales Milohnic objavljuje knjigu *Anotologia personal* (Osobna antologija) u kojoj su okupljene pjesme iz razdoblja 1982.-2001. Od tematskih motiva izdvajam: pustoš, smrt, tišinu, ništavilo, sveopću krizu. Pjesnik govori o svojoj samoći, napuštenosti, koliko ovdje na zemlji toliko i u nekome drugom, utopijskom prostoru. Teme su mu također ljubav i smrt, tišina, razmišljanje o samoj riječi, o stihu, o pjesništvu. U toj knjizi na jednome je mjestu prikupljena pjesnička riječ koja prethodi velikoj promjeni u načinu pjesnikova pisanja.

Ta se promjena očituje u zbirci *Réquiem* (Rekvijem, 2001.), u kojoj se, prema riječima Rolanda Carrasca, „'moraliziraju' iz nutrine jedne obredne pjesme najtragičnije modulacije o čovjeku, smrti i povijesnom iskustvu".

On kaže da "najavljujući novi milenij i slijedeći njegov rušilački dah, stihovi iz ove zbirke aktualiziraju pulsiranje dvostruke poetske svijesti koja, prije svega, prožima najnovije stvaralaštvo Andrésa Moralesa."

Dalje nastavlja: "Vježbanjem stalne poetske misli u djelu Moralesa Milohnica, ponovo se u ovoj zbirci stihova sistematiziraju neizbježni znakovi razaranja elemenata prirode i svijeta, ne samo zato da bi se istaknulo kozmičko iskustvo kraja u jednoj metafori - Kairosu - koja bi za preobraćenike osigurala nadpovijesne razinu - nego i stoga jer je ona i proročki proglas koji ponovno postavlja na scenu izuzetni podvig ljudske sudbine - vrijeme i smrt. Mozartovska polifonija i prijetvorna grčka tragičnost predstavljaju zbir stoljeća na umoru u kojemu u bolnom izričaju molbe i preklinjanja pronalazimo nagovještaj krivnje koja bi omogućila drugo rođenje (Morales Milohnic 2001 : 235-238)".

U ovoj se zbirci možemo u potpunosti uvjeriti da Andrés Morales Milohnic uspješno nastavlja liniju svojih sunarodnjaka pjesnika Pabla Nerude i Nicanora Parre koji su svoju zemlju proslavili po čitavome svijetu. U njoj neumorno brusi svoj poetski ton i formalnu strogoću stihova s namjerom da stvori tonalitet koji bi podsjećao na misu za mrtve i Mozartovu filharmonijsku kompoziciju. Kao najavu budućega milenija i njegova mogućega razorna djelovanja, ovi stihovi izražavaju dvostruku poetsku svijest koja je osobito razvidna u novijoj fazi stvaralaštva Moralesa Milohnica. S jedne strane, radi se o razmišljanju o ljudskoj sudbini, a s druge o prolaznosti vremena. Njegovi poetski opisi posvećeni su vremenu i ljudskoj povijesti. Pjesnik naglašava da sve što je ljudsko ovisi o satima, da su oni nepromjenljivi i da se rokovi izvršavaju. Približava se kraj stoljeća u kojemu ćemo živjeti zajedno dok nam se ne približi kraj jer u konačnici, svi ćemo prije ili kasnije umrijeti. Smrt se ovdje pojavljuje kao nešto blisko, čak potvrdno. Kraj milenija zaslužuje da ga se pozdravi, a tijekom mise za pokojnike treba se tražiti oprost. To je krucijalni trenutak u kojemu se očajnički preklinje. U ovoj su zbirci stihovi Moralesa Milohnica strašni i moćni, optužujući. Pjesnik podiže glas na Oca. Prigovara, ispituje, sumnja u svoju sposobnost opraštanja. U potpunosti osuđuje vremena koja muči savjest, smrt, besmisao. Treba li se oprostiti neumoljivom Bogu? Ipak, zaključuje da na kraju milenija treba imati milosti za njega i za sve druge.

/Bog koji nas preplavljuje nesrećom/Bog s trnjem, krastama i silicijem. /Bog osvete u tome oku./Bog koji je dopustio nepravednu smrt/Beskrajan, svemoćni Bog, sve/(..) Bog koji je otkrio vrata pakla/: Bog koji je stvorio čovjeka i ovaj svijet.

Te dvijetisućite godine na svijetu prevladava strašan osjećaj krivice. Autor nabraja imena koja su simboli zločina: Hitler, Staljin, Hirošima. Toliko je jaganjaca koje je Bog žrtvovao: *Makovi i galebovi, psi, alge, puževi/crvi s česminom, bludnice i škorpioni/, vrele utrobe, krikovi, otpad/dim u razrušenim gradovima/slomljene kosti, glas koji peče/ zemlja (zbor)/Božji jaganjac, jaganjče moj...*

Kad pročitamo te stihove pitamo se je li uopće moguća ikakva nada i kakva je vrst zvijeri čovjek.

Ipak na kraju ove poetske introspekcije Andrésa Moralesa Milohnica, u zbirci *Réquiem*, nailazimo i na nagovještaj obnavljanja, na Lux Aeterna.

Zbog čega je *Réquiem* toliko značajan u poetskom djelovanju ovoga vrsnog pjesnika? Možda zbog toga jer na neki način predstavlja prekretnicu u njegovu stvaralaštvu. U toj su se zbirci održale forme, tonovi i obilježja njegovih prijašnjih zbirki, ali ovdje se ipak radi o značajnom preokretu. Eleonora Finkelstein u predgovoru knjizi kaže da je ona "obredni, dramatičan i izražajan 'posljednji sud' s kojim završava jedna era, najavljivani *Dies irae* u kojem će čitavo jedno stoljeće biti pretvoreno u pepeo i izbrisano samo u jednome hipu vremena (Morales Milohnic 2001 : 1-10)".

Ta poetska zbirka nije samo najava konačnoga kraja. To je prva knjiga ovoga pjesnika u kojoj se ispod gustih sjena na kraju naziru iskre nade. Odnosno, nada se pojavljuje već u završnim stihovima prve pjesme:

Jednoga dana za njih i za nas/, jednom, jednoga dana, doći će nada.

No, takve tvrdnje ne prevladavaju u ovom mračnom djelu punom bijesa, pobune, prosvjeda. U ovoj svojevrsnoj sintezi ranijih zbirki Moralesa Milohnica prevladava prolaznost vremena. A prolaznost vremena obično privlači smrt. Zbog toga čovjek živi u nesigurnome svijetu punom prijetnja. Ostale teme koje se ovdje javljaju su: slučajnost, prisutnost proročanskoga i duboka briga za duhovno. Pjesnik smatra da je čovjekov život nestalan i da se odvija u vremenskom prostoru obilježenome smrću. Zbog toga se on buni i negira je. Boga smatra dalekim bićem koje ne razumije ljudsku stvarnost i zato su poetska riječ i ljepota jedini načini da se savlada smrt, (primjerice, zbirka *Visión del oráculo* prožeta je borbom protiv smrti).

Ana María Cuneo tvrdi da su u zbirci *Réquiem* naslovi Moralesa Milohnica jednaki onima u najstarijoj kršćanskoj tradiciji te da se misa za mrtve najranije spominje 1070. Također naglašava da je gregorijanski pjev, tipičan za crkvenu glazbu u srednjem vijeku, dobio je ime po papi svetomu Grguru Velikome koji je odredio pravila kojih se trebalo pozorno pridržavati. Navodi i da se stoljećima gregorijanski pjev prenosio usmenom tradicijom te da u XIX. stoljeću gubi vezu sa svojim liturgijskim podrijetlom. Iz njezinih razmatranja saznajemo

da se, osim u slučaju Bramsova njemačkoga rekvijema koji koristi druge tekstove iz Svetoga pisma s ciljem da uključi i židovske vjernike, uglavnom čuvaju tradicionalni tekstovi te da je tekst *Libera Me* koji se pjeva se ili moli u trenutku kad se katafalk iz crkve premješta na groblje, kod Moralesa Milohnica usporedan s njegovom posljednjom pjesmom i dodatak misi. Taj je trenutak pun dramatike i predstavlja vrhunac osjećaja.

Zaključuje da je Moralesov *Réquiem* napet i tjeskoban tekst koji se proteže između dvije točke, to jest, između pjesme *Rex tremendae:*

VI. REX TREMENDAE

Bog koji nas utapa u nesreći.
Bog s trnjem, ranama i silicijem.
Bog osvete u tom oku.
Bog koji je dopustio nepravednu smrt.

Ogroman, cjelovit, svemoćan Bog.
Jedinstven, Glas, Grom, Mržnja.

Bog koji je otvorio vrata pakla:

Bog koji je stvorio čovjeka i ovaj svijet.

i posljednje, pjesme *Libera me:*

XVI. OSLOBODI ME

Od vremena koje nas ukrštava poput zamrznutoga groma,
od rokova i dugova prema živima i mrtvima,
od uvijek izrečene kletve zbog nepravde,
od svih laži koje su nas otrovale
i svih laži koje još nisu izrečene.

Od vode i nade u ozdravljenje za vrijeme života,
od slijepih proroka, od polovne istine,
od krika, krvi, dnevnih užasa
i od potpune praznine u samoći zatvora.
Nikada od hekatombe, od prijeko potrebne presude
koja bi trebala zasjeniti mrštenje majki;
nikada od kazni zbog šutljivog praha:
gorkoga strmoglavljivanja onoga
koji to čini zbog krivnje.

Oslobodi me željeza koje je uništilo osmijeh,
oslobodi me kruha nedostojne himbenosti,
oslobodi me straha prema zraci koja pokorava.

Oslobodi me, moj Bože, vlastitoga srca.

Četiri završna stiha izražavaju vrijeme koje je prošlo od pobune protiv Boga do predaje i pokorne molitve da se bude oslobođen samoga sebe, odnosno svojega srca. Zapravo, pjesnik je jako ljutit na to stoljeće. Napada Boga jer vjeruje u njega, a vjerski tekst služi mu kao način sporazumijevanja među njima. Obraća se Bogu jer se osjeća krivcem, a Bog predstavlja nebeske sile. Ali, još se više obraća Isusu koji je prošao kroz smrt kako bi spasio čovječanstvo. Kada se obraća njemu, ton mu postaje blaži, eksplicitniji. Navodi razloge za odmor i vječnu svjetlost.

Govornik (pjesnik) u ovome je tekstu prije svega promatrač čovječanstva. Svjestan je da ono zaslužuje kaznu. U tekstu nailazimo na pjesnikovo *ja* ili pak na *mi* (čovječanstvo). On ne osjeća nadu vjernika nego nostalgiju nekoga tko živi u neizvjesnosti i žudi za drugačijim načinom bivanja na svijetu. Pjesnik tu neizvjesnost prenosi na čitatelja i u njemu izaziva stalnu nelagodu, ali i strah pred najavljenom katastrofom. Jer, bliži se kraj - ljudski i povijesni. Sveprisutni su bol, tjeskoba, nesreća; najavljuje se grad u dimu.

Uz neke promjene, *Réquiem* Moralesa Milohnica slijedi redoslijed mise rekvijema. Do podudaranja dolazi samo u pjesmi *Introitus* i *Kirie*. Razlika postoji u podjeli Sekvencije (crkvene himne) na pjesme *Turba Mirum, Liber Scriptus i Quid Sum Misr Tunc Dicturus.* Pjesma *Recordare* nastala je od dviju pjesama *Recordare i Ingemisco*. Ostale pjesme

odgovaraju liturgijskim tekstovima kojima se dodaje *Libera Me* koji se pjeva po završetku mise. Mozartov *Réquiem* ne uključuje taj rekvijem kojega je autor preuzeo od Fauréa. S *Introitus* i *Kirie* započinje misa koja je zapravo molitva za umrle za koje se traži trajni počinak i vječna svjetlost. Nakon toga se od Boga zahtijeva da se poslušaju molitve onoga tko govori kao i svih smrtnika. Zatim se govori o sudbini čovjeka koji mora umrijeti. Posljednji stih je promijenjena sinteza *Kirie*. Taj poetski tekst odlikuje se prolaženjem i promjenama. Nema zaobilaznoga puta. Ide se odlučnim korakom prema molitvi kako bi čovjek bio oslobođen - ne paklenih muka već vlastitoga srca. Izvjesnosti vjernika suprotstavlja se nostalgija nekoga tko nije tako siguran. Pobuniti se znači da postoji i nešto drugo. Ana María Cuneo smatra da je jedna od najdirljivijih strofa u knjizi ova:

Neka bude, jednom, jednoga dana
nade za njih i za nas (Cuneo 1998 : 6).

U pjesmi se spominju „oni" i „mi". Zna se da su „oni" pokvareni, posrnuli, ludi, heretici. Što se podrazumijeva pod "mi" nije jasno određeno. Izričaju kao što su *nekad, jednoga dana,* izražavaju pjesnikov očaj i nostalgiju, činjenicu da nade gotovo da i nema. Ali, ima puno nesigurnosti. Poetsko ja nije samo svjedokom propasti stoljeća koje to zaslužuje. Glas koji najavljuje i objašnjava sve što se dogodilo predstavlja i nekoga tko igra važnu ulogu u povijesnim događanjima te predstavlja moguću nadu za aktualnoga čovjeka.
U pjesmi *Dies irae* središnji motiv je kazna koju će sudac pravednik primijeniti na čovječanstvo. Pjesma započinje dugačkom anaforom od dvadeset od dvadeset i dva stiha u kojima se govori o situacijama koje će izazvati božanski bijes. Pjesnikovo „ja" ne pojavljuje se u izravnom obliku, ali on nabraja neke situacije zbog kojih se čovjeka ne bi trebalo kazniti. Dok mrtvi moraju položiti račune pred sucem i krenuti u smrt bez ičega, lišeni svega, govornik se drži na odstojanju i nabraja u trećem licu.
Profesorica Cuneo zamjećuje da su čak i bogovi u koje su ljudi vjerovali, mrtvi. Također napominje da je prizor u kojemu je svijet glava nad koju se nadvija sjekira u podne, preuzet iz 14 poglavlja *Apokalipse* (Cuneo 1998a : 6).
Skreće pozornost i na pjesmu *Liber Scriptus* koja u epigrafu navodi stih latinskoga teksta. Liber scriptus znači da će se otvoriti knjige u kojima je napisano sve ono za što će čovječanstvo biti kažnjeno. Ovdje se ponovo govori o „nama", o čitavome čovječanstvu. U tome se stihu javlja i prorok, lik koji posjeduje „snažnu moć da pokazuje raj ili da gradi

pakao". Ali, sada ono što je navedeno u knjigama nije dokaz za suđenje jer „šifre su se izgubile, knjige stare." Nema mudroga proroka ni jasne poruke.

U pjesmi *Rex Tremendae* predstavljen je grozan kralj kojega se ipak može moliti za milost. Sada se ponovo radi samo o jednom glasu koji opisuje propast svijeta i čovjeka. Lik iz pjesme ništa ne traži, on samo opisuje toga zločestoga Boga

koji je otvorio vrata pakla:
Boga koji je stvorio čovjeka i ovaj svijet.

Čovjek se buni i za sva zla krivi Boga. Nailazimo na suprotnost kršćanskoj tradiciji jer se radi provokaciji, bijesu.

Pjesma *Recordare,* koja je u liturgiji molba za spas, u ovom je slučaju pjesma o očaju, o potpunoj sumnji. U njoj je razvidna promjena i u tonu. Ovdje nailazimo na molitvu i podsjećanju na Krista te na one koje on spasio: po prvi put se u ovoj zbirci javlja nada u uskrsnuće.

U pjesmi *Domine* poetski lik opet postaje *ja* i traži oslobođenje za druge žive i mrtve od straha. Ovdje se pojavljuje i slika pakla. Pakla kojega je *Rex Tremendae* otvorio za samoga Boga. Hostije na misi znače nadu prelaska iz smrti u život.

VII. RECORDARE

Vjetar leluja sunca u očima
pokrivenim prahom, u prahu smirenim,
i polijeva nemirom, odsutnošću ili plačem
beskrajan trag prve erozije
nejasnoga sjaja ideja,
čistoga oceana od kostiju koje klize
u samoj svijesti, u tami mjeseca.
Vjetar mete ulice dugačkoga groblja:
brod pristaje u spaljenu luku
revolucije ili pokoravanja.
larvi i crva, lišajeva i insekata.

Sve traje: ništa ne traje.

grješka neba ili popljuckana kopija:

Slaba ravnoteža atoma i prostora,
bijedne materije koja u tom trenutku gnjili u kolijevci,
vode koja nije voda: svjetlo koje nikada ne sja,
obmana iza obmane uspomena, grob.

Neka među zidinama odzvanja glas velike praznine,
neka vjetar ponovno bez prestanka njiše sunce.

Sjećanje zaboravlja, zemlja ne cvjeta.

Na kraju se ipak pojavljuje Lux eterna koja, u misi za pokojne odgovara Communiu i koja, zapravo, znači da je Bog milosrdan.

XV. LUX AETERNA

Kap nade nad crvenom kapljom
koja u malome suhome mlazu protječe svake godine
stoljeća koja obogaćuju kosti i sjećanja
čitavoga jednoga života, uništena samo jednim valom.

Mir koji nas preplavljuje nakon ogoljele ljubavi
i odjek drugoga odjeka u dubinama,
sve se podiže iz svoga okrutnoga odmora
kako bi se vratilo koraku, nektaru, samome
čudnome osjećaju dražesnoga pokreta
koji su jednom imali živci i tijelo.

Uskrsnuće atoma ispunjenoga pepelom,
uskrsnuće sina kojega su roditelji sahranili,
uskrsnuće poslijepodneva i noći i jutara
izgubljenih u udubini ukočenoga groblja.

Svjetlost koja se penje iza planina,
elektrizirajuća zraka toga mirnoga pogleda,
sjena sjene koja nam jasno vraća
sposobnost praznih i savršenih riječi:

Sve ustaje i uzvikuje svoje nesreće,
svoje žudnje, svoju sudbinu, svoje mržnje, svoje žalosti.
Sve se procjenjuje na dnu oceana
koji ispunjava radost uzalud izabranoga.
Nitko nam ne prethodi i nitko nas ne čeka:
nitko nije nikada bio i nitko neće biti dalje;
nitko u tom snu bogova koji zamišljaju
zemlju, planete, svjetove, zvijezde.

Samo u toj kapi krvi, nade,
U tome tankome mlazu koji kruži po sjećanju;
bez naglasaka, i jezika i riječi,
u tome anđeoskome izrazu lica, vremenu, golubovima,
tamo boravi čovjek koji čeka zbog bogova,
tamo borave bogovi koji vjeruju u čovjeka.

U zbirci *Demonio de la nada* (Demon ništavila, 2005.) Morales Milohnic kao i uvijek jako pazi na ritam. U njoj je također razvidan utjecaj španjolske poezije, osobito one pjesnika Generacije '27. Naslov knjige je također preuzet od jednoga Španjolca - Emilija Pradosa čijim stihovima knjiga i počinje. Jedna je pjesma, pak, posvećena Lorki. Morales Milohnic, bez obzira na temu (bila to smrt, razmišljanje o prolaznosti vremena i sjećanje ili nešto drugo) piše elegantno i ritmično.

Drugi dio knjige naslovljen je *Cinco cuerpos del pecado* (Pet tijela grijeha) i zasniva se na pet fotografija Core Requena. Čini se da je ta knjiga na neki način nastavak zbirke *Memoria muerta* (Mrtvo sjećanje, 2003.) i da su u njoj jako važni autorovi doživljaji i sjećanja. Također se osjeća promjena u njegovu načinu pisanja, koja se javila s *Réquiemom*. Njegova je poezija sada drugačija od one prijašnje koja je posjedovala jedinstvenu ljepotu i pomalo sličila na

haiku poeziju. Morales Milohnic sada do maksimuma istražuje jezik i njegove prednosti i nedostatke, njegov užas i ljepotu.

U *Demonu ništavila* nailazimo na demona među nama koji se nalazi u svim našim djelima i postupcima. U knjizi pjesnik razgovara sa svojim demonima i ima snažnu potrebu shvatiti gdje je njegovo mjesto u svemiru. Svjestan je neprestane smrti svuda oko sebe i to ga čini tužnim, ali na kraju je prihvaća kao nešto iznimno važno za njegovu svijest. I u ovoj knjizi Andrés plovi po moru boli.

Vode sjećanja navode ga na sumnju. Zna da je čovjek pokvaren, pun nedostataka i da je jedino djetinjstvo doba sreće i savršenstva. Prizori koji se opisuju u ovoj knjizi su odlomci koji dobivaju odlučan ton tek kad se ujedine. I ovdje se pojavljuju otoci, djelići nade.

Posljednji dio *Demona…* naslovljen je *Pet tijela grijeha*. Prema autoru to su: pohota, oholost, proždrljivost, škrtost i bijes. Ti se veliki grijesi pojavljuju na kraju knjige i nestaju u trenutku dok se pjesnikov mrtvački pokrov nalazi u paklu. Poslije se pjesnik upućuje prema vratima posljednjega suda.

Ova je zbirka na neki način posthumna, to je posljednja knjiga kojom se završava putovanje kroz poeziju. Ona je ujedno i privlačan poetski izazov, prepun slika, u kojem se otkrivaju grozne stvarnosti koje uglavnom svi mi zamjećujemo oko sebe.

A ovo je taj naš *Demon ništavila*:

Krv jaganjca prolivena iz kaleža,
mržnja i tišina bodre te dane
prepune gromova i munja koje mi padaju
posred lica, zbog čiste suhe ljubavi.
Oči su se zadubile u već raspadnute očeve kosti.
U njegovoj mrtvačkoj odjeći čuje se poslijepodne
i u grlo se vraća krik okaljan
morima divljaštva, zaborava, odsutnosti.
Iskopati prste iz oproštaja,
prepoznati nebo koje, nemirno, još uvijek čeka;
čuti ono što se guši iza riječi
i vidjeti sljepilo. I vidjeti sljepilo.
Još uvijek mi u glavi odzvanja rana,
od kapka bez sna, od noćnoga seksa,
od zablude tada spokojnoga daška

i ništa više ne tješi dotrajalu uspomenu.
Zatvaraju se vrata jedne osamljene kuće
I čovjek, otac, dijete, najavljuju svoj slom.
Neki zastor u kazalištu apsurda pada
i mrtvo sjećanje grize kao privezana životinja.

(Felipeu Cortésu)

Ovi su stihovi žestoki i slikoviti, a teku sporo. Demon je univerzalan lik i metafora ljudskoga duha. Taj demon ništavila prisutan je u svemu, on je svuda oko nas. Nalazi se i u samom pisanju, u beskonačnoj pustinji, u potpunoj tišini koja prevladava nad riječima. Zlo je svugdje oko nas, pa čak i u poslu opisivanja svijeta. Pjesnik je nemoćan i ne može dati bolju sliku svijeta. Smrt, samoća, zaborav, tuđa okrutnost sve je to naša sudbina, fatum. On smatra da više nitko nije nevin, da žrtva i krvnik dijele krajolik zagađen nasiljem: „Zlo prolazi zrakom koje me obavija/i zasljepljuje moje zjenice u noći".

U pjesmi *La bestia* (Zvijer) koja se odnosi na Irak, Morales Milohnic nam daje do znanja da demon živi u svakom od nas.

Slike ovoga demona, prema riječima Luisa Riffa E., podsjećaju na Goyina monstruma, ali prerušenoga u opasno hirovitu djevojčicu (Riffo, Luis, E.: Demonio de la nada. El Mercurio de Valparaíso, 13. 10. 2006.)

Uređuje svoje kandže, plete svoje kose,
U zrcalu promatra svoje prijeteće tijelo
Kao neka čudna djevojčica koja mrzi lutke
razbija si glavu i jede svoju utrobu.

Taj pali anđeo donosi prokletstvo, zaborav i odvratnost. Riffo napominje da „tvrdnja 'da živimo te besmislene dane bez uspomena' izgleda kao upozorenje na dobrovoljnu amneziju kojom smo kolektivno pokapali naše povijesno sjećanje, a posljedica toga je slabljenje riječi, sredstva koje nam služi da bismo si izgradili našu stvarnost. Postoji kazna zbog odvratnih stvari, uzaludna agitacija, 'delirij mirnoće' kojemu nas podvrgava sadašnjost u kojoj nas 'vrijeme umotava u mrtvački pokrov'. (Riffo, Luis, E.: Demonio de la nada. El Mercurio de Valparaíso, 13. 10. 2006.)

Osim ovoga pluralističkoga viđenja naše stvarnosti, Morales Milohnic daje i osobno viđenje poetske i životne pustolovine u kojoj „odjekuje umoran, pomalo bijesan glas stanovnika novoga stoljeća koji se suočava sa svojim vlastitim demonima i s demonima svijeta." (Riffo, Luis, E.: Demonio de la nada. El Mercurio de Valparaíso, 13. 10. 2006.)

Ta je knjiga vrlo privlačan izazov uz obilje slika. Pred našim se očima pojavljuju strašni prizori koje nam nameće netko tko nas, ljude, želi kazniti.

A mi se moramo obračunati s demonom koji je u nama ili oko nas.

Zbirka *Memoria muerta* (Mrtvo sjećanje, 2003.) zapravo je poetsko razmišljanje o sadašnjosti i o prošlosti uz obmane, potvrđivanja i opsjene sjećanja. U njoj nailazimo na skokove u kronologiju vremena. U ovoj se zbirci sjedinjuju pjesnikove priče, doživljaji, uspomene; prožimaju se varke i zaborav. Pjesme su razvrstane tematski - govore o ljubavi, smrti, nezaštićenosti, vremenu i vlastitoj književnosti. Pjesnik pribjegava intertekstualnosti i sve ujedinjuje na spontan način.

Izdvajam neke pjesme:

POVRATAK

Padajući u zraci na glavu hrabroga čovjeka,
poezija se vraća u kapima kiše:
poput vatre, pucketajući, poput vatre se vraća,
poput mora, poput slomljenih valova
poezija zatvara svoje oči galopirajući;
spokojni pepeo razbija

obrise.

Voda koja će naići, rijeke koje se zamućuju.

Poezija vrišti pohlepnom mržnjom.

(Eduardu Espini)

ZBOGOM U KAVANI

Riječi narušavaju mir ili oblake
koji sada (a ne prekjučer)
prolaze prostorijom.
Riječi slomljene jalovim zaklinjanjem
i dva mirna gosta čiji koraci ne škripe
(kad koračaju)
udubljeni dimnjaci po kojima udara kiša.

Paradoks kaligrafskoga univerzuma Boga:
dva isprazna pogleda u jednu točku prostora
nijemi vokali, nijema početnica,
ponovno ljutnja ili ljubav ispružena
u praznome naletu zrele boli
koja otkriva svoju nesreću zametku i smrti.

Riječi ranjavaju sretne razmjere,
zrak već razderan od oproštaja,
na kraju, bez prozirnosti drveća ili ogledala
oči sklanjaju svoju savršenu samoću.

1999

Metali u očima i ruke koje prolaze po
koži s nametnicima usidrenim u glas.

Stoljeće koje odzvanja u samome bezdanu.
Vrata koja se zatvaraju i koja nitko nikada nije otvorio.
Krv smirena suhim ranama.
Meso koje odaje okrutno zbogom, zbogom.

Oči koje ne gledaju, osakaćene ruke;
utrnut jezik, strah koji se vraća.

Slijepo proricanje u mrtvim jutrima
sve je što ostaje ne znajući zašto.

(Robertu Díazu Muñozu)

HAVANA

Jedan dječak pita za kamenje,
lukove, pročelja, za mahovinu
koja titra u noćnome ritmu
i raste uz gromki osmijeh.

Crni i bijeli dječak pri zalasku sunca
igra se na stupovima
bez palača,
izlazi u vrt nemirnoga sna.

Luka, grad, more, zidine,
razgolićuju mirnoću čitave noći,
kližu se dremljivost i znoj.

Havana prolazi kroz vrijeme u jednome zagrljaju,
u poljupcu koji si možda nikad nismo dali.

Havana je kompas bez sjevera:

Jedan glas za vratom mi kliče,
divlji mig jednoga anđela koji sada pleše.

(samo Nataliji)

LJEPOTA

Ne gubitak, nikada, ni nezaštićenost,
mirni i suh dah sreće:
ritmovi koji klize po ovome svitanju
i ribe koje razgolićuju mora i oči
kamenja (ili crva), noći koje ne završavaju
u groznici, vatri, lomačama,
u potpunome požaru
gdje se može spaliti glazba koja ranjava,
lica mrtvaca,
(ono razbijeno ogledalo neke vračare)
čudno zadovoljstvo tijela koja se mrze
i tijela koja se privlače u okliznuću i poljupcu.

Ne pustinji koja se vraća s kostima i s mučenicima,
s tajanstvenim dahom svila koje se paraju
i savršenim brojevima istrošenih bogova:

Zamišljanje razara svako povezivanje
ponavljanja, mudraca i svetaca.

Pokrov dana, onaj besani krik,
stari balčak sablje blijedih ratnika,
najsavršenije nago tijelo u metalu
mišića i udubina, sačinjeno od kože i mrtvih dana;
ono što nas zove, onaj koji nas je napustio:

Slijepi čvor vapi za onima koji stupaju u mimohodu,
za udolinama i planetima neba koje se ne podučava
ni računanju ni brojčanicima,
ni zvijerima ni škorpionima:

Možda zemlja zatvori svoje blistave oči.

Možda nas nemilosrdna ljepota izgubi i ponizi.

(Mateu Goycolei)

Kad bismo donosili zaključke o poeziji Andrésa Moralesa Milohnica, prvo bismo zaključili da je ta poezija čudesna. Ona je i neobična, neuobičajena, jer se u njoj skladno isprepliću teme ljubavi, jezika i smrti. Moglo bi se reći da je njegova poezija na neki način amalgam utjecaja odabranih predstavnika čileanske poetske tradicije (Huidobro, Mistral, Neruda, Rojas, Hahn, Zurita) i španjolske mistične poezije. Ne možemo zaobići ni Rilkea, Baudelaira i Rimbauda. Miguel Ángel Zapata s Hofstra University iz New Yorka, kao tipične elemente koji je obilježavaju, izdvaja pustinju i vodu. Teme vode i mora neprestano su nazočne u njegovu stvaralaštvu (vodena pustinja, praznina) od prvih objavljenih pjesama. Prema Zapati, voda (odnosno tekst), je pukotina koju mora ispuniti jezik. Ali, u tome neprekidnome procesu pjesnik zapravo prikazuje put poetike koja se raspršuje: ulazi i izlazi iz avangarde, kreće drugim pravcima, vrti se oko percepcije unutarnjih (kuća, jezik) i vanjskih prostora (grad i njegova okrutnost). Sve se to događa usred rasterećivanja od slika koje se javljaju iz složene providnosti. Kuća (prvi univerzum) otvara se kako ne bi bila samo kuća onoga koji govori nego i kuća svijeta u kojemu žive knjige i gradovi. U isto vrijeme, vrlo rano, javlja se neki znak nesreće koja pjesnika povezuje s tematikom koji su koristili Meksikanac José Emilio Pacheco i Čileanac Oscar Hahn.

Zapata smatra da u poeziji Moralesa Milohnica pustinja budi misao na ljubav i pisanje te osjećaj samoće svijeta. Voda se iskazuje kao metafora pustinje: more je pustinja puna dina i riječi, ali također i oskudice, praznine u vremenu. Zbog toga se u njegovim prvim knjigama često spominje voda: 'U svim rijekama svijeta/tražio sam pustinju u vodi' (Soliloquio de fuego).

Nakon skoro dvadeset godina objavljivanja poezije, u načinu pisanja Moralesa Milohnica dolazi do znatnih promjena. Istraživao je nove teme i oblike i počeo ih primjenjivati. On sada bira poeziju koja dolazi iznutra (kako Zapata kaže iz prostorije bez prozora) i ide prema prirodi, vanjskome. Ili „od samoće boce i kuće do Apokalipse".

Ako Moralesa Milohnica usporedimo s drugim pjesnicima, možemo zaključiti da se kod Pacheca nesreća uvijek pojavljuje iz urbanog kaosa, i da su kod Hahna, koji koristi klasične poetske forme, glavne teme smrt i ljubav. Dok on koristi elemente fantastične književnosti u kojoj se zapaža oživljavanje klasičnoga španjolskoga jezika kao i upotreba popularnoga čileanskoga govora, Morales Milohnic više voli spektar predmeta, više se bavi onim

egzistencijalnim. Bez grižnje savjesti rabi sjećanje. U njegovoj je poeziji vidljiv i utjecaj Raúla Zurite koji, kako tvrdi Zapata, kao pjesnik istražuje „površinu teksta i površinu neba". Dok je za Zuritu nebo veliki tekst koji obnavlja jezik i Univerzum približava riječima, Morales Milohnic radije bira složenu i netransparentnu poeziju - smatra on.

To mračno i netransparentno razvidno je u djelima još dvojice velikih pjesnika koji su utjecali na Moralesa Milohnica - Čileanca Gonzala Rojasa i Španjolca Luisa de Góngore.

Poezija Moralesa Milohnica otvara put prema prošlosti ne gubeći onaj u sadašnjosti. On osuđuje, razara i gradi, gleda prema natrag ne zaplićući se. Pravi svoju vlastitu viziju, kombinira, poništava i opet stvara. Razvidno je da je puno čitao nadrealističke pjesnike, španjolsku generaciju '27 - Lorku, Cernudu, Aleixandrea, San Juana de la Cruza, biblijske tekstove, Huidobra, T. S. Eliota. Ali, od svih drugih pjesnika razlikuje ga činjenica da je njegova poezija negdje između misterija i poniženja čovječanstva, između krika i najnježnije glazbe, između predbacivanja i buntovništva. Ona je poput duhovne energije. Obnavlja poetsku viziju. Istovremeno je sačinjena i od vatre i od vode. Puna je promjena, raznolika. Usprkos stalnoj tematici, čitatelj može naići na sasvim drugačije pjesme napisane različitim jezikom. U pjesničkome stvaralaštvu Moralesa Milohnica neprestano se izmjenjuju svjetla i mračna poezija, sunce i sjena, vatra i voda, pisanje i sjećanje. To su njegove stalne teme.

U jednom intervjuu ovaj pjesnik kaže da „treba tražiti providnost jezika. Izaći iz tunela u kojemu se nalazimo i o kojemu govorimo koristeći veliko slovo. Napraviti prijestup ne prestajući biti vjerni sjećanju. Rasplesti svoje vlastite čvorove riječima; ostalo je čisti prekid s onim što još uvijek nismo otkrili u tradiciji." (Intervju s Alexanderom Sequénom-Mónchezom. La Prensa Literaria, Nicaragua, srpanj 2000.)

Najnovija poetska zbirka Moralesa Milohnica naslovljena je *Ejercicio de escribir* i definirana je kao „Predmet - knjiga". Radi se o stihovima složenim poput kocke koji se mogu nadopunjaviti.

Iako je Andrés Morales Milohnic prije svega pjesnik koji svojom osebujnom poetskom djelatnošću već sada znatno utječe na mlade čileanske pjesnike, on je i istaknuti esejist te književni kritičar koji piše o čileanskoj, hispanskoameričkoj, španjolskoj i europskoj književnosti. Objavio je ova prozna djela: *Antología poética de Vicente Huidobro* (Poetska antologija Vicentea Huidobra, 1993.), *Un ángulo del mundo. Muestra de poesía iberoamericana actual* (Jedan kutak svijeta. Prikaz suvremene iberoameričke poezije, 1993.), *Anguitología. Poesía y prosa de Eduardo Anguita, Anguitología* (Poezija i proza Eduarda Anguite, Anguitologija, 1999). *Alazor de puño y letra* (Poezija Vicentea Huidobra, 1999.), *España reunida: antología poética de la guerra civil española (ensayo y antología*

(Okupljena Španjolska: poetska zbirka španjolskoga građanskoga rata - esej i antologija, 1999.), *De palabra y obra* (O riječi i djelu, 2003.), *Antología de Prosa y Poesía de Miguel Arteche* (Antologija proze i poezije Miguela Artechea, 2001.)

Kao primjer navodimo kraći esej naslovljen *Čileanska i španjolska poezija - sličnosti i razlike* - objavljen u knjizi *De palabra y obra* (O riječi i djelu, Santiago, 2003.) u kojemu Morales Milohnic uspoređuje španjolsku i čileansku književnost (zapravo jedan njezin dio), opisuje značajke književnih pravaca i razmatra osobitosti svake od tih lirika s jedne i s druge strane Atlantika. Ističe značaj pjesnika naraštaja '27 za španjolsku književnost te Óscara Hahna, Gonzala Rojasa, Pabla Nerude i Gabriele Mistral u čileanskoj književnosti kao i odnos prema tradiciji u te dvije zemlje.

Drugi prozni tekst koji izdvajamo iz njegova proznoga stvaralaštva je članak *Prisutnost i odsutnost Pabla Nerude u suvremenoj čileanskoj poeziji* koji je bio referat na simpoziju "Život i djelo Pabla Nerude" održanome u Zagrebu 10. rujna 2004., u povodu stote obljetnice Nerudina rođenja. U njemu naglašava značaj djela Pabla Nerude u čileanskoj književnosti. Smatra da je on, skupa s Gabrielom Mistral, Pedrom Pradom, Vicenteom Huidobrom i Pablom de Rokhom, jedan od pet "temeljnih" pravaca suvremene čileanske poezije te jedan od izvora iz kojega izvire velika nacionalna poezija tijekom čitavoga dvadesetoga stoljeća i u prvim godinama dvadeset i prvoga stoljeća. Prati Nerudino pjesničko djelovanje od romantičnoga autora - početnika u zbirci *Sutonske pjesme* (1923.) preko zbirke *Dvadeset ljubavnih pjesama i jedna očajnička* (1924.), *Sveopćeg spjeva* (1950.), koji obuhvaća povijest, zemljopis, floru, faunu, krajolik, običaje, boli i borbe čitavoga američkoga kontinenta pa do zbirki *Stihovi kapetana* (1952.-1953.), *Elementarne ode* (1954.-1956.- 1957.), *Estravagario* (1958.) *Zapisi iz Isla Negre* (1964.). Opisuje reakcije na polemičke glasove, čak i protivne generaciji 1927. (Vicente Huidobro, Pablo Neruda, Pablo De Rokha) među kojima se ističe "antipoeta" Nicanor Parra. Zaključuje da je Nerudin trag u čileanskoj književnosti neizbrisiv i nezaobilazan.

Andrés Morales Milohnic jedan je od najvećih promotora Hrvatske i hrvatske kulture u Čileu, a već sam spomenula da se okušao i u prevođenju hrvatske poezije na španjolski. Jako voli poeziju Drage Štambuka o kojoj je pisao u nekim čileanskim književnim časopisima.

O knjizi Drage Štambuka *El viento de las estrellas oscuras* (Vjetar s tamnih zvijezda) između ostaloga, rekao je: "Pred nama je autor koji promatra krajolik, povijest i sadašnjost poput najtankoćutnijega promatrača i erudita; prekaljeni obožavatelj vremena koji uspijeva njegovati tradiciju i upitati se za budućnost svoje zemlje, svojega naroda, svojih vlastitih riječi... ne koristeći nikakav jeftini ustupak pun samosažaljenja koji bi mu pogodovao.

Naprotiv, Štambuk se puno puta pojavljuje kao filozof, kao stoik, koji ne dvojeći ni trenutka, koristi profinjenu ironiju i kritiku za ispitivanje drugih, kao i za samoispitivanje kako bi obavio ispit savjesti (pojedinačne i skupne) u složenoj intelektualnoj i emotivnoj sudbini svojega ljubljenoga hrvatskoga naroda. Ali, Štambuk je također pjesnik vremena. Miješajući svoju povijest s onom svoje zemlje, osobnu povijest s poviješću drugih, uspijeva prodrijeti u kronološki slijed kako bi ga utemeljio kao mitski, ili, u drugim prigodama, kako bi poništio njegovu dijakroniju uspostavljajući magijsku istovremenost koja nas podsjeća na Constantina Kavafisa ili Yorgisa Seferisa".

(El viento de las estrellas oscuras, Santiago: RIL, 2003.)

Morales Milohnic bio je ravnatelj Hrvatsko-čileanskoga kulturnoga centra u Santiagu i jedan od pokretača osnivanja Katedre za hrvatski jezik na vodećem sveučilištu u Čileu, Universidad de Chile.

Analizu o ovome čileanskome pjesniku s tri domovine završit ćemo njegovom prelijepom pjesmom *Adriático en Dubrovnik* iz zbirke *Ejercicio de decir:*

More u Dubrovniku

To more to more. To more

Jedinstveno savršeno skladno
neprestano se zibajući u svojemu spokoju
svečanost jezični obred

Tu je lice sati
ruka koja prelazi i ne diše

(Vidio sam kako sunce zalazeći
predviđa zanos odlazak)

Argonauti koji se vraćaju s jabukama
ljiljanima otoci u rukama
i težina mojih očiju u njihovom putovanju

Ovdje je more potpuno u svojoj nagosti
krhko strašno čitavo tijelo

ovdje sabire san svojom krvlju
a sunce slama njegovo naslućeno središte

(Jaimeu Silesu)

b) Suvremenici

Hernán Andradte Martinic (1953.), dramski pisac i pripovjedač rođen je u Punta Arenasu. Drame *Rueda la rueda* (Vrti se kolo) i *El vuelo de Dagoberto* (Dagobertov let) izvodile su se u njegovome rodnom gradu. U njima se govori o proživljavanjima suvremenoga čovjeka, o njegovim sukobima i nedoumicama, o apsurdima s kojima se suočava.

Ramón Díaz Eterovic (1956.) rođen je u Punta Arenasu. Njegovi preci po majci, kao i mnogi drugi Hrvati, došli su u Čile s otoka Brača. Jedan je od najznačajnijih suvremenih čileanskih književnika - pjesnik, esejist, pisac pripovijetki i romana. Neka od njegovih djela su: knjige poezije *El poeta derribado* (Iscrpljeni pjesnik, 1980.) i *Pasajero de la ausencia* (Prolaznik u odsutnosti, 1982.); knjige pripovijedaka: *Cualquier día* (Bilo koji dan, 1981.), *Obsesión de Año Nuevo* (Novogodišnja opsesija, 1982.), *Atrás sin golpe* (Natrag bez udarca, 1985.) i *Ese viejo cuento de amar* (Ta stara priča o ljubavi, 1986.), te romani *La ciudad está triste* (Grad je ožalošćen, 1987.), *Solo en la oscuridad* (Sam u tami, 1992.), *Nadie sabe más que los muertos* (Nitko ne zna više od mrtvaca, 1993.), *Ángeles y solitarios* (Anđeli i osamljenici, 1995.), *Correr tras el viento* (Trčanje za vjetrom, 1997.), *Nunca enamores a un forastrero* (Ne zaljubljuj se u stranca, *1999.), Los siete hijos de Simenon* (Sedmero Simenonove djece, 2000.), *El ojo del alma* (Oko duše, 2001.), *El hombre que pregunta* (Čovjek koji pita, 2002.), *El color de la piel* (Boja kože, 2003.), *A la sombra del dinero* (U sjeni novca, 2005.), *El segundo deseo* (Druga želja, 2006.), *La oscura memoria de las armas* (Mračno sjećanje na oružje, 2008.)

Među njima su i ona za najbolju objavljenu knjigu de Santiaga 1982., 1994. i 1996.

Ovdje je more potpuno u svojoj nagosti
krhko strašno čitavo tijelo

ovdje sabire san svojom krvlju
a sunce slama njegovo naslućeno središte

(Jaimeu Silesu)

b) Suvremenici

Hernán Andradte Martinic (1953.), dramski pisac i pripovjedač rođen je u Punta Arenasu. Drame *Rueda la rueda* (Vrti se kolo) i *El vuelo de Dagoberto* (Dagobertov let) izvodile su se u njegovome rodnom gradu. U njima se govori o proživljavanjima suvremenoga čovjeka, o njegovim sukobima i nedoumicama, o apsurdima s kojima se suočava.

Ramón Díaz Eterovic (1956.) rođen je u Punta Arenasu. Njegovi preci po majci, kao i mnogi drugi Hrvati, došli su u Čile s otoka Brača. Jedan je od najznačajnijih suvremenih čileanskih književnika - pjesnik, esejist, pisac pripovijetki i romana. Neka od njegovih djela su: knjige poezije *El poeta derribado* (Iscrpljeni pjesnik, 1980.) i *Pasajero de la ausencia* (Prolaznik u odsutnosti, 1982.); knjige pripovijedaka: *Cualquier día* (Bilo koji dan, 1981.), *Obsesión de Año Nuevo* (Novogodišnja opsesija, 1982.), *Atrás sin golpe* (Natrag bez udarca, 1985.) i *Ese viejo cuento de amar* (Ta stara priča o ljubavi, 1986.), te romani *La ciudad está triste* (Grad je ožalošćen, 1987.), *Solo en la oscuridad* (Sam u tami, 1992.), *Nadie sabe más que los muertos* (Nitko ne zna više od mrtvaca, 1993.), *Ángeles y solitarios* (Anđeli i osamljenici, 1995.), *Correr tras el viento* (Trčanje za vjetrom, 1997.), *Nunca enamores a un forastrero* (Ne zaljubljuj se u stranca, *1999.), Los siete hijos de Simenon* (Sedmero Simenonove djece, 2000.), *El ojo del alma* (Oko duše, 2001.), *El hombre que pregunta* (Čovjek koji pita, 2002.), *El color de la piel* (Boja kože, 2003.), *A la sombra del dinero* (U sjeni novca, 2005.), *El segundo deseo* (Druga želja, 2006.), *La oscura memoria de las armas* (Mračno sjećanje na oružje, 2008.)

Dobitnik je tridesetak književnih nagrada. Među njima su i ona za najbolju objavljenu knjigu 1995.godine koju dodjeljuje Vijeće za knjigu i Nagrada grada Santiaga 1982., 1994. i 1996. Bio je u finalu za nagradu *Casa de las Américas, Dashiell Hammett,* Međunarodnoga udruženja pisaca policijskih romana i argentinske nagrade *Planeta.* Njegova su djela objavljena u antologijama pripovijedaka u Hrvatskoj, Španjolskoj, Južnoj Americi i

Sjedinjenim Američkim Državama i prevođena na više jezika. U čileansku je književnost uveo "crni roman".

Kao što sam već spomenula, Hrvatsku prvi put posjećuje 1997. godine kad je bio gost Zagrebačkih književnih razgovora. Tom je prigodom posjetio i otok Brač, te pronašao nekoliko svojih rođaka. Često se prisjeća svojega djetinjstva provedenoga u hrvatskoj četvrti u Punta Arenasu, na obalama Magallanskoga tjesnaca.

Prijevod prvoga romana Díaza Eterovica objavljen je kod nas 1999. godine u nakladničkoj kući Nova knjiga Rast. Objavljivanje prijevoda potaknuo je književnik Ante Zemljar, a prevela sam ga ja. Radi se o detektivsko-špijunskom romanu *Trčanje za vjetrom* čija se radnja odvija u Punta Arenasu, a glavni lik mu je Hrvat Yako Rendic. U njemu nema detektiva Heredije koji otkriva crnu čileansku svakodnevicu, nego se s puno nostalgije oživljava ozračje grada Punta Arenasa početkom dvadesetoga stoljeća. U najjužniji grad na svijetu radi špijunskoga zadatka dolazi hrvatski iseljenik Yako Rendic i umiješa se u međunarodnu spletku. Namjeravao je ostati u Punta Arenasu samo do kraja rata, ali njegova strasna ljubav s miljenicom javne kuće Martinom izaziva osvetu i zauvijek ga vezuje uz nju i Čilеanca Changa.

Roman *Ne zaljubljuj se u stranca,* preveden je kod nas 2001. To je art-krimić u kojemu detektiv Heredia pokušava riješiti slučaj ubojstva jedne mlade žene. Radnja se opet odvija u piščevu rodnom gradu Punta Arenasu.

Treće djelo ovoga pisca objavljeno u Hrvatskoj je roman *Sedmero Simenonove djece.* Prvo je objavljen u Santiagu 2000. godine u izdanju izdavačke kuće *LOM,* a potom u Barceloni 2001. godine u izdanju *Seix Barrala.* Glavni junak romana ponovno je samotan, marginalan, razočarani detektiv Heredia koji ovoga puta istražuje slučaj ubojstva istaknutoga odvjetnika iza čega se skriva mračna drama vezana uz izgradnju plinovoda između Argentine i Čilea. Tu se isprepliću i politički i gospodarski interesi koji narušavaju ekološku ravnotežu. Privatni detektiv Heredia istražuje slučaj ubojstva, ali isto tako i čileansku stvarnost. Vraćajući se s obale gdje je radio i ljetovao, prenoći u jednom hotelu u Santiagu gdje se događa ubojstvo. Budući da njega okrivljuju za to ubojstvo, odlučuje otkriti što stoji iza toga. Heredia je profinjeni detektiv koji dobro poznaje književnost i ima izvrstan glazbeni ukus, a citati poznatih književnika često se ponavljaju u razgovorima s njegovim mačkom Simenonom koji je zapravo njegova savjest. Čitatelju se istodobno nudi romantična i cinična atmosfera, dok je sam Heredia istodobno i nježan i grub. Uz mačka Simenona koji postaje samohrani otac, tu su i prodavač novina Anselmo, Heredijin susjed i prijatelj, proročica Madam Zara koja se zainteresirala za detektiva, ali se kasnije udaje za Anselma, Amerikanac Ballinger, novinar

Cambell i niz drugih zanimljivih likova. Heredia stanuje u stanu koji mu je ujedno i ured, u jednoj od starih gradskih četvrti u središtu grada. U tome dijelu ima mnogo barova, trgovina, restorana i noću je dosta opasno. Ova je gradska četvrt privlačila književnike - boeme dvadesetih i tridesetih godina prošloga stoljeća - u njoj su često boravili čileanski književnici (medu ostalima i Pablo Neruda).

Heredijin najbolji prijatelj i katkad jedino društvo je upravo bijeli mačak Simenon koji je ime dobio po belgijskome piscu, tvorcu slavnoga inspektora Maigreta. Mačak je Heredijino drugo ja, s njim vodi duge razgovore koji mu pomažu kad razmišlja o egzistencijalnim problemima ili traži rješenje zločina koje istražuje. Simenon se pojavio u drugom Eterovicevu romanu *Sam u tami*, objavljenom 1992. u Buenos Airesu. Došao je u Heredijin stan-ured, smjestio se na primjerke sabranih djela Georgesa Simenona, te zaspao. U prvim romanima u kojima se mačak pojavljuje, Heredia ne zamišlja dijaloge s njim, ali od pojave djela *Nitko ne zna više od mrtvaca*, njihovi su razgovori opsežniji i postaju značajni za razvoj radnje romana Díaza Eterovica koji rado priznaje utjecaj Georgesa Simenona i Osvalda Soriana na svoje stvaralaštvo. Osjeća se i utjecaj klasičnih sjevernoameričkih majstora detekcijske proze Dashiella Hammeta i Ravmonda Chandlera. Heredia je sličan Chandlerovu liku Philu Marlowu, koji je isto kao i on samac u godinama, pomalo rezigniran, neurednoga života, sklon alkoholu i cinizmu. Ali, kod Díaza Eterovica je razvidno da se služi sjevernoameričkom detekcijskom pričom samo kao podlogom za postmodernističko pripovijedanje i za korištenje brojnih citata iz suvremene svjetske i čileanske književnosti. Privatni detektiv je na neki način *alter ego* ovoga povučenoga i šutljivoga pisca i u njegovim romanima postoji već dvadesetak godina. Heredijina pesimistička vizija čileanske stvarnosti zapravo proizlazi iz piščeva viđenja i mnogi dijalozi izgledaju kao da su preneseni iz nekoga bara u Santiagu. Díaz Eterovic često nam nudi cijelu galeriju pitoresknih likova i mjesta u gradu Santiagu koje rabi za svoju igru. U romanu *Sedmero Simenonove djece* Herediju zapravo najviše zanimaju korupcija i bahatost onih koji su na vlasti (u ovom slučaju sve se vrti oko izgradnje plinovoda) i nimalo ne vjeruje u pobjedu pravde na zemlji. Taj lik, iako razočaran, ciničan i sentimentalan, iako živi od nepostojećih uspomena i ne polaže mnogo računa na svoj izgled, ipak ima svoja sitna zadovoljstva: putuje na obalu, juri za djevojkama i ima automobil koji je nekada bio posljednji model. Njemu i prodavaču novina Anselmu zajednička su strast konjske utrke. Heredia posjećuje barove, ulice i trgove Santiaga koji pomalo nestaju i nostalgično žali za njima. Žali i za svojom znatno mlađom djevojkom Grisetom koja ga nakon nekoga vremena napušta jer ne može pratiti njegov ritam. Ovaj roman nije samo napeta kriminalistička priča nego i prikaz jednoga prostora, jednog vremena, jednog zemljovida, te

kritika političkoga i društvenoga života Čilea i njegova glavnoga grada Santiaga po čijim ulicama korača pomalo izgubljeni detektiv Heredia, moderni Robin Hood koji nema drugo društvo osim svojega mačka i prodavača novina. Taj privatni detektiv bez imena, antijunak i anarhist, simbol je naraštaja traumatiziranoga posljedicama diktature, a iza njegove vječne spremnosti na nove pustolovine krije se piščevo veliko zanimanje za socijalnu problematiku i kritiku društva u kojemu živi. Ovo zabavno, ali ne i površno djelo privuklo je pozornost čitateljske populacije širom svijeta koja se uvijek rado susreće s Heredijom koji će uz pomoć svojega mačka, u nekome drugome romanu, opet razrješavati nove dileme.

Povodom predstavljanja prijevoda svoje treće knjige u Hrvatskoj, Díaz Eterovic je uputio slijedeće pismo:

Drage prijateljice i prijatelji,

povodom predstavljanja mojega romana „Sedmero Simenonove djece" šaljem vam srdačan pozdrav iz dalekog Santiaga de Chile. Želim zahvaliti svima onima koji su omogućili njegov prijevod i objavljivanje, te izraziti svoje zadovoljstvo što se njegovo predstavljanje hrvatskim čitateljima ostvaruje dan prije početka službenog posjeta čileanskoga predsjednika gospodina Ricarda Lagosa Escobara Hrvatskoj, što će, bez sumnje, pridonijeti učvršćivanju političkih, gospodarskih, kulturnih i emotivnih veza koje povezuju Hrvatsku i Čile otkako su prvi hrvatski iseljenici 1878. godine došli u moj rodni kraj, Magallanes, najjužnije područje Čilea. Od tada, kako je puno puta rečeno i istaknuto, Hrvati i njihovi potomci u velikoj su mjeri pridonijeli društvenome i kulturnome razvitku Čilea, osobito u književnosti, povijesti i obrazovanju.

Također bih želio reći dvije - tri stvari vezane uz djelo koje se predstavlja. „Sedmero Simenonove djece" je jedan od romana koji mi je pružio najviše zadovoljstva. S njim sam 2002. godine osvojio nagradu „Dvije obale" Iberoameričkoga salona knjige u Gijonu u Španjolskoj i do danas, računajući i hrvatsko izdanje, objavljen je u osam europskih zemalja. Kao i većina knjiga koje sam do sada objelodanio, i „Sedmero Simenonove djece" spada u žanr koji neki književni kritičari nazivaju „latinskoamerički neokriminalistički roman", misleći na ponovno uvođenje u Latinsku Ameriku policijskoga romana kao književne forme koja zahtijeva razmišljanje o događajima u kojima kriminalitet, koji ljude najviše pogađa, proizlazi iz političke i gospodarske moći. Zbog toga problemi o kojima govorim u svojim romanima nisu skriveni niti se njihova rješenja pronalaze kod upravitelja kuće - kriminalca ili tražeći otrov. Zločin i zagonetka koja ga obavija nalaze se na ulicama i u središtima moći,

vidljivima ili sakrivenima, koja upravljaju sudbinom čileanskoga društva. Ne želim stvarati zagonetke koje djeluju kao mehanizmi u urarstvu, niti svoje čitatelje podvrgavati testovima intuicije ili inteligencije. Više pozornosti posvećujem sredini u kojoj se odvijaju zločini i razmišljanjima koje oni pobuđuju u pojedincima, tako da istraživanje zločina postaje izgovor za istraživanje nedostataka u društvu, nesigurnosti građana i krhkosti njihovih osnovnih težnji. Detektiv Heredia, glavni junak mojih kriminalističkih romana, nije jedan od one slavne, domišljate, mudre i mnogo puta arogantne gospode iz klasičnoga kriminalističkoga romana. Heredia je biće od krvi i mesa sa svojim sumnjama i tugama, koje još uvijek ima snage za izbacivanje smeća koje se krije po uličicama. Svaka Heredijina istraga - poput one iz „Sedmero Simenonove djece" - etički je stav koji teži otkrivanju nepravdi posredstvom nekih počela ponekad tako nesigurnih kao što su intuicija, djelić sreće ili savjeti za koje misli da ih dobiva od svojega nerazdvojnoga mačka Simenona. Ja sam postao pisac kriminalističkih romana jer sam bio sklon žanru u kojem sam uvijek pronalazio privlačne i životne priče za čitanje, zbog toga što sam zavolio glavne junake koji su toliko puta zadovoljili moje želje za pustolovinama i za traženjem načina izražavanja koji bi mi omogućio prikazati osjećaje društva pod nadzorom kakvo je bilo čileansko od 1973. godine. U svojim sam romanima zacrtao kronologiju novije čileanske povijesti, te obrađujem teme koje su osobito osjetljive za društvo u kojemu živim. U njima postoji kontrapunkt između književnosti i povijesti. Moja namjera nije bila ništa drugo nego pisati prema pravilima literarne forme koja me oduševljava i nastojati svojim riječima privući veću pozornost svijeta koji ih je nametnuo.

Na kraju, i vraćajući se početnim idejama ovoga pozdrava, želim reći da je objavljivanje mojega trećega romana u Hrvatskoj veliki razlog za sreću i nešto u potpunosti neočekivano prije nekoliko godina. Moje je djetinjstvo proteklo u hrvatskoj četvrti u gradu Punta Arenasu, na obalama Magallanovoga tjesnaca i od tada je ime Hrvatske, osobito otoka Brača, zbog priča koje je pričala moja majka ili susjedi, bilo svakodnevna nazočnost koja je nadahnjivala moje učenje i moje snove. Nazočnost koju sam potvrdio kad sam prije nekoliko godina imao prigodu posjetiti Hrvatsku. Rijetko kada sam bio tako sretan na nekome putovanju, i kao nikada do tada, bio sam siguran da značajan dio mojega obiteljskoga života i onoga što jesam kao osoba ima korijene u ovoj zemlji, fizički tako dalekoj od Čilea, a opet tako blizu i toliko u mome srcu i osjećajima. Susret s djedovim selom, zagrljaj s rođacima za koje do tada nisam ni znao da postoje, osjećaji koje sam proživio kad sam promatrao iste krajolike koji su sigurno nadahnjivali moje pretke, ljubaznost svih osoba koje sam imao prigodu upoznati u Zagrebu, Splitu, Braču i drugim mjestima, pobudili su osjećanja koja je teško izraziti

riječima, ali koja su duboko u meni i koja me čvrsto, strastveno, snažno i s ljubavlju koju sam
naslijedio od svojih djedova vezuju s tim narodom koji sam naučio voljeti kroz riječi moje
majke. Jedino mi je žao što ona nije danas sa mnom kako bismo podijelili radost zbog ovog
objavljivanja koje bi je, bez sumnje, učinilo jako sretnom.
García Márquez je rekao da književnost služi kako bi se čovjeka još više voljelo i ja se slažem
s njegovim riječima jer osjećam da sam sa svakom svojom knjigom dobio nove prijatelje i
čitatelje. Zbog toga, i zato što ne sumnjam da će roman „Sedmero Simenonove djece" pomoći
da se poveća broj mojih hrvatskih prijatelja, želim zahvaliti Nakladnome Zavodu Matice
Hrvatske i Hrvatskoj matici iseljenika što su omogućili njegovo izdavanje; Željki Lovrenčić
koja je uložila svoj trud i talent u prijevod romana i pjesniku Borisu Maruni zbog njegovoga
nesebičnog prijateljstva i zanimanja za moj rad što mi omogućuje, posredstvom mašte i riječi,
biti bliže Hrvatskoj.
Grlim vas iz Čilea, s najdubljim prijateljstvom za sve moje stare i nove hrvatske prijatelje.

Ramón Díaz Eterovic, Santiago de Chile, 27. siječnja 2004.

Kod nas je nedavno preveden još jedan roman Ramóna Díaza Eterovica - *Druga želja*. Tema
mu je položaj staraca u suvremenome čileanskome društvu. Za nas je zanimljiva činjenica da
je posvećen Juanu Mihovilovichu Hernándezu „u sjećanje na četvrt našega djetinjstva" i
Borisu Maruni „za prijateljstvo rođeno iz naših hrvatskih korijena." Ne moram posebno
naglašavati da ovim posvetama Díaz Eterovic još jednom izražava svoju duboku vezanost za
Hrvatsku. To objašnjava i u ovome tekstu:
„Prije pola stoljeća rodio sam se u Punta Arenasu u čileanskome gradu smještenome u
Magellanovu prolazu u koji su pri kraju devetnaestoga i u prvim dvama desetljećima
dvadesetoga stoljeća stigli brojni hrvatski doseljenici da bi krenuli novim životnim putem,
daleko od svoje rodne grude. Među tim doseljenicima bili su moji djed i baka po majci - Ivan
Eterović i Katarina Marinić koji su 1913. godine napustili Brač i u Čileu stvorili obitelj s
petero djece i sedmero unučadi.
Djetinjstvo sam proveo u staroj hrvatskoj četvrti Punta Arenasa i od sitnih nogu slušao kako
se govori o Braču, Splitu, Zagrebu i o mnogim drugim hrvatskim mjestima kojih su se susjedi,
većinom Hrvati, sjećali s puno nostalgije. Na taj način, preko tih obiteljskih pričanja, zavoljeh
daleku zemlju mojih djedova, uživao sam u ljubaznosti i velikodušnosti hrvatskih prijatelja i
pisaca koje sam imao sreću upoznati i doživio sam da su moja tri romana i nekoliko priča
prevedeni na hrvatski jezik.

Ta izdanja u Hrvatskoj neka su vrsta produženja mojih korijena u zemlji djedova. Uzbudim se kad pomislim da ima čitatelja koji mi čitaju knjige na jeziku mojih predaka i kad mislim da su time jako zadovoljni. Osjećam da su moje knjige tiskane u Hrvatskoj neka vrst povratka mojih predaka o kojemu su zacijelo mnogo puta sanjali, a nikad ga nisu mogli ostvariti. One su također zagrljaj koji prelazi granice i stoga što su mnoge moje priče i romane prevele osobe iz Hrvatske koje su živjele u Patagoniji. Osjećam se kao dio književnosti koja govori o životu hrvatskoga naroda. Zbog svega toga ne mogu a da ne izrazim svoju zahvalnost svima onima koji su učinili da moji tekstovi imaju povlasticu da ih upoznaju čitatelji u Hrvatskoj (Díaz Elerovic. Hrvatske knjige izvan Hrvatske. Španjolska Croatica 2007 : 8-9)".

Oscar **Andrés Barrientos Bradasic** rođen je u Punta Arenasu 1974. godine. Živi u Valdiviji gdje radi kao sveučilišni profesor književnosti.

Objavio je pet knjiga pripovijesti: *La ira y la abundancia* (Srdžba i obilje, 1998.), *El diccionario de las veletas y otros cuentos portuarios* (Rječnik vjetrokaza i druge lučke pripovijesti, 2003.), *Cuentos para murciélagos tristes* (Pripovijesti za tužne šišmiše, 2004.), *Remoto navío con forma de ciudad* (Stari brod u obliku grada, 2007.) i roman *El viento en un país que se fue* (Vjetar u zemlji gradu kojega više nema, 2009.)

Piše i poeziju *Espadas y tabernas* (Mačevi i krčme, 1988.), *Mi ropero es un mar sombrío* (Moj ormar je mračno more, 1990.), *Écloga de los cántaros sucios* (Ekloga prljavih vrčeva, 2004.).

Dobitnik je mnogih nagrada i priznanja.

U svojim romanima Barrientos Bradacic uvijek govori o gubitnicima, o ljudima koji su u potrazi za blagom koje nikada neće pronaći, vječno pijanim kapetanima koji svoj autoritet pokazuju samo u barovima na zlom glasu, o zaljubljenicima koji se uzaludno sjećaju neke davno prošle ili neostvarive ljubavi ili nekih luku u koje nisu trebali uploviti.

I on je pisac juga - u romanu *El viento en un país que se fue* (Vjetar u zemlji koje više nema, 2009.) opisuje događaje u gradu na krajnjemu jugu Čilea nazvanome Puerto Peregrino (Hodočasnička luka) gdje snažan vjetar nosi sve pred sobom. Glavni je lik ukleti pjesnik Aníbal Saratoga koji tamo živi i želi upoznati njegove mitske korijene. Potraga završava kad upoznaje tajanstvenu plesačicu koja mu postaje ljubavnicom.

Ovaj roman na svoj način upozorava da je suvremeni svijet izgubio iluzije.

Jaime **Bristilo Cañón** rođen je 1969. u Punta Arenasu Objavio je tri zbirke poezije *Ars armandi*, 1997., *Lustro en tinto* (Zagasito crveno petoljeće, 1999.) i *Hippodrome Circo*, 2001. Najčešće teme su mu ljubav i potraga za njom te blizina smrti. Također piše o društvu u

kojemu više nema razumijevanja za čovjeka i koje osjećajnoga pjesnika prisiljava da potraži neko sklonište za sebe, po mogućnosti daleko od svega.

Njegovo stvaralaštvo odlikuje se vrlo čistim i jasnim jezikom.

Spomenut ću još dva imena - **Christian Formoso Bavic** (1971.) i **Niki Kuscevic Ramírez** (1980.). Formoso Bavic je najnoviji dobitnik prestižne nagrade „Pablo Neruda".

V. ZAKLJUČAK

Osim rijetkih iznimaka, naša je zajednica u Čileu izgubila svoj materinski jezik, te saznanja o povijesti i književnosti svoje matične zemlje. Dogodilo joj se ono što se niti jednoj drugoj nije - hrvatska se zajednica bila sasvim razvodnila. Dok Nijemci, Talijani, Židovi i Arapi u Čileu poznaju jezik zemlje iz koje su im došli preci, njezinu kulturnu baštinu te neke druge vrijednosti, čileanski Hrvati o domovini svojih predaka nisu znali gotovo ništa. Da i ne govorimo o jeziku. Ali, u tim je ljudima ipak titrala neka davna iskra i drugi, treći ili čak četvrti naraštaj počeli su potragu za svojim korijenima. Čileanski pisci hrvatskoga podrijetla ne znaju hrvatski jezik, to je činjenica. Ali, svi oni vole kad ih se prevodi na hrvatski, rado posjećuju Hrvatsku i osjećaju je svojom drugom domovinom. Uzimaju naše državljanstvo, promoviraju našu književnost i kulturu.

I trojici pisaca koji su u ovome radu izdvojeni kao predstavnici triju naraštaja, zajedničko je obilježje nepoznavanje hrvatskoga jezika, ali i činjenica da im je blizak i poznat. Nicolás Mihovilovicc u svojemu opusu najviše koristi hrvatske izraze, u manjoj mjeri to čini i Skármeta, a kod Moralesa Milohnica i njegove profinjene, hermetične poezije to nije ni moguće.

Ali, zanimljiv je fenomen da u zemlji španjolskoga govornoga izričaja, zemljopisno jako udaljenoj od Hrvatske, čileanski pisci naših korijena u svojim djelima rabe hrvatske izraze i unose hrvatsku tematiku u nju. Pozornost privlači i činjenica da u čileanskoj književnosti ima dosta likova Hrvata, hrvatskih izričaja i hrvatskih imena te da ih koriste i pisci koji nisu našega podrijetla.

Hrvatska tematika najčešća je u djelu Nicolása Mihovilovica, ali i kod Skármete i drugih pisaca hrvatskoga podrijetla. I pjesnik Morales Milohnic ima nekoliko pjesma posvećenih rodnoj zemlji svoje majke. Skármeta je, iako nije povjesničar, jako zainteresiran za otok Brač (osobito u razdoblju s početka 20. stoljeća). U njegovim djelima često nailazimo na motive vezane uz hrvatsku povijest: zanimaju ga odnosi s Austro-Ugarskom Monarhijom i Italijom, Turskom, proizvodnja i trgovina, brodske veze, arhitektura, kultura, književnost, istaknuti pisci. Dva njegova romana (sage) u potpunosti obrađuju hrvatsku tematiku, a rabi je i u nekim pripovijestima (primjerice, u pripovijesti *Pepeljuga u San Franciscu*).

Kod sve trojice osjeća se i nostalgija te čežnja za dalekom domovinom njihovih predaka. Iako su u svojemu stvaralaštvu prešli regionalne granice, to jest granice svoje domovine Čilea i stekli slavu na južnoameričkom kontinentu (pa i šire), teže univerzalnosti.

Nicolás Mihovilovic proslavio je hrvatsku zajednicu u Magallanesu. Njegov roman *Desde lejos para siempre* preporuča se kao simbol jedinstva i uspješnoga uklapanja došljaka u veliku čileansku zajednicu naroda. Njegova kći Mirta pobrinula se za engleski prijevod toga djela, a prevedeno je i kod nas. Nicolásov brat Domingo isto je tako čitav svoj život pronosio hrvatski glas ne samo u Čileu nego i u drugim zemljama u kojima je djelovao.

Antonio Skármeta vinuo se u sam vrh svjetske književnosti, poznati je pisac filmskih scenarija i planetarno popularan. Ali, nikada nije zaboravio svoje podrijetlo, svoje *nona* i *nonu*.

Andrés Morales Milohnic simbol je uspješnoga kozmopolitskoga intelektualca koji se jednako dobro snalazi u Čileu, Španjolskoj, Hrvatskoj i bilo gdje na svijetu.

Prema već spomenutoj podjeli pisaca hrvatskoga podrijetla engleskoga govornoga izričaja na *etničare, egzilante* i *globaliste* koju je izvršila Branka Kalogjera, u ovome bismo slučaju uglavnom mogli govoriti o globalistima. (Osim u slučaju Mihovilovica kod kojega bismo mogli potražiti neke veze s etničarima s engleskoga govornoga područja). Ako gledamo kroz prizmu univerzalnosti i globalnosti, mislim da su tu u prednosti čileanski pisci hrvatskoga podrijetla.

Također treba uzeti u obzir činjenicu da su trojica izdvojenih pisaca, zapravo predstavnici skupine od dvjestotinjak autora.

Na kraju ove analize nameće se još čitav niz pitanja na koja se odmah može dati i odgovor.

Zbog čega bismo trebali izučavati djela ovih pisaca?

Prvenstveno zbog toga jer se kod nas o njima još uvijek (pre) malo zna. Osim pojedinačnih istraživanja, tom se tematikom sustavno nitko ne bavi. Zanimljivo je da ona nije zanimala ni naše pisce koji su uglavnom boravili u Argentini i koje se napokon smatra hrvatskim književnicima.

Drugi je razlog što su to vrlo kvalitetni književnici koji se osjećaju vezanim uz Hrvatsku, što dokazuju i našim državljanstvom.

Pokazujemo li mi dovoljno zanimanja za te pisce? Ne pokazujemo. Trebalo ih više prevoditi, više službeno dovoditi u Hrvatsku, uspostaviti s njima stalni oblik suradnje, proučavati njihova djela, uspoređivati ih s onima njihovih kolega.

Čileanski književnici - potomci Hrvata trebali bi ući u naše školske udžbenike u prijevodu jer ne pišu na hrvatskome. Tek tada bismo im dali mjesto koje im pripada i koje zaslužuju - prije svega stoga što su dobri književnici i zato jer se njihova domovina Čile njima s pravom ponosi, ali i zbog nostalgije te (ponekad i pomalo neshvatljive) ljubavi prema domovini svojih predaka.

Sustavno proučavanje njihovih djela je najmanje što možemo učiniti za njih. Književnost

čileanskih pisca hrvatskoga podrijetla trebali bismo proučavati kao dio hrvatske kulture i stoga jer je to njihova želja. Nadam se da je ovaj rad ako ne prvi, onda značajan korak prema tome. Kako se ne bismo sapletali s izričajima poput čileanski pisci hrvatskoga podrijetla ili čilo-hrvatski pisci, ili pak čileansko-hrvatski pisci, predlažem da se u našu književnost uvede izričaj *hispanistička Croatica* koji bi se odnosio na sve pisce našega podrijetla koji pišu na španjolskome jeziku (ima ih u Argentini, Venezueli, Peruu, Boliviji).

VI. IZVORI I USPOREDBENI IZVORI

a) Izvori

1. Barrientos Bradacic, Oscar Andrés (2009): El viento en un país que se fue, Santiago
2. Bristilo Cañón, Jaime (1998): Ars amandi, Santiago
3. Bristilo Cañón, Jaime (2001): Hippodrome Circo, Santiago
4. Bristilo Cañón, Jaime (1997): Lustro en tinto, Santiago
5. Díaz Eterovic, Ramón (1995): Ángeles y solitarios, Santiago
6. Díaz Eterovic, Ramón (2010): Druga želja, Zagreb
7. Díaz Eterovic, Ramón (1990): Ese viejo cuento de amar, Santiago
8. Díaz Eterovic, Ramón (2007): Knjige kao produžetak korijena. Hrvatske knjige izvan Hrvatske. Španjolska Croatica, Zagreb.
9. Díaz Eterovic, Ramón (1999): Nunca enamores a un forastero, Santiago
10. Díaz Eterovic, Ramón (2003): Sedmero Simenonove djece, Zagreb
11. Díaz Eterovic, Ramón (1999): Trčanje za vjetrom, Zagreb
12. Fugellie Gezan, Astrid (1965) : Poemas, Santiago
13. Fugellie Gezan, Astrid (1996) : Dioses del sueño, Santiago
14. Gligo, Agata (1990) : Mi pobre tercert deseo, Santiago
15. Mihovilovic, Nicolás (1966): Desde lejos par siempre, Santiago
16. Mihovilovic, Nicolás (1978): En el último mar del mundo, Santiago
17. Mihovilovic, Nicolás (1974): Entre el cielo y silencio, Santiago
18. Mihovilovic, Nicolás (2003): Iz daleka zauvijek, Split
19. Mihovilovic, Nicolás (2005): Ludi Keko, Split
20. Mihovilovic, Nicolás (1994): A što sad? - ulomak iz romana „Entre el cielo y silencio“ Split
21. Mihovilovich, Juan (2007): Biti preveden na hrvatski divan je osjećaj. Hrvatske knjige izvan Hrvatske. Španjolska Croatica, Zagreb
22. Mihovilovich, Juan (2003) : El Clasificador, Santiago
23. Mihovilovich, Juan (2008): Desencierro, Santiago
24. Mihovilovich, Juan (2004): Njezine bose noge u snijegu, Split
25. Mihovilovich, Juan (2008): Los números no cuentan, Santiago
26. Mihovilovich, Juan (1983): La última condena, Santiago
27. Mihovilovich, Juan (2004): Restos mortales, Santiago

28. Mihovilovich, Juan (1989) : Ventanal sobre la desolación, Linares
29. Mihovilovich, Juan (2007) : Zaraza ludila, Split
30. Milohnic Roje, Višnja (2003) : Relámpagos de Cuba, Santiago
31. Mimica Barassi, Eugenio (2006): Četiri gospodara, Split
32. Mimica Barassi, Eugenio (2007): Susret iste krvi, istih s istima. Hrvatske knjige izvan Hrvatske. Španjolska Croatica, Zagreb
33. Morales Milohnic, Andrés (2001): Antología personal. Poesía 1982.-2001. Santiago
34. Morales Milohnic, Andrés (1995): El arte de la guerra, Santiago
35. Morales Milohnic, Andrés (2009): Los cantos de Sibila, Santiago
36. Morales Milohnic, Andrés (2003): De palabra y obra, Santiago
37. Morales Milohnic, Andrés (2005): Demonio de la nada, Santiago
38. Morales Milohnic, Andrés (1988) : Ejercicio de decir, Santiago
39. Morales Milohnic, Andrés (1998): Escenas de derrumbe de Occidente, Santiago
40. Morales Milohnic, Andrés (2002) : Izabrane pjesme, Zagreb
41. Morales Milohnic, Andrés (2003): Memoria muerta, Santiago
42. Morales Milohnic, Andrés (1985):Lázaro siempre llora, Santiago
43. Morales Milohnic, Andrés (1987) : No al azar, Santiago
44. Morales Milohnic, Andrés (1982): Por ínsulas extrañas, Santiago
45. Morales Milohnic, Andrés (2004): Osobna antologija: prizori propadanja zapada, Zagreb
46. Morales Milohnic, Andrés (2001) : Requiem, Santiago
47. Morales Milohnic, Andrés (1995): Romper los ojos, Santiago
48. Morales Milohnic, Andrés (1984): Soliloquio de fuego, Santiago
49. Morales Milohnic, Andrés (1991): Verbo, Santiago
50. Morales Milohnic, Andrés (1992): Vicio de belleza, Santiago
51. Morales Milohnic, Andrés (1995) : Visión de oráculo, Santiago
52. Skármeta, Antonio (2003): El baile de la Victoria, Barcelona
53. Skármeta, Antonio: (1999): Boda del poeta, Barcelona
54. Skármeta, Antonio (2004): Borges, Dubrovnik
55. Skármeta, Antonio (1969): Desnudo en el tejado, Buenos Aires
56. Skármeta, Antonio (2004) : Djevojčica i trombon, Zagreb
57. Skármeta, Antonio (1967) : El entusiasmo, Santiago
58. Skármeta, Antonio (1975) : La insurección, Santiago
59. Skármeta, Antonio (1994) : Match Ball, Santiago

60. Skármeta, Antonio (1999) : Nerudin pismonoša, Zagreb
61. Skármeta, Antonio (2003): No pasó nada, Barcelona
62. Skármeta, Antonio (2003) : Pjesnikova svadba, Zagreb
63. Skármeta, Antonio (1982) : Soñé que la nieve ardía, Santiago
64. Skármeta, Antonio (1973) : Tiro libre, Buenos Aires
65. Skármeta, Antonio (2007) : Viktorijin ples, Zagreb
66. Skármeta, Antonio (2007) : Zahvaljujući prevedenim knjigama ja sam ovdje kao kod kuće. Hrvatske knjige izvan Hrvatske. Španjolska Croatica, Zagreb
67. Tocigl Sega, Boris (1991): Memorias de un hombre enamorado, Santiago
68. Toro Leontic, Emilia (1988) : De ojos cerrados, Santiago
69. Turina Josefa (1960) : Seis cuentos de escritores chileno yugoeslavos, Santiago

b)

Usporedbeni izvori:

1. Bez autora (1957): Pod tuđim nebom: hrvatsko emigrantsko pjesništvo 1945.- 1955., Buenos Aires
2. Roje Milohnić, Ljubica (s.a) : Kroz jesenji sumrak, Buenos Aires
3. Roje Milohnic, Višnja (2003): Relampágos de Cuba, Santiago
4. Rojnica, Ivo (1993): Susreti i doživljaji, Barcelona; München
5. Štambuk, Drago (2003) : El viento de las estrellas oscuras, Santiago

VII. LITERATURA

1. Ahumada, Hayde (1995) : Muerte y tiempo en la trayectoria de Andrés Morales. Signos No 37, Santiago
2. Antić, Ljubomir (1992): Hrvati i Amerika, Zagreb
3. Antić, Ljubomir (1991): Hrvati u Južnoj Americi, Zagreb
4. Antonich, Eduardo R (2005) : Croacia y los Croatas en Uruguay, Montevideo
5. Ariste Rojas, René: La catedral sumergida (neobjavljeno)
6. Arteche, Miguel (1998) : De las regiones infernales a la playa de la infancia. (Prólogo a escenas de derrumbe de Occidente), Santiago
7. Arabena Williams, Hermelo (1978): La Pampa Magallánica vista por Mihovilovic Últimas Noticias, 6. 01., Santiago
8. Biénzobas Saffie, Pamela: El baile de Victoria. Otra novela de Skármeta salta al cine. El Mecurio, 19. svibnja 2005.)
9. Bezić Domić, Antun (2005) : Breve esposición de la literatura croata, Santiago
10. Bezić Domić, Antun (2005) : Científicos de Croacia y científicos chileno-croatas, Santiago
11. Burin, Marko (2009): La familia croata en el Perú, Lima
12. Castillo, Tito (2001): La chica del trombón. La discusión 21. X., Chillán
13. Cartens, Iscorti (1983): Del cuerpo a las palabras: la narrativa de Antonio Skármeta. Entrevista, Madrid
14. Cuentos Hrvatski duh (2003), Santiago
15. Cuneo, Ana María (1998): Contribución a la lectura del libro *Réquiem* de Andrés Morales Milohnic. Revista chilena de literarura, N. 23, Santiago
16. Cuneo, Ana María (1983): Por ínsulas extrañas. Andrés Morales. Revista Chilena de Literatura", N. 21., str. 160-161, Santiago
17. Cuneo, Ana María (1991): Verbo. Revista Chilena de Literatura. Núm. 38. Santiago
18. Čizmić, Ivan; Sopta, Marin; Šakić, Vlado (2005) : Iseljena Hrvatska, Zagreb
18. Ćorić, Šimun Šito (1991): 45 hrvatskih emigrantskih pisaca, Zagreb
19. Ćorić, Šimun Šito (1995): 60 hrvatskih emigrantskih pisaca. Zagreb
20. Díaz, Ana María (2001): Premio Pablo Neruda 2001. De cómo me contó su vida Andrés Morales. Cuadernos Fundación Pablo Neruda. No. 47. Santiago
21. Díaz, Elizabeth (2003): La vuelta en el aire de Antonio Skármeta. La Jiribilla, Enero, Habana

22. Díaz Arietta, Hernán Raúl „Alone" (1962), Historia personal de la Literatura Chilena, Santiago
23. Epple, Juan Armando (1983): El conexto histórico generacional de la literatura de Antonio Skármeta. Del cuerpo a las palabras: la narrativa de Antonio Skármeta, Madrid
24. Goic, Cedomil (s.a.): Predgovor knjizi Marcela Corvalána Massona *Presencia eslava en el norte de Chile*. Antofagasta
25. Grubišić, Vinko (1990) : Hrvatska književnost u egzilu, München; Barcelona
26. Holjevac, Većeslav (1968): Hrvati izvan domovine. Zagreb.
27. Hrvatsko useljavanje u Magaljanesu (Inmigración croata en Magallanes) Croacia Libre : (1992), Año 3, enero, Punta Arenas
28. Ivancich Dunin, Elsie (2003): Arrivals in Northern Chile 1910-1931 from Korčula, „Godišnjak grada Korčule", Korčula
29. Kalogjera, Branka (2009): Amelia Batistich, Zagreb
30. Kalogjera, Branka (s.a). :Izlaz iz iluzija, Zagreb
31. Kalogjera, Branka (2003): Pisci između dviju domovina, Rijeka
32. Larraín Ana María (1993) : El Clasificador. El Mercurio, 4 de Abril, Santiago
33. Livacic Gazzano, Ernesto (1988) : Historia de la literatura de Magallanes, Punta Arenas
34. Livačić Gazzano, Ernesto (1996) : Hrvatska srž u čileanskoj književnosti, „Mogućnosti" Split
35. Livačić Gazzano, Ernesto (2004) : Pepita Turina i njezine Božićne priče, „Književna Rijeka", Rijeka
36. Lukšić, Irena (2002): Egzil, emigracija. Novi kontekst, Zagreb
37. Ljubetić, Jerko (2001): Antonio Rendić Ivanović liječnik i pjesnik (Sutivan 1896.-Antofagasta 1993.), „Brački zbornik", Brač
38. Ljubetić, Jerko (1997): Brač u književnosti pisaca bračkog podrijetla, „Brački zbornik"Brač
39. Ljubetić, Jerko (2000): Hrvatska/Čile: Povijesne i kulturne veze, Zagreb
40. Ljubetić, Jerko (1996): Ernesto Livačić - priče s juga, „Mogućnosti", Split
41. Ljubetić, Jerko (1997): Hrvatski iseljenici i njihovi potomci - čileanski pisci. „Forum", Zagreb
42. Ljubetić, Jerko (1998): Kratka priča dvaju naraštaja čileanskih pisaca hrvatskog podrijetla, „Književna Rijeka", Rijeka

43. Ljubetić, Jerko (2007): Prilog proučavanju literature čileanskih pisaca hrvatskog podrijetla i mogući smjerovi njezinog daljnjeg istraživanja, „Mogućnosti“, Split
44. Ljubetić, Jerko (2004): Recepcija Mihovilovicheve proze. Pogovor u knjizi Njezine bose noge u snijegu, Split
45. Ljubetić, Jerko (2003): Stoljeće i po čilo-hrvatske književnosti na Pacifiku. Feljton u „Slobodnoj Dalmaciji“, Split
46. Martinić Beroš, Mateo (1997): Hrvati na Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea, Split
47. Martinic Beros, Mateo (1988): La inmigración vugoeslava (croata) en Magallanes. Punta Arenas
48. Massone, Antonio Juan (1980) : Pepita Turna o la vida que duele, Santiago
49. Mataić, Dane (1998): Hrvati u Čileu/Croatas en Chile, Zagreb
50. Milán, Eduardo (1990): Andrés Morales Milohnic. Vuelta, año XIV, Num. 169. Diciembre, Ciudad de México
51. Moretić, Yerko (1962) : El relato de la pampa salitrera, Santiago
52. Nicolás Mihovilovic (1978): Quién es quién en las Letras Chilenas?, Santiago
53. Moser, Josip (2004): Prvi Hrvati na Magallanesu, „Dubrovački horizonti“, Dubrovnik
54. Prpić, Jure (1987.?): Diáspora croata en la década de 1980: avaluo crítico, /S.L./
55. Ramírez Fernández, Julio (1976) : Entre el cielo y silencio. La Prensa Austral, 29. VII., Punta Arenas
56. Riffo, Luis, E. (2006): Demonio de la nada. El Mercurio de Valparaíso, 13. 10., Valparaíso
57. Rodríguez Padrón, Pedro (1993): Vicio de belleza. Revista Chilena de Cultura, No. 41. Abril. Santiago
58. Rojas Valdebenito, Wellington (1990): Juan Mihovilovich y una novela sobre infancia. La Tribuna, 26 de Septiembre, Temuco
59. Sančević, Mirko (1982): Od bosanskih šuma do Venezuele, Munchen; Barcelona Knjižnica
60. Sequén-Mónchez, Alexander (2000): Noticia de un sol que crece: el poeta Andrés Morales Milohnic, Prensa libre. Julio, Ciudad de Guatemala
61. Sinovčić, Marko (1991): Hrvati u Argentini i njihov doprinos hrvatskoj kulturi, Buenos Aires
62. Shaw, Donald Louis (1994): Antonio Skármeta and the Post Boom, Hanover
63. El silencio fuegino inspiró a Mihovilovic (Razgovor s Nicolásom Mihovilovicem) (1971) : Prensa Austral 23 de Julio. Punta Arenas

64. Silva, Cáceres, Raúl (1983): Elementos para una poética de lo cotidiano en la obra de Antonio Skármeta, Madrid
65. Silva Castro, Raúl (1960): Historia Crítica de la Literatura Chilena, Santiago
66. Šeparović, Ante (1995): Korčulanski doseljenici na sjeveru Čilea, „Blatski ljetopis", Blato na Korčuli
67. Šprljan, Cristian (2004): Historia de la inmigración croata en Córdoba, Buenos Aires
68. Torres Dujisin, Isabel (2004): La vida de un croata -Pascual Baburizza Soletic, Valparaíso
69. Verlichak, Carmen (2004): Los croatas de la Argentina, Buenos Aires
70. Zapata, Miguel Ángel (2002): Andrés Morales: la poesía vuelve crepitando como el fuego. Moradas de la Voz. Notas sobre poesía hispanoamericana contemporánea, Lima
71. Zemljar, Ante (1995): Književnost Hrvata u dijaspori. Malo riječi za veliku temu: Pisci, potomci hrvatskih doseljenika u Čileu, „Republika", Zagreb
72. Zlatar Montan, Vjera (2001): Los croatas, el salitre y Tarapacá, Iquique
73. Zlatar Montan, Vjera (1994): Raíces croatas en la región de Antofagasta, Antofagasta
74. es.wikipedia.org.wiki/Chile

VIII. ŽIVOTOPIS

Željka Lovrenčić rođen je 13. travnja 1960. u Koprivnici gdje je završila osnovno obrazovanje. Srednju jezičnu školu polazi u Križevcima. Diplomirala je komparativnu književnost i španjolski jezik i književnost na Filozofskome fakultetu u Zagrebu 1983. godine. Diplomski rad joj je bio *Juan Ramón Jiménez*. Magistrirala je na istom fakultetu magistarskim radom *Obrasci fantastike u hispanoameričkom romanu.* Prošireni i prerađeni magistarski rad objavila je kao knjigu 2001. Tu je knjigu akademik Pavao Pavličić ocijenio kao pionirski rad.

Živjela je šest godina u Latinskoj Americi - u Meksiku i Čileu. U Meksiku je 1988. bila stipendistica meksičke Vlade i na dva vodeća meksička sveučilišta (UNAM i Colegio de México) pohađala predavanja iz hispanoameričke književnosti. Od 1995. do 2000. boravi u Čileu gdje je predavala hrvatski jezik i kulturu u Punta Arenasu, a zatim bila ataše za kulturu i Hrvatskome veleposlanstvu u Santiagu.

Prevoditeljica je sa španjolskoga i na španjolski jezik, urednica i esejist. Napisala je, uredila i prevela tridesetak knjiga. Također se bavi proučavanjem hrvatskoga iseljeništva, osobito onoga na području španjolskoga govornog izričaja. (Vezano uz tu temu, objavila je knjigu *Tragovima iseljenih Hrvata u književnosti i izvan nje*). Objavljuje stručne i znanstvene radove u relevantnim časopisima u zemlji i inozemstvu (Čile, Argentina, Meksiko, Španjolska). [illegible] na međunarodnom znanstvenim skupovima u [illegible]ižnici kao voditeljica Zbirke

VIII. ŽIVOTOPIS

Željka Lovrenčić rođen je 13. travnja 1960. u Koprivnici gdje je završila osnovno obrazovanje. Srednju jezičnu školu polazi u Križevcima. Diplomirala je komparativnu književnost i španjolski jezik i književnost na Filozofskome fakultetu u Zagrebu 1983. godine. Diplomski rad joj je bio *Juan Ramón Jiménez*. Magistrirala je na istom fakultetu magistarskim radom *Obrasci fantastike u hispanoameričkom romanu.* Prošireni i prerađeni magistarski rad objavila je kao knjigu 2001. Tu je knjigu akademik Pavao Pavličić ocijenio kao pionirski rad.

Živjela je šest godina u Latinskoj Americi - u Meksiku i Čileu. U Meksiku je 1988. bila stipendistica meksičke Vlade i na dva vodeća meksička sveučilišta (UNAM i Colegio de México) pohađala predavanja iz hispanoameričke književnosti. Od 1995. do 2000. boravi u Čileu gdje je predavala hrvatski jezik i kulturu u Punta Arenasu, a zatim bila ataše za kulturu i Hrvatskome veleposlanstvu u Santiagu.

Prevoditeljica je sa španjolskoga i na španjolski jezik, urednica i esejist. Napisala je, uredila i prevela tridesetak knjiga. Također se bavi proučavanjem hrvatskoga iseljeništva, osobito onoga na području španjolskoga govornog izričaja. (Vezano uz tu temu, objavila je knjigu *Tragovima iseljenih Hrvata u književnosti i izvan nje*). Objavljuje stručne i znanstvene radove u relevantnim časopisima u zemlji i inozemstvu (Čile, Argentina, Meksiko, Španjolska). Sudjelovala je u znanstvenim projektima i na međunarodnom znanstvenim skupovima u Hrvatskoj i izvan nje. Radi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici kao voditeljica Zbirke inozemne Croatice. Članica je Upravnoga odbora društva hrvatskih književnika i predsjednica Odbora za međunarodne književne veze.

Jedna je od organizatora simpozija o Pablu Nerudi 2004. godine, autorica izložaba *Pablo Neruda - život i djelo, Cervantes i Don Quijote - stvarnost i iluzije* i *Hrvatska knjiga izvan Hrvatske* održanih u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i na Interliberu, te organizatorica raznih promocija knjiga pisaca španjolskoga govornoga izričaja u Hrvatskoj. Također promovira našu suvremenu književnost na tome području.

IX. POPIS OBJAVLJENIH RADOVA

Autorske knjige, izbori

1. Andske priče. Zagreb: Euroknjiga, 2004.
2. Bajo la ceniza del antiguo fuego. Poesía croata. Guadalajara: La Zonámbula, 2010.
3. Književni prikazi i drugi zapisi. Zagreb: DHK, 2011.
4. Mlada čileanska lirika (S Jordanom Jelićem). Zagreb: DSM grafika, 2003.
5. Obrasci fantastike u hispanoameričkome romanu. Zagreb: DSM Grafika, 2003.
6. Poesía croata contemporánea. (S Andresom Moralesom Milohnicem). Santiago: RILeditores, 1997.
7. Puentes. Poesía croata contemporánea. Zagreb; La Paz: Društvo hrvatskih književnika; Correveydile, 2007.
8. El roce de la mariposa. Poesía Croata Contemporánea. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2010.
9. Tragovi iseljenih Hrvata /u književnosti i izvan nje/. Rijeka: Društvo hrvatskih književnika; Liber d.o.o., 2010.

Uredništvo

1. Cervantes i iluzije. Katalog izložbe. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, 2005.
2. Hrvatska knjiga izvan Hrvatske. Katalog izložbe. Hrvatska matica iseljenika, 2005.
3. Kačić, Hrvoje: Al servicio de mi patria. Zagreb: Institut za društvena istraživanja „Ivo Pilar"; Hrvatska matica iseljenika, 2009.
4. Katalog Zbirke knjiga gradišćanskih Hrvata. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, 2010.
5. Kukavica, Vesna: Iseljenički horizonti. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika, 2005.
6. Pablo Neruda - život i djelo. Katalog izložbe. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2004.
7. Zelić, Naco: Publikacije bačkih Hrvata. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, 2009

Prijevodi knjiga sa španjolskoga na hrvatski

1. Ampuero, Roberto: Ljubavnici iz Stockholma. Zagreb: Mozaik knjiga, 2007.
2. Aranguren, Miguel: Neprijatelj. Split: Verbum, 2010.
3. Antić, Ljubomir: Los Croatas y América. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika, 2001.
4. Díaz Eterovic Ramón: Sedmero Simenonove djece. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske; Hrvatska matica iseljenika, 2004.
5. Díaz Eterovic Ramón: Trčanje za vjetrom. Zagreb: Nova knjiga Rast, 1999.
6. Fuentes, Carlos: Sve sretne obitelji. Zagreb: Alfa, 2010.
7. Morales Milohnic, Andrés: Izabrane pjesme. Zagreb: SMS grafika, 2002.
8. Muñoz Valenzuela, Diego: Tajna mjesta. Zagreb: Znanje, 2009.
9. Pérez-Foncea, Juan Antonio: Ivan Aldenurijski. Split: Verbum, 2009.
10. Rulfo, Juan: Pedro Páramo. Zagreb: Euroknjiga, 2007.
11. Sábato, Ernesto: Otpor. Zagreb: Euroknjiga, 2005.
12. Vargas, Manuel: Tužne priče. Zagreb: Euroknjiga, 2005.

Prijevodi knjiga s hrvatskoga na španjolski

1. Antić, Ljubomir: Los Croatas y América. Zagreb: HMI, 2001.
2. Derkač, Lana/Šalat, Davor: Murmullo sobre el asfalto. Guadalajara: La Zonámbula, 2008.
3. Gavran, Miro: El hijo olvidado. Santiago: RILeditores, 2010.
4. Pavićević, Mila: Bliske duge zebnje - Largas ansiedades cercanas. Dubrovnik: Matica hrvatska, 2007.
5. Štambuk, Drago: El viento de las estrellas oscuras. Santiago de Chile : RIL Editores, 2003.
6. Tadijanović, Dragutin: Poesía Escogida. Málaga; Benalmadena Pueblo: NorteySur, 2005.

Popis radova u stručnim časopisima i zbornicima

1. Adiós Tadija. Književna Rijeka, 3/2007.
2. All about the Croats of Burgenland in one place. Most, 3-4/2010.
3. Ana Horvat: Podsuknja. Književna Rijeka, 4/2010.

4. Branka Kalogjera: Amelia Batisitch. Forum 1-3/2010.
5. Carlos Fuentes i Meksiko. Književna Rijeka, 2/2010
6. Carlos Fuentes: Los cinco soles. Književna Rijeka, 2/2010.
7. Carmen Verlichak : Los Croatas de la Argentina. Hrvatski iseljenički zbornik HMI, 2005.
8. Cervantes i Don Quijote - stvarnost i iluzije: uz 400. obljetnicu objavljivanja Don Quijotea. Republika, 9/2005.
9. Crepusculario. U: Život i djelo Pabla Nerude (Zbornik radova). Zagreb, 2005.
10. Davor Velnić: Pola suze. Forum, 7-8/2008.
11. Davor Velnić: Neistraženi prostori - nagost svijeta - prikaz knjige Nije namjerno Dubrovnik, 4/2010.
12. Diego Muñoz Valenzuela. Dubrovnik 4/2007.
13. Domić, Antun: Čileansko-hrvatski znanstvenici. Hrvatski iseljenički zbornik HMI, 2007.
14. Díaz Eterovic Ramón: vrhunski latino-američki književnik, Hrvatski iseljenički zbornik HMI, 2005.
15. Federico García Lorca : Pjesnik simbola. Književna Rijeka, 3/2006.
16. Izvrsnost u prijevodu (Ante Stamać). Književna Rijeka, 4/2009.
17. Ganza, Mate: Captura de sombras. Most 3-4/2010.
18. Juan Mihovilovic Hernández - uspješna spona između dva svijeta. Dubrovnik 1/2010.
19. Književnost između dviju domovina. Hrvatski iseljenički zbornik, 2009.
20. Književnost prvih generacija. Književna Rijeka, 4/2008.
21. Marko Burin - gospodarstvenik iz Peruu. Hrvatski iseljenički zbornik, 2010.
22. Miguel de Cervantes. Republika, 1/2004.
23. Odlazak prijatelja. Književna Rijeka, 4/2009.
24. Openess off notes: Ljerka Schiffler - recto and verso. Most, 1-2/2007.
25. Osvrt na književno djelo Pabla Nerude. U: Jelić, Jordan: Pablo Neruda: život i djelo". Zagreb, Madrugada, 2004.
26. Peruanska književnica hrvatskoga podrijetla - Zinka Saric Pardo. Hrvatski iseljenički zbornik HMI, 2007.
27. Poezija Dragutina Tadijanovića na španjolskome. Hrvatski iseljenički zbornik HMI, 2006.
28. Povratnička priča i književni uspjeh egzilanta. Hrvatski iseljenički zbornik HMI, 2008.

29. Promišljeno: Boris Škvorc - australski Hrvati: mitovi i stvarnost (prikaz). Književna Rijeka, 2/2005.
30. Neretvanski književni, znanstveni i kulturni susreti. Ivo Lendić: književnik, novinar, prognanik. Zbornik radova. Opuzen: Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti; Galerija „Stećak"; Hrvatska kulturna zaklada 2009. (Urednik Stjepan Šešelj).
31. Petero suvremenih bolivijskih pjesnika. Europski zbornik, 2009.
32. Pismo Srećku. Književna Rijeka, 2/2009.
33. Pismom protiv zaborava. Književna Rijeka, 2/2008.
34. Povjesničar *Zemlje ognjeva*. Hrvatski iseljenički zbornik, 2011.
35. Sumračja. Književna Rijeka, 2008
36. Roberto Ampuero - najčitaniji suvremeni čileasnki književnik. Nova Istra, 1-2/2010.
37. Suvremena meksička poezija. Forum, 10-12/ 2006.
38. Suvremena meksička proza. Forum, 10-12 / 2006.
39. Zvijezda hispanoameričke poezije, Hrvatski iseljenički zbornik, 2008.
40. Zbornik radova o Dragutinu Tadijanoviću 1991.-2007. Zagreb, 2007. (Priredio Dubravko Jelčić).

Ostali prijevodi

1. Ampuero, Roberto: I naš roman. Književna Rijeka, 4/2010.
2. Ampuero, Roberto: Ljubavnici iz Stockholma. Književna Rijeka, 2/2007.
3. Ampuero, Roberto: Unajmljivanje stana u Berlinu. Dubrovnik, 3-4/2003.
4. Balog, Zvonimir: Antes de la vida. Most, 1-2/2010.
5. Brajnović, Luka: Ponižena svjetlost. Dubrovnik, 4/2010.
6. Burazer, Diana: Naranja. Most, 1-2/2010.
7. Burazer, Diana: Otra casa. Most, 1-2 /2004.
8. Cáceres Romero, Adolfo: Zasjeda. Književna Rijeka, 2/2008.
9. Car Matutinović, Ljerka: Regazo lleno de manzanas. Most 1-2/2010
10. Cindori Ružica: De la antología poética Ciudad bosque isla. Most, 2008.
11. Cham, Gerardo : Majmun higijeničar. Književna Rijeka, 2/2009.
12. Cabrera Infante: Ona je pjevala bolera. Književna Rijeka, 4/2007.
13. Čuić, Stjepan: Tres cuentos. Most 3-4/2007.
14. De la Parra, Marco Antonio: Vlastita kuća. Dubrovnik, 3-4/2003.
15. Detoni Dujmić, Dunja: Los amantes de blues. Most, 3-4/2009.

16. Derkač, Lana: Poesia escogida. Most, 1-2 /2008
17. Derkač, Lana: Poesía escogida. Most, 1-2/2010.
18. Díaz Eterovic, Ramón: Dovoljno bi bilo nasmiješiti se i zagrliti. Nova Istra, 1-2/2004.
19. Fuentes, Carlos: Jedna od tolikih obitelji. Dubrovnik, 2/ 2009.
20. Fuentes, Carlos : Neprivlačna sestrična. Književna Rijeka, 1/2009.
21. Fuentes, Carlos : Ožalošćena majka. Forum, 1-3, 2009.
22. Gavran, Miro: El hijo olvidado o el Ángel de Omorina. Most, 1-2, 2005.
23. Gjerek, Maja: La Ventana Metafísica. Most, 3-4/2005.
24. Gonzalez Valdenegro, Sonia: Bijeli stropovi jedne sobe. Dubrovnik, 3-4 /2003.
25. Južnoameričke pripovijesti (Jorge Suárez, Diego Muñoz Valenzuela, Raúl Pérez Torres. Forum 4-6/2004.
26. Kratke priče hispanoameričkih pisaca (Bolivija, Čile). Književna Rijeka 1/2004.
27. Larios Marco Antonio: Erato. Književna Rijeka, 2 /2009.
28. Lema, Gonzalo: Tumbalocos. Nova Istra, 1/2004.
29. Lopez Cuadras, César: Pseće progonstvo. Književna Rijeka, 2/2009.
30. Machiedo, Mladen: Doble piedad. Most, 1-2 /2006.
31. Machiedo, Mladen : Nunca mejor. Most, 3-4/2010.
32. Medina Gutierrez, Luis: Pjesme. Književna Rijeka, 2 /2009.
33. Mendoza, Mario: Dvije priče. Forum, 1-3 /2005.
34. Mihalić, Slavko: The Swamp. Most, 2/2004.
35. Mihovilovich, Juan: brojevi ne govore. Književna Rijeka, 2/2008.
36. Mihovilovich, Juan: Četiri priče. Forum, 4-6/2005.
37. Mihovilovich, Juan: Pet pripovijesti. Forum, 10-12/2008.
38. Mihovilovich, Juan: Razvrstvač. Nova Istra, 1-2 /2009.
39. Miralles, Francesc: Retrum. Književna Rijeka, 4/2010.
40. Mlada čileanska lirika. Književna Rijeka, 3/2003.
41. Mlado čileansko pjesništvo. Forum, 173/2005.
42. Mlakić, Josip: Los vivos y los muertos. Most, 4/2003.
43. Morales Milohnic, Andrés: Osobna antologija: prizori propadanja Zapada. Forum, 7-9 /2004.
44. Morales Milohnic, Andrés: Čileanska poezija u novoj demokraciji. Forum, 1-3/2005.
45. Morales Milohnic, Andrés: Pjesme. Dubrovnik, 3/2002.
46. Muñoz Valenzuela, Diego: Anđeli i krvnici. Književna Rijeka, 1/2005.

47. Muñoz Valenzuela, Diego: Pismo potencijalnim čitateljima (Andske priče). Književna Rijeka, 1 /2005.
48. Muñoz Valenzuela, Diego: Prijeći ulicu. Dubrovnik, 4/2007.
49. Muñoz Valenzuela, Diego: Sva ljubav u njenim očima. Nova Istra, 4/2005.
50. Olyntho Marquez de Rocha, Antonio: Pjesme. Forum, 10-12/2004.
51. Paljetak, Luko: Conversaciones. Most, 1-2/2009.
52. Palomas, Alejandro: Forum, 10-12/2010.
53. Partida, Eugenio: Američki san. Književna Rijeka, 1/2010.
54. Pavićević, Mila: Largas Ansiedades Cercanas. Most, 3-4/2006.
55. Pavličić, Pavao: El triste hombre rico. Most, 2-3/2003.
56. Poetas a Dubrovnik. Most, 1/2003.
57. Rešicki, Delimir: Aritmia. Most, 1-2/2009.
58. Ricov, Joja : Job con los demás. Most, 1-2/2009.
59. Rivera Miranda: Mostovi poezije. Književna Rijeka, 1/2008.
60. Rosandić, Diana: El testigo y la encrucijada. Most, 3-4/2006.
61. Rosandić, Diana: Paloma de paz. Most, 3-4 /2010.
62. Rulfo, Juan: Pedro Páramo. Književna Rijeka, 4/2005.
63. Sábato, Ernesto: Otpor. Književna Rijeka, 1/2005.
64. Sarabia, Antonio: Anđeo čuvar. Književna Rijeka, 2/2005.
65. Serrano Travieso, Julio: Prašina i zlato. Književna Rijeka, 1/2007.
66. Skármeta, Antonio: Borges. Dubrovnik, 3-4 /2003.
67. Stamać Ante: Tiempo tiempo. Most, 1-2/2008.
68. Šešelj, Stjepan: Mensajero del sur. Most, 3-4/2009.
69. Tadijanović, Dragutin: Poesías Escogidas. Most, 3-4/2005.
70. Teitelboim, Vologia: Gabriela Mistral - javna i tajna. Forum, 4-6 /2007.
71. Teitelboim, Vologia: Izvornost kontinenta ili Gabriela Mistral. Dubrovnik, 2/2008.
72. Tenžera, Veselko: Dos ensayos. Most, 3-4 /2010.
73. Torres Dujisin Mario: Predvorje. Književna Rijeka, 4/2007.
74. Vargas, Manuel: Dva i više života. Književna Rijeka, 4/2004.
75. Vargas, Manuel: Hacinta. Književna Rijeka, 4/2004.
76. Vargas, Manuel: Plavi san. Europski glasnik, 2007.
77. Vargas, Manuel: Sveta uzvisina. Nova Istra, 1/2004.
78. Vargas, Manuel: Mačić. Književna Rijeka, 2/ 2008.
79. Velnić, Davor: Frente a la comisión. Most, 1-2/2007.

80. Vladović, Borben: Albohol cerca de la línea ferroviaria, Most, 3-4/2009.
81. Verdúguez Gomez, César: Ni zbog čega u tvojim očima, Književna Rijeka, 1/2006.
82. Vrkljan, Irena: Poesía de Irena Vrkljan. Most, 1-2/2010.